

ΙΔΡΥΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΗΜΕΡΙΔΟΣ

(16 Μαρτίου 2007)

ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΕΤΕΙΟ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ
ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

ISBN 978-960-98680-0-6

Τὸ σχέδιο μετὰ τὴν ἄγκυρα,
παραδοσιακὸ ἔμβλημα τοῦ Κόμματος τῶν Φιλελευθέρων,
καθὼς καὶ τὰ καλλιτεχνήματα στὶς σελίδες 8 καὶ 16
ἀποτελοῦν προσφορὰ τοῦ ζωγράφου Σαράντη Καραβούζη.

ΙΔΡΥΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΗΜΕΡΙΔΟΣ

(16 Μαρτίου 2007)

ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΕΤΕΙΟ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ
ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

ΑΘΗΝΑΙ

2009

ΦΑΙΔΩΝ Κ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ

IN MEMORIAM

I. Ὁ παρὼν τόμος, ταγμένος στὴν προαγωγή τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας μὲ ἐπίκεντρο τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο, ἀφιερώνεται καὶ στὸν Φαίδωνα Μπουμπουλίδη ποὺ χάσαμε τὸν Δεκέμβριο τοῦ 2006.

II. Ὁ ἐκλιπὼν ὑπῆρξε προσωπικότης σπανίου διαμετρήματος, ὅπως εἰδικώτερα σκιαγραφεῖται στὴν συνέχεια ἀπὸ τὸν διευθυντὴ μας κ. Δημήτρη Μιχαλόπουλο, μαθητὴ τοῦ στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιστημονικὲς τοῦ συνεργάτιδες κυρίες Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδᾶ καὶ Χαρίκλεια Γ. Δημακοπούλου.

III. Θεωρῶ εὖνοια τῆς τύχης ὅτι μοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία στὸν τιμητικὸ καὶ ὑπὸ ἔκδοση τόμο εἰς μνήμην τοῦ ἐξαιρέτου ἀνδρὸς νὰ ἐκφέρω τὴν πεποιθήσή μου περὶ τῆς ἀξίας του. Ἐδῶ περιορίζομαι νὰ ὑπογραμμίσω τὴν δράση του στὸ Ἰδρυμὰ μας ὅπως καὶ στὴν Λέσχῃ τῶν Φιλελευθέρων. Μὲ τὴν ἐργατικότητα, μεθοδικότητα καὶ διεξοδικότητά του προσέφερε ὑπηρεσίες ἀνεκτίμητες στὴν μνήμη τοῦ Βενιζέλου ὅπως καὶ στὴν ἔρευνα τῆς ἱστορίας τῶν ἐτῶν τῆς βενιζελικῆς ἐποποιΐας. "Ὅλες οἱ ἐκδόσεις μας ἔφεραν τὴν δική του σφραγίδα τῆς εὐταξίας. Διὰ τοῦ ἀποκλειστικῶς ἔργο ὑπῆρξε ἡ δημοσίευση τῶν ἀνεκδότων μέχρι τοῦ 2000 ἐπιστολῶν τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου τῶν ἐτῶν 1920-1922 καὶ 1934-1936. Ὁ περιέχων αὐτὲς τόμος ἀποτελεῖ, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἱστορία τῶν ἐν θέματι περιόδων, ἀληθῶς βιβλίον ἀναφορᾶς (reference book) γιὰ τοὺς μελετητές.

Ἀλλὰ ἡ κύρια συμβολή του, ἀπορρέουσα ἀπὸ τὴν ἄρτια συγκρότησή του, τὴν φρεσκάδα τοῦ μυαλοῦ του καὶ τὶς γνώσεις του, ἐκδηλώνονταν στὶς συσκέψεις τῶν συλλογικῶν μας ὁργάνων. Προεδρεύων ἢ ἀπλῶς μετέχων αὐτῶν ἐγνώριζε τὴν διαλεκτικὴ τέχνη τῆς προαγωγῆς τῶν συζητήσεων πρὸς τὸ οὐσιῶδες.

"Ὅσοι τὸν ἐγνώρισαν αἰσθάνθηκαν ἀμέσως τὴν ἑλλειψή του.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Πρόεδρος

τοῦ Ἰδρύματος Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου

Ὅπως ἔγινε καὶ κατὰ τὸ περασμένο ἔτος, καὶ τὴ φετινὴ ἐκδήλωση τοῦ Ἰδρύματος σκίασε ὁ θάνατος ἐπιφανοῦς στελέχους του – τοῦ Φαίδωνος Κ. Μπουμπουλίδη τώρα (1923-2006). Ὁ Μπουμπουλίδης ὑπῆρξε μέγας νεοελληνιστής, καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, πρόεδρος τῆς Ἀθηναϊκῆς Λέσχης καί, γιὰ μεγάλη χρονικὴ περίοδο, στέλεχος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Ἰδρύματός μας. Σὲ αὐτὸν ἐν πλείστοις ὀφείλεται ἡ μεγάλη ἐκδοτικὴ δραστηριότητά αὐτοῦ τοῦ τελευταίου καὶ συνακολούθως ἡ ἀποφασιστικὴ προώθηση τῆς σχετικῆς μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἐλευθέρου Βενιζέλου ἐπιστημονικῆς ἔρευνας.

Ὁ Μπουμπουλίδης ἔφυγε ὅπως ἔζησε: μέσα καὶ πάνω σὲ βιβλία. Τὸ ἔργο του; Ὅχι ἀπλῶς τεράστιο μὰ πρωτοποριακό. Τὸ κενό, κατὰ συνέπεια, ποὺ πίσω του ἄφησε δὲν καλύπτεται, ἐπειδὴ προσωπικότητες σὰν τὴ δική του δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ «ἀναπληρωθοῦν». Ἔτσι, τὸ μόνο ποὺ μπορεῖ ἀπὸ ἐμᾶς νὰ γίνει, ὥστε νὰ ἀπαλυνθεῖ ἡ θλίψη ποὺ ἀκουσίως ὁ Δάσκαλός μας μᾶς προκάλεσε, εἶναι νὰ ἀφιερωθεῖ ὁ τόμος αὐτὸς στὴ μνήμη ὅχι μόνο τοῦ Βενιζέλου ἀλλὰ καὶ τῇ δικῇ του.

Requiem aeternam dona ei, Domine.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

Στις 24 Σεπτεμβρίου 1180, ο αυτοκράτωρ του Βυζαντίου Μανουήλ Α΄ Κομνηνός αίσθανθηκε τὸ τέλος του. Οἱ ἰατροὶ τὸν καθησύχαζαν ὅτι εἶχε ἀκόμη χρόνο, ὁ ἴδιος ὅμως ἐζήτησε νὰ τοῦ φέρουν ράσα καὶ νὰ καρεῖ μοναχός. Ἐθεώρησε πὼς ἔπρεπε νὰ ἀπεκδυθεῖ τῆς πορφύρας καὶ νὰ περιβληθεῖ τὸν μοναχικὸ τρίβωνα. Γιὰ τὴν ἐπιλογὴ αὐτὴν τοῦ αυτοκράτορος ὁ Καβάφης θὰ γράψει ἀργότερα:

*Εὐτυχισμένοι ὅλοι ποὺ πιστεύουν,
καὶ σὰν τὸν βασιλέα κὺρ Μανουὴλ τελειώνουν
ντυμένοι μες στὴν πίστι των σεμνότατα.*

Ἀπὸ τοὺς αυτοκράτορες, πράγματι, κάποιοι ἐπέλεξαν τὸν δρόμο τῆς ἀρετῆς, κάποιοι τὸν δρόμο τῆς κακίας.

Μὲ αὐτὴν τὴν ἐπιπόλαιη ἀναφορὰ στὸν χαρακτήρα τους συνδέω τὴν προσωπικότητα καὶ τὴν πολιτεία τοῦ καθηγητοῦ Φαίδωνος Μπουμπουλίδου. Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 2006 ἡ ἐπιστημονικὴ κοινότης ἔχασε τὸν ἀκάματο καὶ πολυγραφώτατο καθηγητὴ Φαίδωνα Μπουμπουλίδη. Ὁ Φ. Μπουμπουλίδης ἔφυγε ἀνάμεσα στὰ βιβλία, στὸ καθῆκον, στὸν χῶρο τῆς Ἀθηναϊκῆς Λέσχης, στὴν ὁποία εἶχε τόσα προσφέρει. Ὅταν πρὸ ἐτῶν ἀπεφάσισε νὰ δωρίσει τοὺς 15.000 τόμους τῆς προσωπικῆς του βιβλιοθήκης στὴν Ἀθηναϊκὴ Λέσχη, μοῦ εἶπε πὼς τὸ θεωροῦσε ὑποχρέωσή του, διότι, ἐπὶ 40 χρόνια μέλος, ἡ Λέσχη εἶχε σταθεῖ κοντά του. Εἶχε αὐτὴ τὴν σεμνότητα ὁ Φ. Μπουμπουλίδης, δὲν ἦταν φωνασικός, δὲν ἔλεγε ὁ ἴδιος τί προσέφερε σὲ κάθε χῶρο. Ἐργαζόταν σιωπηρὰ γιὰ πολλὰ πνευματικὰ καθιδρύματα. Κατὰ τὰ χρόνια τῆς νεότητος στὴν Φαληρικὴ Ἐνωσι καὶ τὸ Φαληρικὸ Ὠδεῖο (δεδομένου ὅτι ὁ Φ. Μπουμπουλίδης εἶχε κάμει καὶ μουσικὲς σπουδὲς καὶ στὰ 1938, εἰς ἡλικία 15 ἐτῶν, εἶχε δώσει διάλεξη γιὰ τὸν Mozart), κατὰ τὰ χρόνια τῆς ὀριμότητος στὸ Μεσαιωνικὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀργότερα στὸ Ἰδρυμα Νεοελληνικῶν Σπουδῶν,

τὸ ὁποῖο ἐκεῖνος ἱδρυσε καὶ οἰκοδόμησε, στὴν Ἀθηναϊκὴ Λέσχη, στὸ Ἰδρυμα Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, στὴν Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης ὁ Φ. Μπουμπουλίδης δὲν προσέφερε μόνον τὶς γνώσεις του καὶ τὶς δημοσιεύσεις του ἐπὶ τῆς Φιλολογίας καὶ τῆς Ἱστορίας, δὲν προσέφερε μόνον τὸ βαρὺ ἐπιστημονικὸ του κῦρος, ἀλλὰ ὑπηρετοῦσε καὶ ὡς διοικητικὸς καὶ ἐπὶ τῶν δημοσίων σχέσεων καὶ ρυθμιστής. Ἔδιδε τὰ πάντα καὶ βοηθοῦσε ἰδιαίτερα τοὺς ἐπιγιγνομένους.

Ὁ Φ. Μπουμπουλίδης δὲν παρέμεινε στοὺς τίτλους. Ὅταν ἐθεώρησε ὅτι ἤλθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, ἐπέλεξε νὰ ἀπεκδυθεῖ τῶν τίτλων καὶ τῶν θέσεων καὶ ἐμπιστεύθηκε τοὺς νεωτέρους του. Δὲν ἀπεσύρθη ὅμως ἀπὸ τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο. Ἡ συγγραφικὴ του παραγωγὴ συνεχίσθηκε μέχρι τέλους.

Λίγες ἡμέρες πρὸ τῆς ἐκδημίας του ἐδημοσίευσε τὴν 601^η ἐπιστημονικὴ του μελέτη, ἡ ὁποία ἀφορᾷ στὴν ἑλληνικὴ παροικία τῆς Ὀλλανδίας κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα. *Post mortem* ἐδημοσιεύθησαν οἱ δύο τελευταῖες του μελέτες. Ἡ μία ἀφορᾷ εἰς τὸ Ἱστορικὸ Λεξικὸ τῆς Ζακύνθου τοῦ ἱστοριογράφου τῆς Ζακύνθου Λεων. Ζώη· γιὰ τὴν ἐπανέκδοση τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἐζητήθη ἀπὸ τὸν Φ. Μπουμπουλίδη νὰ συντάξῃ τὴν εἰσαγωγὴν. Ὅσο γιὰ τὴν δευτέρην μελέτη, ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης κ. Βαρθολομαῖος τὸν εἶχε παρακαλέσει, τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 2006, νὰ ἐπιμεληθεῖ μιᾶς μελλοντικῆς ἐκδόσεως τοῦ Πατριαρχείου. Παρὰ τὸν φόρτον τῆς προσωπικῆς του ἐρεῦνης ὁ Φ. Μπουμπουλίδης ἐδέχθη καὶ περιχαρὴς μοῦ ἀνεκοίνωσε στὶς ἀρχὰς Δεκεμβρίου ὅτι ἔστειλε στὴν Κωνσταντινούπολιν τὰ κείμενα, ὥστε νὰ τὰ ἔχει εἰς χεῖρας τοῦ ὁ Πατριάρχης πρὸ τῶν Χριστουγέννων.

Ὁ ἀκάματος αὐτὸς ἐργάτης τοῦ πνεύματος ἐτιμήθη διὰ πολλῶν διακρίσεων. Μεταξὺ αὐτῶν συγκαταλέγονται: ὁ Ταξιάρχης τοῦ Φοίνικος, ὁ Χρυσοῦς Σταυρὸς τῆς Χιλιετηρίδος τοῦ Ἀγίου Ὁρους, ὁ Χρυσοῦς Σταυρὸς τῆς Ἐκκλησίας Δωδεκανήσου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, τὸ Ὁφείκιον τοῦ Ἀρχοντος Μεγάλου Ἱερομνήμονος τῆς Ἀγίας τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας, ὁ Χρυσοῦς Σταυρὸς τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δημητριάδος, ὁ Χρυσοῦς Σταυρὸς τοῦ Ἀγίου Ἀποστόλου Παύλου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τὸ Χρυσοῦν Μετάλλιον τῆς Ἐκατονταετηρίδος τῆς Ἑνώσεως τῆς Ἑπτανήσου, δύο βραβεῖα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ βραβεῖον τῆς Ἑλληνικῆς Ἐταιρείας Χριστιανικῶν Γραμμάτων.

Ὁ Φ. Μπουμπουλίδης δὲν ἔφυγε. Τώρα ἀνήκει στὴν Θριαμβεύουσα Ἐκκλησίαν καὶ ἡ ψυχὴ του μᾶς καθοδηγεῖ καὶ μᾶς καλεῖ ἐπὶ τὸ ἔργον.

ΝΙΚΑ ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΛΑΔΑ

Εἶναι πολὺ δύσκολον νὰ ἀναφερθῇ κάποιος εἰς τὸ πλούσιον καὶ πολυσχιδὲς ἔργον τοῦ Καθηγητοῦ Φαίδωνος Κ. Μπουμπουλίδου. Καὶ πολὺ περισσότερον καθὼς τὸ ἔργον αὐτὸ καλύπτει εὐρύτατο χρονικὸν διάστημα ἡμίσεος καὶ πλέον αἰῶνος. Ἐξ ἴσου δυσχερὲς εἶναι νὰ ἀναφερθῇ κανεὶς εἰς τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀνδρός, ὁ ὁποῖος ἄφησε δυσαναπλήρωτον κενόν.

Ὁ Καθηγητὴς Μπουμπουλίδης ὑπῆρξεν ὑπόδειγμα διδασκάλου καὶ πανεπιστημιακοῦ. Δὲν περιωρίζετο ποτὲ μόνον εἰς τὴν διδασκαλίαν ἐκ τῆς ἑδρας, ἀλλ' ἐπεδίωκε νὰ γνωρίσῃ τοὺς μαθητάς του καὶ νὰ τοὺς βοηθῇ εἰς τὴν πορείαν των. Μὲ διακριτικὸν τρόπον ἦτο παρὼν εἰς δυσκόλους στιγμὰς καὶ προσέφερε τὴν συνδρομὴν ποὺ ἦτο δυνατόν νὰ παρασχεθῇ.

Ἐπὶ ὑπόδειγμα φιλοπονίας καὶ πνευματικῆς ἐργασίας, πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι, ὅταν ἐνεφανίσθησαν τὰ πρῶτα προβλήματα ὑγείας, δὲν ἐδειλίασεν. Ἀντὶ νὰ ἀποσυρθῇ τῆς ἐνεργοῦ δράσεως καὶ νὰ κάμῃ οἰκονομίαν δυνάμεων, ἐδιπλασίασε τὴν προσπάθειαν μὲ τὸ σκεπτικὸν ὅτι δὲν ἐγνώριζε πόσος χρόνος θὰ τοῦ ἐδίδετο ἀκόμη, ὥστε νὰ ὀλοκληρώσῃ τὸ ἔργον του. Ἐτσι, προσφέροντας ἀπὸ τὸν ἑαυτὸν του ἀφειδῶς, συνέγραψε καὶ ἐξέδωσε σημαντικὸν μέρος τοῦ συνολικοῦ ἔργου του, τὸ ὁποῖον συνοψίζεται εἰς τοὺς πέντε τόμους τῆς Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῆς συζύγου του κ. Γλυκερίας Πρωτοπαπᾶ-Μπουμπουλίδου, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν καταλοίπων τοῦ Μαρίνου Σιγούρου, εἰς ἄλλας μελέτας καὶ ἐκδόσεις καὶ βεβαίως εἰς τὸ κοπιωδέστατον ἔργον τῆς ἐκδόσεως τμήματος τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου ὑπὸ τὸν τίτλον: *Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ ἡ πολιτικὴ κατάστασις τῆς Ἑλλάδος. Ἄγνωστα καὶ ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1920-1922 καὶ 1934-1936*. Τόμος Πρῶτος: *Τὰ Κείμενα*, ἐν Ἀθήναις 2000. Ὁ θάνατος τὸν ἐπρόλαβε καὶ δὲν κατάρθωσε νὰ συμπληρώσῃ τὴν ἐργασίαν καὶ διὰ τοῦ δευτέρου τόμου, τὸν ὁποῖον εἶχε σχεδιάσει, ὥστε νὰ περιλάβῃ τὰ σχόλια καὶ τὰς διευκρινήσεις ἐπὶ τῶν ἐγγράφων τοῦ πρώτου.

Διὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ τελευταίου τοῦτου ἔργου ἐπεστράτευσε τὴν φιλολο-

γικήν δεινότητά του καὶ τὴν μακρὰν ἐμπειρίαν του εἰς τὴν ἐπιμέλειαν κριτικῶν ἐκδόσεων χειρογράφων καὶ κειμένων. Ἡ ἀνάγνωσις τῶν χειρογράφων τῶν πρὸς τὸν Βενιζέλον ἐπιστολῶν κατὰ τὴν διάρκειαν δύο κρισίμων περιόδων τῆς Νεωτέρας Ἱστορίας ἀπῆρτησε κόπον καὶ προσπάθειαν, ἐνῶ ἡ διακριτικὴ παρουσίασις ἐμαρτύρει περὶ τῆς πλήρους ἀντιλήψεως τῆς λεπτότητος τοῦ ζητήματος. Διότι τὰ δημοσιευθέντα κείμενα ἐξακολουθοῦν νὰ ἔχουν ἀξίαν πολιτικὴν, δηλαδή νὰ προκαλοῦν ἀντιδράσεις καὶ ἀναταραχὴν εἰς τοὺς ἀναγνώστας, ἀναλόγως τῆς τοποθετήσεώς των ἔναντι τῶν γεγονότων τοῦ παρελθόντος.

Ἀγωνισθεὶς τὸν ἀγῶνα τὸν καλὸν μέχρι τέλους, ὁ Καθηγητὴς Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης προσέφερε τὸν ἑαυτὸν του ὡς παράδειγμα εἰς τοὺς μαθητάς του, διὰ νὰ καταδείξῃ ὅτι ἡ προσπάθεια πρέπει νὰ φθάσῃ μέχρι τέλους καὶ ὅτι ὁ κόπος εἶναι τὸ μόνον μέσον ἐπιτεύξεως τῶν στόχων. Ἀμερόληπτος καὶ διακριτικός, κοπιᾶζων καὶ ἀναλισκόμενος, ὁ Καθηγητὴς Μπουμπουλίδης θὰ ἀποτελῇ πάντοτε ὑπόδειγμα ἐπιστήμονος, διδασκάλου, εὐπατρίδου τῆς ζωῆς, ἀνθρώπου καὶ πιστοῦ Ὁρθοδόξου Χριστιανοῦ.

Θὰ τὸν θυμώμεθα πάντοτε.

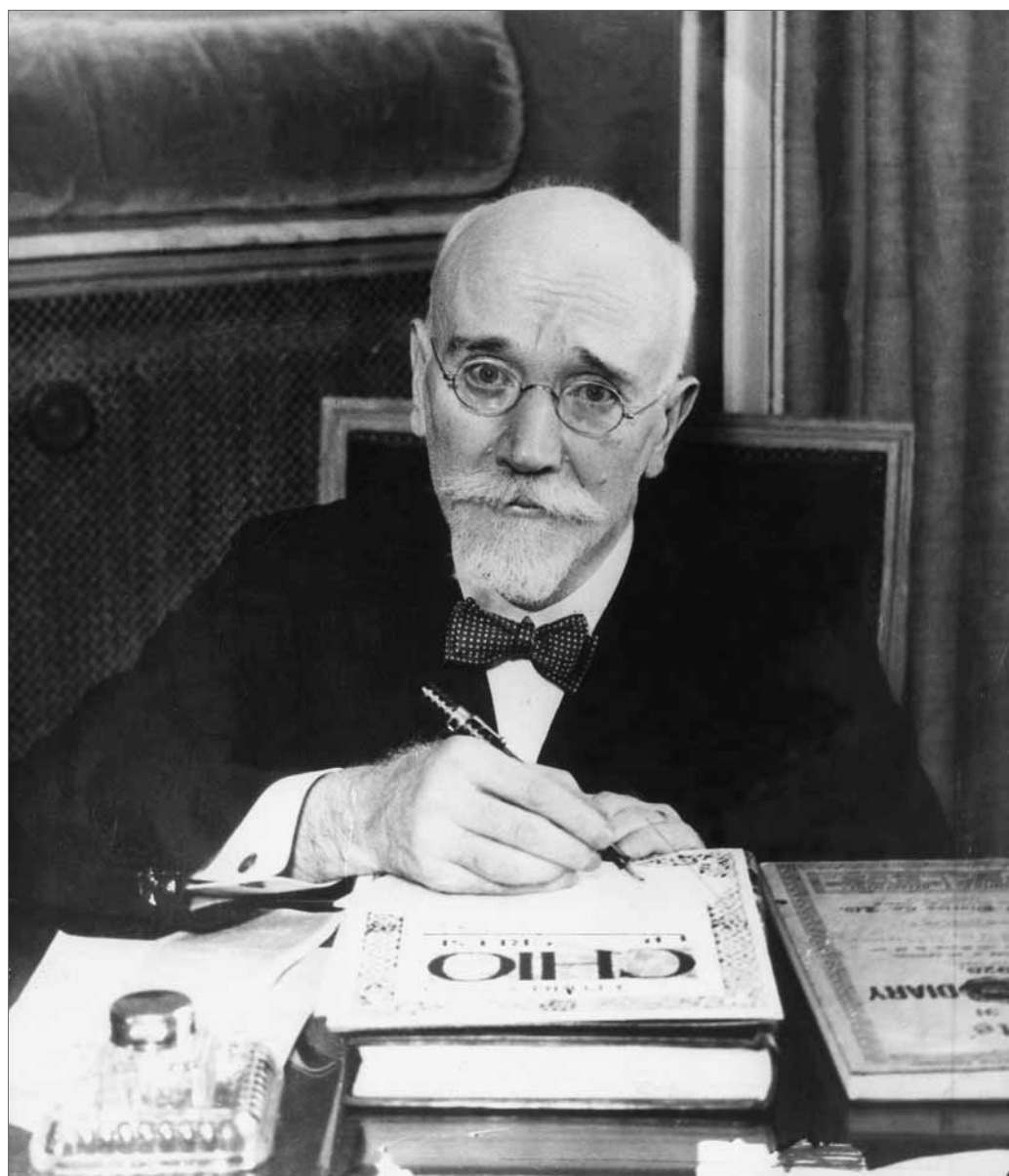
ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΟΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ
Προέδρου τοῦ Ἰδρύματος
Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου

Η ΑΞΙΑ ΤΩΝ ΠΗΓΩΝ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Ι. Ἱστορία, ὑπὸ τὴν γενικώτατη νοητὴ ἔννοιάν της, εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποδίδουν δύο κατηγορίες προσώπων. Στὴν πρώτη κατηγορία ἀνήκουν ἐκεῖνοι ποὺ ἔζησαν τὰ γεγονότα, στὴν δεύτερη οἱ λοιποὶ, συχνὰ μεταγενέστεροι, ποὺ τὰ πληροφορήθηκαν. **Τρίτη κατηγορία δὲν ὑπάρχει.** Οἱ πρῶτοι μπορεῖ νὰ γνωρίζουν ἢ νὰ πιστεύουν ὅτι γνωρίζουν τὰ γεγονότα, ἀφοῦ τὰ ἔζησαν. Ἀκριβῶς ὅμως γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἔχουν βιώματα καὶ προκαταλήψεις. Ὅρα δὲν εἶναι, ἀνθρωπίνως, ἀξιόπιστοι. Οἱ ἀνήκοντες στὴν δεύτερη κατηγορία πιθανὸν νὰ εἶναι ἀδέσμευτοι βιωμάτων καὶ προκαταλήψεων. Οἱ ἴδιοι ὅμως δὲν γνωρίζουν. Κατ' ἀνάγκη, λοιπόν, γιὰ νὰ ἀποδώσουν Ἱστορία ἀναφέρονται σὲ πηγές βιωματικές καὶ προκατειλημμένες.

Ἀκολουθεῖ ἀσφαλῶς, σὲ κάθε περίπτωση, πρὶν τὴν διατύπωση πορίσματος εὐρύτερα ἀποδεκτοῦ, στάδιο ἐπιστημονικῆς ἐπεξεργασίας καὶ διασταύρωσης τῶν πηγῶν. Εἶναι ὅμως ἀμφίβολο ἐὰν καὶ πάλι ἀποδίδεται ἡ ἀλήθεια. Ἡ τελευταία δὲν φαίνεται νὰ εἶναι τοῦ κόσμου αὐτοῦ, κτῆμα δηλαδὴ ἀνθρώπινο. Πράγματι, ἂν ἐξαίρσει κανεὶς τήν... «... ἐξ ἀποκαλύψεως...»... ἀλήθεια, ποὺ γιὰ ὅποιον πιστεύει σ' αὐτὴν ἔρχεται ἄνωθεν καὶ εἶναι ἀξιοματικά ἀναμφισβήτητη, κάθε ἄλλη ἱστορικὴ παραδοχὴ –ὅπως καὶ γενικότερα κάθε ἀνθρώπινη ἀξιολόγηση– ἀποτελεῖ ἀλήθεια διὰ τεκμηρίων ἀξιοπιστίας συναγομένη. Ἀλλὰ ὅ,τι τεκμαίρεται δὲν εἶναι ἀπόλυτο. Ἔχει μόνον τὴν σχετικὴ ἀξία ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ κῦρος της προέλευσής του¹.

II. Ἐτι πλέον ὅμως καὶ ἡ κατὰ τὰ ἐκτεθέντα ἀνιχνεύσιμη ἀλήθεια, τόσο

1. Οἱ ἄνθρωποι εἶναι τὰ συνειδητὰ ὑποκείμενα τῶν βιοτικῶν σχέσεων διὰ τῶν ὁποίων ἐξελίσσεται ἡ ζωὴ. Δηλαδὴ τῆς γέννησης, τῆς ἐκπαίδευσης, τοῦ γάμου, τῆς ἐπιτυχίας, τῆς ἀποτυχίας κ.ο.κ. Ὅρα ἐξ ὀρισμοῦ ἔχουν γνώση ὑποκειμένου. Συχνὰ ὡς ἀντικειμενικὴ γνώση καλεῖται ἐκείνη τῶν πολλῶν. Τὸ λογικὸ σφάλμα, ὅμως, τοῦ χαρακτηρισμοῦ εἶναι πρόδηλο. Ἦτοι: Τὸ ἄθροισμα τῶν ὑποκειμενικῶν θέσεων ἔχει ἀσφαλῶς σημασίαν ποσοτική. Πέραν αὐτοῦ, ὅμως, δὲν εἶναι νοητὸ ν' ἀναβαθμίζει τίς πολλὰς ὑποκειμενικὰς αὐτὰς

κατὰ τὴν διεργασία παραγωγῆς τῆς ὅσο (καὶ ἀργότερα) κατὰ τὴν ἀξιολόγησίν της, ὑπόκειται σὲ βαθύτατες ἀλλοιώσεις, ἐκ λόγων πολιτικῆς σκοπιμότητος. Ἡ πολιτικὴ παράγει ἱστορία. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἱστορία ἐρμηνεύεται ὑπὸ πρῖσμα πολιτικό. Παράδειγμα χαρακτηριστικὸ ἢ κατακλείδα τῆς ἀπὸ 9 Μαρτίου 1936 ἐπιστολῆς Βενιζέλου πρὸς Λουκᾶ Κανακάρη-Ροῦφο². Ἐκεῖ ὁ Ἑλ. Βενιζέλος ἐπιλέγει: ... «... Ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὴν καρδιά μου ἀναφωνῶ Ζήτω ὁ Βασιλεὺς...»... Τὸ κείμενο εἶναι σαφές. Σὲ πρώτη ἐκτίμηση πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὀβίδιο μεταμόρφωση τοῦ ἐπιστολογράφου καὶ ταύτισή του πρὸς τὴν βασιλικὴν παράταξιν. Προσεκτικώτερη, ἐν τούτοις, ἔρευνα τοῦ ζητήματος ὀδηγεῖ στὸ ἀναπόδραστο συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀναφώνηση αὐτῇ τοῦ Βενιζέλου δὲν ἀποτελεῖ ἱστορικὴ ἀλήθεια ἀλλὰ πολιτικὸ ἐλιγμό. Ἕνα μόλις χρόνο προηγουμένως, ἐπικαλούμενος κίνδυνον τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, διὰ τοῦ κινήματος τῆς 1^{ης} Μαρτίου 1935, χώρισε τὴν Ἑλλάδα στὰ δύο. Τὸ κίνημα ἀπέτυχε καὶ ὁ Βενιζέλος ὑπέφερε ἀπὸ τὸ βάρος τῶν συνεπειῶν κατὰ τοῦ φιλελευθέρου κόσμου μάλιστα δὲ καὶ τῶν ἀποταχθέντων στελεχῶν τῶν ἐνόπλων δυνάμεων. Ὁ Γεώργιος πάλι ἐγνώριζε ὅτι τὸ νόθο δημοψήφισμα τῆς 3^{ης} Νοεμβρίου 1935, πὺν ἀπεφάνθη ὑπὲρ αὐτοῦ μὲ ποσοστὸ 92,02%, δὲν ἀποτελοῦσε ἀσφαλὲς ἔρεισμα γιὰ τὴν δυναστεία. Εἶχε, λοιπόν, ἀνάγκη ὁ Βασιλεὺς δημοκρατικῆς νομιμοποίησης τὴν ὁποία μποροῦσε νὰ τοῦ παράσχει μόνον τὸ ἀντίπαλον δέος, δηλαδὴ ὁ Βενιζέλος. Ὑπῆρχαν κατὰ συνέπειαν –ἐξ ἀντικειμένου– προϋποθέσεις γιὰ προσέγγισιν καὶ συνεννόησιν τῶν δύο ἀνδρῶν. Ὁ Λ. Κανακάρης-Ροῦφος, συντηρητικὸς πολιτικός, ἐγνωσμένως βασιλόφρων καὶ φίλος προσωπικὸς τοῦ Βενιζέλου, ἐκλεγείς βουλευτὴς ὡς ἀνεξάρτητος συνεργαζόμενος μὲ τὸ Κόμμα τῶν Φιλελευθέρων στὴς ἐκλογὰς τοῦ 1936, ὑπῆρξε –μεταξὺ ἄλλων– κατάλληλος μεσολαβητὴς γιὰ τὴν ἐπιδιωκόμενη ἀμφοτέρωθεν προσέγγισιν. Ἔτσι, στὸ πλαίσιον αὐτῆς τῆς προσέγγισης, ἐγράφη καὶ ἡ ἄνω ἀναφώνηση πού, ἐπιδιώκουσα νὰ θεραπεύσει ἀνάγκη τῆς στιγμῆς καὶ ἐπιδοκιμάζουσα ἐπὶκαιρο, τότε, ἐξυγιαντικὸ τοῦ πολιτικοῦ βίου μέτρο τοῦ Γεωργίου, δὲν ἀποτελεῖ καὶ ἔκφραση πάγιας «πολιτειακῆς θέσης».

III. Ἀλλ’ ἀκόμη σήμερα, 70 καὶ πλέον χρόνια μετὰ τὸν θάνατον τοῦ

θέσεις σὲ ἀντικειμενικὰς. Σὲ γνώσεις, ἐπομένως μὲ προέλευσιν πέρα καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ ὑποκείμενα τῆς ζωῆς.

2. Βλ. Φαίδωνος Κ. Μπουμπουλίδου *Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ ἡ πολιτικὴ κατὰστασις τῆς Ἑλλάδος. Ἀγνωστα καὶ ἀνέκδοτα ἐγγραφα τῶν ἐτῶν 1920-1922 καὶ 1934-1936, τόμος Α' (Ἀθήνα: Λέσχη Φιλελευθέρων-Μνήμη Ἐλευθερίου Βενιζέλου, 2000), σ. 686.*

μεγάλου πολιτικοῦ, ἡ ἀλήθεια γιὰ τὴν στάση τοῦ Βενιζέλου ἔναντι τοῦ βασιλικοῦ θεσμοῦ δὲν εἶναι ἀναντίλεκτη. Ἐπιβάλλεται νὰ δεχθοῦμε ὅτι φανατισμὸ κατὰ τῆς δυναστείας δὲν εἶχε. Ἡδὴ τὸ 1911, προβλέποντας τὴν βαλκανο-τουρκικὴ σύρραξη καὶ ἐπιδιώκοντας τὴν ψυχικὴ ἐνότητα τοῦ ἐλληνισμοῦ, ἐπιβάλλει στὴν ἡγεσία τοῦ στρατεύματος τὸν τότε διάδοχο Κωνσταντῖνο, σὲ πείσμα βασιμῶν ἀντιρρήσεων φίλων καὶ ἀντιπάλων ποὺ ἀπέδιδαν στὸν διάδοχο βαρεῖα εὐθῆνη γιὰ τὴν ἥττα τοῦ 1897³. Ἔτι πλέον, στίς ἀρχές τοῦ 1924, ὁ Βενιζέλος, γιὰ νὰ ἀποφύγει βεβιασμένη ἔκπτωση τῆς δυναστείας καὶ τὴν ὑποκατάστασή της ἀπὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα ποὺ ἔτσι θὰ τελοῦσε ὑπὸ διαρκῆ ἀμφισβήτηση, ἦλθε σὲ σύγκρουση μὲ τὸν ἴδιο τὸν βενιζελισμὸ. Ἔτσι, ὑπ' αὐτὸ τὸ δεδομένο, ἐπέστρεψε στὸ Παρίσι⁴.

Κατόπιν τῶν ἄνω ἀνακύπτει ἐντόνως τὸ ἐρώτημα ἂν ὁ Βενιζέλος ὑπῆρξε θιασώτης τῆς ἀμιγροῦς ἢ τῆς βασιλευομένης δημοκρατίας. Ἡ ὀρθὴ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα πιστεύω πὼς ἔγκειται στὸ ὅτι ἡ μορφή τοῦ πολιτεύματος, γενικῶς, ἦταν ἀδιάφορη γιὰ τὸν Βενιζέλο. Ὡς ὀρθολογιστὴς πολιτικὸς ἀνέλυε ἐκάστοτε τίς προϋποθέσεις ἐπιτυχίας τῶν στόχων του. Μία τῶν προϋποθέσεων ἦταν –κατὰ περίπτωσιν– καὶ ἡ μορφή τῆς δημοκρατίας μας. Ἐὰν ὑπὸ τὴν συγκεκριμένη πολιτικὴ ἐπιδίωξιν ἐπεβάλλετο ἡ μορφή αὐτῆς ὡς βασιλευομένης, ὑπὲρ αὐτῆς ἔριχνε τὸ βάρος του. Ἄλλως ἐπραττε ἀντιθέτως. Γνώμων τῆς συμπεριφορᾶς του ἀνέκαθεν ὑπῆρξε τὸ ἐθνικὸν συμφέρον. Καὶ τὸ συμφέρον αὐτό, συνολικά, τὸ ὑπηρέτησε ἀποτελεσματικὰ ὅσον οὐδεὶς.

IV. Γιὰ τὴν ἱστορικὴ περίοδο τῆς βενιζελικῆς ἐποποιίας, ἡ θέση τοῦ πρωταγωνιστοῦ τῆς ἔναντι τῆς μορφῆς τοῦ πολιτεύματος ὑπῆρξε ἐξ ὀρισμοῦ κρίσιμη. Ἡ θέση Βενιζέλου – Ἀνωτάτου Ἀρχοντος εἶναι στὸ κέντρο ὅλων τῶν μεγάλων ζητημάτων ποὺ σφράγισαν τὴν πορεία τῆς χώρας κατὰ τὴν θυελλώδη εἰκοσιπενταετία 1910-1935. Ἐν τούτοις ἡ ἄνω παραιθέμενη ἄποψη γιὰ τὴν σχέση Βενιζέλου πρὸς τὸ πολίτευμα ἀποτελεῖ τὴν «δική μου ἀλήθεια», τὴν ἄποψή μου, ἡ ὁποία –πιστεύω– θεμελιώνεται ἀπολύτως στὰ ἀναμφισβήτητα δεδομένα ποὺ παραθέτω. Ἀλλ' αὐτὸ τὸ πιστεύω ἐγώ. Ἄλλος δὲν ἀποκλείεται, μὲ ἀξιολόγηση τῶν αὐτῶν δεδομένων, νὰ καταλήξει σὲ διαφορετικὸ συμπέρασμα: σὲ ἄλλη «δική του ἀλήθεια».

V. Τὸν Μάιο τοῦ 1967, ὅταν ὁ μακαρίτης πατέρας μου ἦταν κρατούμενος

3. Βλ. Γ. Βεντήρη, *Ἡ Ἑλλάς τοῦ 1910-1920*, τόμ. πρῶτος (Ἀθήνα: Πυρσός, 1931), σ. 82 ἐπ.

4. Βλ. Γρηγορίου Δαφνῆ, *Ἡ Ἑλλάς μεταξὺ τῶν Δύο Πολέμων, 1923-1940*, τόμ. Α' (Ἀθήνα: Ἰκαρος 1974²), κυρίως σ. 220.

τοῦ τότε δικτατορικοῦ καθεστῶτος, εἶχα συνάντηση μὲ τὸν ἐπίσης μακαρίτη Σπ. Μαρκεζίνη, ποὺ εἶχε τὴν εὐγένεια νὰ δείξει ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ πατέρα μου⁵. Στὸ τέλος τῆς συνομιλίας μας ἔγινε λόγος καὶ γιὰ τὴν Ἱστορία, τὴν ὁποία ὁ συνομιλητῆς μου χαρακτήρισε ὡς ἡλικιωμένη καὶ ἰδιαί-
τητα ψιμυθιωμένη ἡθοποιό. Ἔτσι, μοῦ ὑπεγράμμισε, εἶναι περίπου ἀδύνατο νὰ διαγνώσει κανεὶς τί ὑπῆρξε, ἀφοῦ ἡ ἡλικία ἔχει ἀλλοιώσει τὴν μορφὴ τοῦ παρελθόντος καὶ τὰ ψιμύθια ἔχουν καλύψει ὅ,τι τυχὸν ἡ ἡλικία ἄφησε νὰ διαφαίνεται. Καὶ τέλος ἡ ἡθοποιεῖα καὶ αὐτὸ ποὺ ἐπὶ τέλους ὑπάρχει τὸ ἐμφα-
νίζει διαφορετικὸ.

Ἀκουσα τὴν παρομοίωση μὲ σκεπτικισμό, μοῦ ἐντυπώθηκε ὅμως ὡς χαρακτηριστική. Εἶναι ἤδη ἀρκετὰ χρόνια ποὺ ἔχω διαπιστώσει ὅτι εἶχε δίκιο ὁ συνομιλητῆς μου.

Ἀς σημειωθεῖ, τέλος, δίκην ἐπιλόγου ὅτι:

Ὁ Βασιλεὺς Δαυὶδ (Ψαλμὸς 118:142) ἀναφερόμενος στὸν Θεὸ λέγει περὶ αὐτοῦ... «... ἡ δικαιοσύνη σου δικαιοσύνη εἰς τὸν αἰῶνα, καὶ ὁ νόμος σου ἀλήθεια...» ... Ὁ θεόπνευστος, ὡς τόσο, αὐτὸς ψαλμὸς οὐδὲν ὡς πρὸς τὴν ἔννοια τῆς «ἀλήθειας» διαλαμβάνει.

Καὶ μεταγενεστέρως ὅμως, κατὰ τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Ἰωάννου (ιθ' 37-38) ὁ Χριστὸς, ἀνακρινόμενος ἀπὸ τὸν Πιλάτο καὶ ἀπαντῶν σ' ἐρωτήσεις του, λέγει... «... ἐλήλυθα εἰς τὸν κόσμον, ἵνα μαρτυρήσω τῇ ἀληθείᾳ...» ... Στὸ περαιτέρω ὅμως ἐρώτημα τοῦ Πιλάτου... «... Τί ἐστὶν ἀλήθεια;...» ... δὲν φαίνεται –(καὶ) ὁ Χριστὸς– νὰ ἔδωσε ἀπάντηση.

Προκύπτει ἄρα καὶ ἐντεῦθεν ὅτι, ὅπως σημειώνεται καὶ πιὸ πάνω, ἡ ἀλήθεια ὡς μέγεθος ἀπόλυτο, ἀνεπίδεκτο δηλαδὴ προσθήκης ἢ ἀφαίρεσης οἵασδήποτε, ἄρα καὶ μὴ ἐξελιξιμο κατὰ τὴν διαδρομὴ τοῦ χρόνου, δὲν ἀνήκει στὸν παρόντα κόσμος.

5. Ὁ πατέρας μου αἰσθανόταν ὅτι κατὰ κάποιον τρόπο ἀνταποκρίθηκε στὴν ἄνω φιλοφροσύνη, ὅταν ὑπουργὸς πλῆον (κοινοβουλευτικὸς), μετὰ τὴν διὰ βουλευμάτος ἀπαλ-
λαγὴ τοῦ Μαρκεζίνη ἀπὸ τὴς κατηγορίες ποὺ τοῦ ἀποδόθηκαν γιὰ τὴν ἄσκηση πρωθυ-
πουργικῶν καθηκόντων, εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐκφράσει τὴν συμπάθειά του. Βλ. Σπ. Β. Μαρκεζίνη, Ἀναμνήσεις 1972-74 (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Σπ. Β. Μαρκεζίνη, 1979), σ. 615.

ΝΙΚΑ ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΛΑΔΑ

Διδάκτωρ Ιστορίας

ΚΡΗΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ, 1886-1897
ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

Τὸ Κρητικὸ Ζήτημα, πέρα ἀπὸ τὶς ἐπαναστάσεις, τοὺς ἀγῶνες, τὶς καταστροφές, τὰ ὀλοκαυτώματα, τὶς σφαγές, τὶς θυσίες, τὸ αἶμα, εἶναι μία φιλοσοφία. Ἡ φιλοσοφία αὕτῃ ἀποτυπώνεται στὴ σκέψη τοῦ ἀγωνιστοῦ Μανούσου Κούνδουρου, ὁ ὁποῖος ἔγραψε ὅτι εἴτε Χριστιανὸ πασᾶ ἔχει ἡ Κρήτη εἴτε Μουσουλμάνο εἶναι τὸ ἴδιο· δηλαδὴ ἀμφισβητοῦσε οἰαδήποτε μορφὴ διοικήσεως στὴν Κρήτη, ἐφόσον αὕτῃ προερχόταν ἀπὸ τὴν Ὑψηλὴ Πύλη. Ἐπὶ τῆς ἀμφισβητήσεως αὐτῆς καὶ ἐπὶ τῆς ἀντιδράσεως τῶν Κρητῶν βασίζεται ἡ ἀνακρίνωσή μου αὕτῃ¹.

Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1886, ὡς τελειόφοιτος τῆς Νομικῆς, ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος εἶχε μία συνομιλία μὲ τὸν Ἀγγλο πολιτικὸ Joseph Chamberlain, ἡγέτῃ τῶν Ἑνωτικῶν Φιλελευθέρων. Τότε ὁ Chamberlain βρισκόταν στὴν Ἀθήνα καὶ εἶχε δώσει συνέντευξιν στὴν ἐφημερίδα Ἀκρόπολις. Ἀναφερόμενος στὸ Κρητικὸ Ζήτημα εἶπε ὅτι οἱ Κρηῖτες ζητοῦν αὐτονομία καὶ ὅχι τὴν ἔνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ἡ δῆλωση αὕτῃ προκάλεσε τὴ διαμαρτυρία τῶν Κρητῶν φοιτητῶν στὴν Ἀθήνα· ἐξέλεξαν λοιπὸν πενταμελῆ ἐπιτροπὴ, γιὰ νὰ συναντηθεῖ μὲ τὸν Chamberlain. Στὴν ἐπιτροπὴ συμμετεῖχε ὁ νεαρὸς Ἐλευθέριος Βενιζέλος. Ὁρίσθηκε ἡ συνάντησις στὸ «Ξενοδοχεῖον τῆς Ἀγγλίας», ὅπου ὁ Ἑλ. Βενιζέλος ἀνέπτυξε στὸν Chamberlain τὰ αἰσθήματα τῶν Κρητῶν: *Ὁ ἀναλλοίωτος πόθος τῆς Κρήτης εἶναι ἡ ἔνωσις μετὰ τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Κρήτη ἐθυσίασε τὰ πάντα, αἱ αἱματηραὶ δὲ ἐπαναστάσεις εἶναι ἀψευδεῖς μαρτυρίαι τούτου. Τὸ ἐθνικὸν αἶσθημα ἀναγκάζει τὸν ἄνθρωπον νὰ ἀγωνίζεται διὰ τὴν ἐλευθερίαν του... Ἡ τουρκικὴ ἐξουσία ἐν Κρήτῃ ἀσκεῖται μόνον μὲ τὴν ἡθικὴν συνδρομὴν τῆς Εὐρώπης...*

Τὴν ἐπομένῃ ὁ Chamberlain συναντήθηκε μὲ τὸν Μᾶρκο Ρενιέρη, λόγιον καὶ πολιτικόν, ὑποδιοικητὴ τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς. Τοῦ περιέγραψε τὴ συνο-

1. Εὐχαριστίες ὀφείλω στὸν Ἱερολογιώτατο π. Ναθαναὴλ Μπαρούση γιὰ τὴν προθυμία μὲ τὴν ὁποία μοῦ παρέσχε τὴν πολύτιμην βοήθειά του.

μιλία με τούς Κρητες φοιτητές και εἶπε: "Όταν ἔχετε νέους ἄνδρες ὅπως αὐτοὺς ποὺ με ἐπισκέφθηκαν, μὴ φοβᾶσθε πὼς δὲν θὰ ἐλευθερωθεῖ ἡ πατρίδα σας.

Αὐτὴ ἡ συνομιλία τοῦ Ἑλ. Βενιζέλου με τὸν Chamberlain ἦταν τὰ ἐγκαί-
νια διπλωματικῆς δράσεως μιᾶς ὁλόκληρης ζωῆς.

Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1887 ὁ Ἑλ. Βενιζέλος ἔδωσε τὶς διπλωματικὲς του ἐξετάσεις στὴ Νομικὴ Ἀθηνῶν. Οἱ καθηγητές του σχολιάζουν ὡς ἑξῆς τὰ χαρίσματά του: *Ἐκ Κρήτης ἀνατέλλει σήμερον ἐπιστημονικὸς ἀστὴρ διὰ τὸν Ἑλληνισμόν. Ἀναγγέλλοντας ὁ νεαρὸς Βενιζέλος στὴ μητέρα του τὰ θριαμβευτικὰ ἀποτελέσματα, γράφει: Οὔτε τὸ δίπλωμα, οὔτε ὁ βαθμὸς μου ἀποδίδουν ἀξίαν τινά. Ἡ ἀληθὴς ἀξία δείκνυται εἰς τὰ ἔργα.*

Τὸν Μάρτιο τοῦ 1887 ἐπιστρέφει στὰ Χανιά καὶ ἀρχίζει τὰ πρῶτα του βήματα στὸ δικηγορικὸ ἐπάγγελμα. Δύο χρόνια ἀργότερα, τὴν ἄνοιξη τοῦ 1889, κάνει τὴν εἴσοδό του στὴν πολιτικὴ, ἐκλεγόμενος βουλευτής.

Ἡ ἐξέγερση τοῦ 1889 ναυάγησε. Ἐπρόκειτο γιὰ μίαν ἀπόπειρα δημιουρ-
γίας Κρητικῆς Βουλῆς καὶ ὁ Ἑλ. Βενιζέλος καταδιώχθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρ-
κους. Ἀπέφυγε τὴ σύλληψη δραπετεύοντας κρυφὰ με πλοῖο ἀπὸ τὰ Χανιά γιὰ τὴν Ἀθήνα. Ἡ τουρκικὴ διοίκηση τῆς Κρήτης παρέσχε τελικὰ ἀμνηστία στοὺς ὑπὸ δίωξη πολιτευομένους καὶ ὁ Ἑλ. Βενιζέλος ἐπιστρέφει τὴν ἄνοιξη τοῦ 1890 στὰ Χανιά. Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1891 ὅμως διώκεται πάλι καὶ συλ-
λαμβάνεται. Ἦταν Μεγάλη Ἑβδομάδα καὶ συμμετέσχε σὲ μίαν διαμαρτυρία θρησκευτικῆς φύσεως. Ἀφέθηκε ἐλεύθερος με τὴν ἐπέμβαση τῶν προξένων.

* * *

Ἡ Σύμβαση τῆς Χαλέπας, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1878, χορηγοῦσε στὴν Κρήτη κάποια μορφή αὐτονομίας. Οἱ Κρητες ὅμως δὲν ἐκμεταλλεύθηκαν τὸ ὑποτυ-
πῶδες τῆς ἐλευθερίας καὶ ἐκδηλώθηκε μεταξὺ τους διάσταση. Σχηματίσθη-
καν δύο κόμματα, ἐκεῖνο τῶν Καραβανάδων καὶ ἄλλο, τῶν Φιλελευθέρων ἢ
Εὐπόλητων. Οἱ Καραβανάδες ἦσαν οἱ ἄρχοντες, οἱ κτηματίες, ἐνῶ οἱ Φιλε-
λεύθεροι ἦσαν οἱ οἰκονομικὰ ἀσθενέστεροι. Ὁ Ἑλ. Βενιζέλος τοποθετήθηκε
στὴν παράταξη τῶν Φιλελευθέρων. Αὐτὸ ἦταν τὸ πολιτικὸ του ξεκίνημα.
Ἐξελέγη, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, γιὰ πρώτη φορὰ βουλευτὴς τὸ 1889, στὴν
περιφέρεια τῶν Κυδωνιῶν. Ἦταν τότε μόλις 25 ἐτῶν. Παράλληλα, ἀπὸ τὸν
Δεκέμβριο τοῦ 1888, θὰ εἶναι συνεκδότης τῆς πολιτικῆς ἐφημερίδας *Τὰ*
Λευκὰ Ὅρη.

Ἡ περίοδος 1889-1895 εἶναι περίοδος ἀναβρασμοῦ γιὰ τὴν Κρήτη. Οἱ
ἐσωτερικοὶ πολιτικοὶ ἀγῶνες τῶν Κρητῶν μεταξὺ τῶν δύο κομμάτων προ-

σέφεραν ευκαιρίες στην Ύψηλὴ Πύλῃ νὰ καταστρατηγήσει τὶς παραχωρήσεις τῆς Χαλέπας· καὶ ἐκ μέρους τῆς Ἑλλάδος οἱ χειρισμοὶ τοῦ Κρητικοῦ Ζητήματος ἦσαν μάλλον ἀδέξιοι.

Ἡ ἐξέγερση τοῦ 1889 ὁργανώθηκε ἀπὸ τὸ κόμμα τῶν Καραβανάδων. Θεωρήθηκε ἄσκοπη καὶ ἐπικίνδυνη ἐνέργεια. Ἐντελῶς ἀπρόσμενα ἐκήρυξαν τὴν Ἑνωσὴν μὲ τὴν Ἑλλάδα. Δυστυχῶς, ἡ ἐξέγερση αὐτὴ ἔδωσε τὴν ευκαιρίαν στὴν Πύλῃ νὰ στείλει 40.000 ἄνδρες τὸν Αὐγούστου τοῦ 1889· ἡ καταστολὴ ὑπῆρξε αἱματηρή. Τότε ὁ λόρδος Salisbury ἐδήλωσε στὸ ἀγγλικὸ κοινοβούλιο ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀποσπασθεῖ ἡ Κρήτη ἀπὸ τὴν Ὀθωμανικὴν Αὐτοκρατορίαν. Στὶς 25 Νοεμβρίου ἡ Πύλῃ ἐτοίμασε νέον φερμάνι μὲ τὸ ὁποῖον ἀνέτρεπε ὅλες τὶς παραχωρήσεις τῆς Συμβάσεως τῆς Χαλέπας. Ἡ τουρκικὴ διοίκηση εἶχε πλέον ἐγκαταστήσει καθεστῶς τρομοκρατίας, τὸ ὁποῖον διατηρήθηκε μέχρι τὰ τέλη τοῦ 1894. Γιὰ τὰ χρόνια ἐκεῖνα θὰ γράψῃ ὁ Μανούσος Κούνδουρος ὅτι ἡ Κρήτη ὑπέστη ταπείνωση, ἐξευτελισμὸν, ράπισμα.

Ὁ νεαρὸς Ἑλ. Βενιζέλος ἔκρινε ὅτι δὲν ἦταν ἡ ἐποχὴ γιὰ ἐξέγερση, ἀλλ' ὅτι μὲ μέθοδον καὶ μετριοπάθειαν θὰ ἔφθανε ἡ Κρήτη στὸ ποθοῦμενον. Ἡ Κρητικὴ Συνέλευσις τοῦ 1890 ἀδρανοῦσε ὑπὸ τὸ κράτος τῆς τουρκικῆς ἀδιαλλαξίας. Ἡ Ἐπιτροπὴ τῆς Μεταπολιτεύσεως κατέφυγε στὰ βουνα. Μετετράπη σὲ Ἐπαναστατικὴ Συνέλευσις τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1896 καὶ ὁ Ἑλ. Βενιζέλος συμμετεῖχε πλέον στὴν ὁργάνωσιν ἐνόπλου ἐξεγέρσεως: καταστροφές, λεηλασίες, σφαγές ἐκ μέρους τῶν Τούρκων τὸν Μάιον τοῦ 1896. Οἱ Τούρκοι στρατιωτικοὶ διοικητὲς ἦσαν ὁ ἕνας ἀγριώτερος τοῦ ἄλλου: Σακὶρ τὸ 1889, Τζεβὰτ τὸ 1890, Μαχμουτ Τζελαλεδδὶν τὸ 1891, Τουρχάν τὸ 1894. Τὸν Μάρτιον τοῦ 1895 ὁ χριστιανὸς Ἀλέξανδρος Καραθεοδωρῆ πασᾶς διορίσθηκε Γενικὸς Διοικητὴς Κρήτης. Τὸν Μάιον τοῦ ἴδιου ἔτους συνεκάλεσε Γενικὴ Συνέλευσις ὅπου ὑπῆρχε συμβιβαστικὴ ἀτμόσφαιρα μεταξὺ Χριστιανῶν καὶ Μουσουλμάνων. Ὁ διορισμὸς ὅμως τοῦ Καραθεοδωρῆ δὲν εἶχε οὐσιαστικὸν περιεχόμενον, διότι ὁ Σουλτάνος δὲν ἔδειξε προθυμίαν νὰ ἐκπληρώσῃ τὶς αἰτήσεις ποὺ εἶχαν διατυπωθεῖ. Ὁργανώθηκε τότε στὸν Βάμον ἡ Μεταπολιτευτικὴ Ἐπανάστασις καὶ ἄρχισαν πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις, οἱ ὁποῖες ὀδήγησαν στὴ συγκρότησιν τῆς Γενικῆς Ἐπαναστατικῆς τῶν Κρητῶν Συνελεύσεως.

Ὁ Μανούσος Κούνδουρος συντάξε ὑπόμνημα, ὑποστηριζόμενος ἀπὸ Σφακιανούς καὶ Ἀποκωρωνιάτες, στὶς 3 καὶ 10 Σεπτεμβρίου 1895 πρὸς τοὺς Προξένους τῶν Δυνάμεων καὶ τῆς Ἑλλάδος. Ἐπιθυμοῦσαν ἓνα εἶδος αὐτονομίας καὶ ὅχι τὴν ἑνωσιν. Δὲν ἦσαν ἀντίθετοι πρὸς τὴν ἑνωσιν, ἀλλὰ θεωροῦσαν ὅτι ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴν ἦταν ἀπραγματοποίητη. Ἡ γραμμὴ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως δὲν ἦταν ὅμως ὑπὲρ τῆς αὐτονομίας, διότι ὑπῆρχε ὁ κίνδυνος νὰ

περιέλθει ἡ Κρήτη σὲ ξένη Δύναμη. Ἐνοπλες συγκρούσεις σημειώθηκαν καὶ πάλι τὸ φθινόπωρο τοῦ 1895 καὶ τὸν Μάρτιο τοῦ 1896 ὁ Καραθεοδωρῆ ἔφυγε ἀποτυχημένος. Τὸν ἀντικατέστησε ὁ Τοῦρκος Ἀβδουλλὰχ καὶ σημειώνονται νέες συγκρούσεις τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1896, πολιορκία τῆς τουρκικῆς φρουρᾶς τοῦ Βάμου ἀπὸ τὶς 4 ἕως τὶς 18 Μαΐου καὶ σφαγὲς στὰ Χανιά στὶς 12 Μαΐου.

Μὲ ἐπέμβαση τῶν Δυνάμεων, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1896 ἡ Πύλη ὑποσχέθηκε παρχωρήσεις καὶ ἔστειλε Χριστιανὸ διοικητὴ, τὸν Γεώργιο Βέροβιτς πασᾶ. Ἡ Ἐπαναστατικὴ Συνέλευσις τῶν Κρητῶν συνῆλθε στὰ Χανιά τὴν 1^η Ἰουλίου καὶ ἐπέδωσε ἔγγραφο διαμαρτυρίας στὶς 20 Ἰουλίου στὸν Βέροβιτς, διότι στὶς 30 Ἰουνίου εἶχαν πραγματοποιηθεῖ ἐπιχειρήσεις τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ μετὰ διέκοψε τὶς ἐργασίες τῆς ἀναμένοντος μεταρρυθμίσεις.

Τὸ Κρητικὸ Ζήτημα εἶχε λάβει εὐρωπαϊκὲς διαστάσεις καὶ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἄρχισε νὰ ἐμπλέκεται. Ὁ Ἑλ. Βενιζέλος εἶχε ἐκλεγεῖ ἀντιπρόσωπος στὴν Ἐπαναστατικὴ Συνέλευσις. Ὑπῆρξε μετριοπαθὲς καὶ οἱ ἀδιάλλακτοι τὸν κατηγόρησαν καὶ προσπάθησαν νὰ τὸν φονεύσουν μέσα στὴ Συνέλευσις. Τὸν ἔσωσε ὁ Μανουῆλος Κούνδουρος ἀπὸ τὴν ἐπίθεσις. Ἦταν ἡ πρώτη ἀπόπειρα ἐναντίον τοῦ ἀπὸ ἑλληνικὰ χέρια.

Κατὰ τοὺς φθινοπωρινοὺς μῆνες τοῦ 1896 συνεχίζονται οἱ λεηλασίες καὶ οἱ διώξεις στὰ Χανιά κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Χρειάσθηκε ἡ παρουσία τῶν στόλων τῶν Δυνάμεων, γιὰ νὰ μὴ γενικευθεῖ ἡ σφαγὴ. Τὸ στρατόπεδο τῆς Ἐπαναστατικῆς Συνελεύσεως συγκροτήθηκε στὸ Ἀκρωτήρι. Ἐκεῖ σχηματίσθηκε διευθύνουσα ἐπιτροπὴ, μέλος τῆς ὁποίας ἦταν καὶ ὁ Ἑλ. Βενιζέλος. Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1897 ὑπῆρξε ἀναβρασμὸς στὸ Ἡράκλειο, τὰ Χανιά, τὸ Ρέθυμνο. Στὶς 23-24 Ἰανουαρίου οἱ Τοῦρκοι ἀπάντησαν μὲ σφαγὲς καὶ ἐμπρησμοὺς στὰ Χανιά. Στὸ Ἀκρωτήρι, τὴν ἐπομένη, 25^η Ἰανουαρίου 1897, ἡ Ἐπαναστατικὴ Συνέλευσις ἐκήρυξε τὴν ἑνωσις καὶ ἐκάλεσε τὸν Γεώργιο Α' νὰ καταλάβει τὴν Κρήτη.

Στὶς 29 Ἰανουαρίου 1897, μὲ μοῖρα τορπιλλοβόλων, ὁ πρίγκιψ Γεώργιος ἀναχωρεῖ γιὰ τὴν Κρήτη. Στὶς 3 Φεβρουαρίου ἀναγγέλλεται καὶ ἡ ἀποστολὴ στρατοῦ ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Τιμολέοντα Βάσσο. Ὁ εὐρωπαϊκὸς στόλος ὅμως ἐμποδίζει τὸν Βάσσο νὰ εἰσέλθῃ στὰ Χανιά· ἄρα τὸ Κρητικὸ Ζήτημα λαμβάνει διπλωματικὲς διαστάσεις. Διεθνὴς κατοχὴ στὴν Κρήτη. Τότε προβάλλει ἡ φυσιογνωμία τοῦ Ἑλ. Βενιζέλου ὡς μέλους τῆς Ἐπαναστατικῆς Συνελεύσεως στὸ Ἀκρωτήρι. Διαπραγματεύεται μὲ τοὺς Εὐρωπαίους ναυάρχους καὶ αὐτοὶ θέτουν ὑπὸ τὴν προστασίαν τους τὶς πόλεις τῆς νήσου. Τὰ γεγονότα εἶναι γνωστά. Στὶς 9 Φεβρουαρίου 1897 οἱ ναύαρχοι βομβαρδίζουν

τὸ στρατόπεδο τοῦ Ἀκρωτηρίου. Ὁ Ἑλ. Βενιζέλος ἐκτίθεται ἀκάλυπτος σὲ ὅλους τοὺς κινδύνους. Τότε ὁ Βάσσης μετατόπισε τὸ στρατόπεδό του ἀπὸ τὸν Πλατανιά στὸν Ἀλικιανό.

Στις 13 Φεβρουαρίου ὁ Ἑλ. Βενιζέλος εἶχε συντάξει ἔγγραφο πρὸς τοὺς ναυάρχους τὸ ὁποῖο θεωρεῖται τὸ πρῶτο διπλωματικό του ἔγγραφο. Ἀπὸ τότε καὶ ἔπειτα ἦταν σὲ διαρκῆ συνεννόηση μὲ τοὺς ναυάρχους τῶν Δυνάμεων οἱ ὁποῖοι ἐπέμεναν γιὰ αὐτονομία τῆς νήσου, ἐνῶ οἱ ἐπαναστάτες ἐπέμεναν γιὰ ἔνωση. Ὁ Ἀγγλος συνταγματάρχης Egerton προσπάθησε νὰ πείσει τὸν Ἑλ. Βενιζέλο νὰ ἐγκαταλείψει ἡ Ἐπαναστατικὴ Συνέλευση τὸ Ἀκρωτήριο, ἀλλ' ὁ Ἑλ. Βενιζέλος ἀπάντησε ὅτι θὰ τὸ ἐγκαταλείψουν μέσα στὸ αἶμα καὶ ὅτι μόνον ὁ θάνατος θὰ τοὺς διώξει ἀπὸ ἐκεῖ. Μάχες κλιμακώνονται σὲ ὅλη τὴν Κρήτη κατὰ τὸν Μάρτιο τοῦ 1897: Ἡράκλειο, Ἀρχάνες, Ρέθυμνο, Ἱεράπετρα, Μαλάξα, Κάνδαρος, Καστέλλι. Στις 6 Μαρτίου οἱ ναυάρχοι ἐκήρυξαν αὐτονομία καὶ ἀποκλεισμὸ ταυτοχρόνως. Ἡ νῆσος κατενεμῆθη σὲ ζῶνες κατοχῆς.

Ἡ κοινὴ γνώμη τῶν Κρητῶν ἄρχισε νὰ κάμπτεται. Τὰ δεινὰ ὠθοῦσαν τὸν λαὸ πρὸς τὴν ἀποδοχὴ τῆς αὐτονομίας. Ὁ Ἑλ. Βενιζέλος καὶ οἱ ἀγωνιστὲς τοῦ Ἀκρωτηρίου ἦσαν πλέον μειοψηφία. Διαφωνίες ἀνέκυψαν στὴν Ἐπαναστατικὴ Συνέλευση πού συνῆλθε στίς Ἀρχάνες. Ἐφθασαν στὴ βία. Ὁ Ἑλ. Βενιζέλος ἐδῆλωσε πὼς δὲν ἤθελε κάποτε νὰ τὸν ὀνομάσει ἡ Ἱστορία προδότη. Κάποιος ἐπεχείρησε νὰ τὸν μαχαιρώσει μέσα στὴ Συνέλευση. Ἦταν ἡ δευτέρη ἀπόπειρα ἐναντίον του ἀπὸ ἐλληνικὰ χέρια. Τὸ ἴδιο βράδυ ἐπεχείρησαν νὰ κάψουν τὸ σπίτι του καὶ τὸν ἴδιο. Ἐν τούτοις, μέσα σ' ὅλη αὐτὴν τὴν ἀναταραχὴ, ὁ Ἑλ. Βενιζέλος θὰ λάβει τὸ ἀξίωμα τοῦ Προέδρου τῆς Συνελεύσεως. Σὲ ἡλικία 33 ἐτῶν ἦταν ὁ ἡγέτης τοῦ Κρητικοῦ ἀγῶνος.

Ἡ ἀτυχὲς ἔκβαση τοῦ ἐλληνοτουρκικοῦ πολέμου τοῦ 1897 δὲν εὐνόησε βέβαια τὴν ἐπιθυμία γιὰ ἔνωση. Ἡ κυβέρνησις τοῦ Δημητρίου Ράλλη ἀναγκάσθηκε νὰ ἀνακαλέσει ἀπὸ τὴν Κρήτη τὸν Τιμολέοντα Βάσσο καὶ τὸν κύριο ὄγκο τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ. Ἀλλωστε οἱ Δυνάμεις εἶχαν ἀπαγορεύσει τὶς ἐχθροπραξίες στὴ νῆσο κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου.

Στοὺς Κρητὲς ὅμως ὑπῆρχε τὸ δίλημμα: Αὐτονομία ἢ ἔνωση; Στις 26 Ἰουνίου συγκεντρώνονται οἱ πληρεξούσιοι στοὺς Ἀρμένους. Οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ Ἀκρωτηρίου ἤθελαν νὰ μεταφερθεῖ στὸ Ἀκρωτήριο ἡ Συνέλευση. Τελικὰ ἀποφασίσθηκε νὰ συγκεντρωθοῦν στίς Ἀρχάνες.

*
* *

Τὰ ἔγγραφα τὰ ὁποῖα θὰ ἀναφέρω στὴ συνέχεια σώζονται στὸ Ἱστορικό

Ἡ ἐπιτροπὴ ποῦ, τελικῶς, διαμόρφωσε τὸ σύνταγμα τῆς αὐτόνομης Κρητικῆς Πολιτείας.
(Ὁ Βενιζέλος εἶναι στὴν πρώτη σειρὰ, τέτατος ἀπὸ τὰ ἀριστερά, μὲ τὸ καπέλλο στὸ γόνατο.)

Ἀρχεῖο τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, τὸ ὁποῖο φυλάσσεται στὸ Ἰδρυμα Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, στὴν Ἀθήνα².

Στις 9 Αὐγούστου 1897 ὁ Ἐλ. Βενιζέλος ἀπευθύνεται μὲ ἐπιστολὴ τοῦ στὸν Ἐπίσκοπο Πέτρας Τίτο Ζωγραφίδη καὶ τὸν παρακαλεῖ νὰ συστήσει στοὺς πληρεξουσίους τοῦ Λασηθίου νὰ προσέλθουν στὶς Ἀρχάνες. Εἶναι ἀπαραίτητη ἡ παρουσία 70 πληρεξουσίων, ὥστε νὰ ὑπάρξει ἀπαρτία στὴ Συνέλευση. Καθ' ἐκάστην καταφθάνουσιν εἰς τὴν Συνέλευσιν ἔγγραφα τῶν Εὐρωπαίων Ναυάρχων καὶ τοῦ διοικητοῦ τῶν Εὐρωπαϊκῶν στρατευμάτων χρήζοντα ἀπαντήσεως. Θὰ εἶναι δὲ οἰκτρὸν ἄν, διὰ τὴν ἀπροθυμίαν τῶν πληρεξουσίων ὅπως προσέλθωσιν εἰς τὰς συνεδριάσεις τῆς Συνελεύσεως, καταστῇ ἀδύνατος ἡ λειτουργία αὐτῆς...³.

Στις 11 Αὐγούστου 1897 συγκροτήθηκε ἡ Συνέλευση στὶς Ἀρχάνες καὶ τὴν ἐπομένη, 12^η Αὐγούστου, ὑποβλήθηκε στοὺς ναυάρχους ψήφισμα μὲ τὸ ὁποῖο γινόταν ἀποδεκτὴ ἡ αὐτονομία. Τὸ σχετικὸ ἔγγραφο εἶναι τετρασέλιδο καὶ φέρει τὴν ὑπογραφή τοῦ προεδρεύοντος Σάββα Σαββάκη καὶ ὅχι τοῦ προέδρου Ἐλ. Βενιζέλου. Ὁ Σ. Σαββάκης γράφει ὅτι ὁ χριστιανικὸς λαὸς τῆς Κρήτης ἤλπιζε ὅτι θὰ ἀπολάμβανε εὐνομίας καὶ ἡσυχίας, ἐφόσον ἀπεδέχθη τὸ πολίτευμα τὸ ὁποῖο εἶχε ἐκπονηθεῖ στὴν Κωνσταντινούπολι ἀπὸ ἐκπροσώπους τῶν Δυνάμεων καὶ ἐπικυρωθεῖ ἀπὸ τὸν Σουλτάνο τὸ καλοκαίρι τοῦ 1896. Δυστυχῶς ὁμως ἡ ἴδια ἡ Πύλη καταπολέμησε τὶς ὑποσχόμενες μεταρρυθμίσεις· ἄρχισαν ἐμπρησμοί, φόνοι καὶ οἱ Κρῆτες προσέφυγαν πάλι στὰ ὅπλα. Ἡ μόνη λύση ἦταν ἡ ἔνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ οἱ Δυνάμεις ἐκήρυξαν ὅτι αὐτὸ ἦταν ἀδύνατον. Ἀναγκαστικὰ ἡ Κρήτη ἀποδέχεται τὴν πρόταση τῆς Εὐρώπης περὶ αὐτονομίας, ἐλπίζοντας ὅτι θὰ ἐξασφαλισθεῖ εὐνομία καὶ τάξη. Οἱ Κρῆτες ὑπόσχονται νὰ συμπράξουν, ὥστε νὰ ἐδραιωθεῖ τὸ αὐτόνομο πολίτευμα. Ζητοῦν ὁμως νὰ ἀπομακρυνθεῖ ὁ τουρκικὸς στρατὸς ἀπὸ τὴ νῆσο. Ἡ παρουσία τοῦ ἐνθαρρύνει τοὺς Μουσουλμάνους μόνους, ἵνα μύρια παρεμβάλωσι προσκόμματα εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῆς αὐτονομίας. Κατὰ συνέπεια, ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς ἀναγκάζεται νὰ ἐγκαταλείπει τὶς πόλεις καὶ νὰ καταφεύγει στὴν ὕπαιθρο, δεδομένου ὅτι στὶς μεγάλεις πόλεις ὁ τουρκικὸς πληθυσμὸς εἶναι τριπλάσιος τοῦ χριστιανικοῦ⁴.

2. Τὰ ἔγγραφα σώζονται χειρόγραφα, σὲ προσχέδια ἢ ἀντίγραφα. Τὰ ἔγγραφα τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου σώζονται ἰδιόχειρα.

3. Βλ. Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδᾶ, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἐλευθερίου Βενιζέλου (Ἀθήνα: Ἰδρυμα Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου καὶ τῆς ἀντίστοιχης Ἑθνικῆς Περσίδου, 2004), σ. 22, ἀρ. ἐγγρ. Ι/17/8.

4. Αὐτόθι, σσ. 22-23, ἀρ. ἐγγρ. Ι/17/9.

Τὴν ἐπομένη, 13^η Αὐγούστου 1897, ὁ Σ. Σαββάκης ἀπευθύνεται μὲ ἐγκύκλιον πρὸς τὸν χριστιανικὸ λαὸ τῆς Κρήτης. Τὸ ἔγγραφο ὑπογράφεται καὶ ἀπὸ τὸν Γραμματέα, Μύρωνα Παναγιωτάκη. Ἐνημερώνουν τὸν κρητικὸ λαὸ ὅτι ἡ Ἐπαναστατικὴ Συνέλευσις τῶν Κρητῶν σέβεται τὶς ἀποφάσεις τῆς Εὐρώπης καὶ δέχεται τὴν προσφερομένη αὐτονομία. Ἄν δὲν ἀναχωρήσει ὁμοῦς ὁ τουρκικὸς στρατός, ἡ αὐτονομία θὰ εἶναι ἀνεφάρμοστη. Ἡ Συνέλευσις προσκαλεῖ τοὺς Κρητῆς νὰ τηροῦν αὐστηρὰ ἀμυντικὴ στάση ἀπέναντι τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων, νὰ μὴ βλάπτουν τὶς τουρκικὰς περιουσίας καὶ νὰ ὑπακούουν στὶς διοικητικὰς καὶ στρατιωτικὰς ἐπιτροπὰς⁵.

Ἀνέφερα προηγουμένως ὅτι τὰ σημαντικὰ αὐτὰ ἔγγραφα ὑπογράφονται ἀπὸ τὸν προεδρεύοντα Σ. Σαββάκη καὶ ὅχι ἀπὸ τὸν Πρόεδρο τῆς Συνελεύσεως Ἑλ. Βενιζέλου. Στὶς Ἀρχάνες ὁ Ἑλ. Βενιζέλος ἔφερε προσκόμματα, γιὰ νὰ ἀποτρέψει τὴν ἀποδοχὴ τῆς αὐτονομίας· ὥς ἐκ τούτου καθαιρέθηκε ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τοῦ Προέδρου. Σῶζεται στὸ ἀρχεῖο τὸ ψήφισμα τῆς Ἐπαναστατικῆς Συνελεύσεως, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἑλ. Βενιζέλος θεωρεῖται ἔκπτωτος τῆς προεδρίας, τοῦ ἀφαιρεῖται πᾶσα ἐξουσία καὶ τοῦ ἀπαγορεύεται νὰ παρίσταται ἢ νὰ ἐνεργεῖ ὑπὸ τὴν ἰδιότητα τοῦ Προέδρου. Ἡ ἀπόφασις αὕτη ἐλήφθη, διότι ὁ Ἑλ. Βενιζέλος ἠρνήθη ἐπιθεσίαν καὶ ἀπεχώρησε τῆς ἔδρας τοῦ ἀνὲν ἐδλόγου ἀφορμῆς. Τὸ ἔγγραφο αὐτὸ τοῦ Σ. Σαββάκη περιλαμβάνει τὴν ἐξῆς φράση: *Ἐψηφίσθη ὁμοφώνως ὑπὸ τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως ἐν Ἀρχάναις, 13 Αὐγούστου 1897.*

Τὴν ἴδια ἡμέρα, 13^η Αὐγούστου, ὁ προεδρεύων ἀντιπρόεδρος Σ. Σαββάκης στέλλει ἔγγραφο καὶ πρὸς τὴν ἐν Ἀθήναις Κεντρικὴ ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπὴ ὅπου ἐνημερώνει περὶ τῆς παύσεως τοῦ Ἑλ. Βενιζέλου. Στέλλει πολυσέλιδο ἔγγραφο καὶ πρὸς τὸν Ἐπαμεινώνδα Δεληγεώργη σχετικὰ μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῆς αὐτονομίας. Δυστυχῶς ὁμοῦς αἱ γνώμαι ἐν τῇ συνελεύσει διηρθέθησαν καὶ τινες τῶν πληρεξουσίων, ὧν προεξήρχε ὁ πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως κ. Ἐλευθ. Βενιζέλος καὶ οἵτινες συνεποσοῦντο εἰς τοὺς 12, ἐφρόνουν καὶ φρονοῦν εἰσεῖτι ὅτι ὁ καιρὸς τῆς ἀποδοχῆς τῆς αὐτονομίας δὲν ἐπέστη ἔτι, καὶ ὅτι ὀφείλομεν ἀκόμη νὰ περιμένωμεν καὶ τότε μόνον νὰ ἀποφανθῶμεν γνώμῃ, ὅταν οἱ Ναύαρχοι... ἤθελον ἐρωτήσῃ ἡμᾶς... Ἀπεχώρησαν δὲ τῶν συνεδριάσεων ἡγουμένον τοῦ Ἑλ. Βενιζέλου ὃν ἡ συνέλευσις ἀπεδοκίμασε διὰ τὴν σκανδαλώδη του ταύτην διαγωγὴν καὶ ἐκήρυξεν ἔκπτωτον τῶν καθηκόντων του. Οἱ δὲ πλειοψηφοῦντες, ἀνερχόμενοι εἰς τοὺς 60, ἐφρόνουν ὅτι ἐπέστη ὁ χρόνος καὶ ἀποδέχονται τὴν αὐτονομίαν. Ὀλιγοὶ δὲ πλὴν ἀναπόφενκτον

5. Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἐλευθερίου Βενιζέλου, ἔγγρ. Ι/17/10.

διάβημα τοῦ νὰ παραιτήσωμεν τὸ πρόγραμμα τῆς ἐνώσεως ἥτινα σθεναρῶς ὑπεστηρίζαμεν... πλὴν αἱ περιστάσεις εἶναι ἀνώτεροι τῆς θελήσεως ἡμῶν... Ἡ νικήτρια Τουρκία ἐφάνη ἔχουσα πολλοὺς καὶ ἰσχυροὺς προστάτας...⁶.

Καὶ αὐτὰ μὲν ἔγραφε ὁ Σ. Σαββάκης κατηγορώντας τὸν Ἐλ. Βενιζέλο. Σώζεται ὅμως στὸ ἀρχεῖο καὶ ἓνα ἄλλο ἔγγραφο. Πρόκειται γιὰ μίαν ἐπιστολὴν τοῦ τότε Ἐπισκόπου Ρεθύμνης καὶ Αὐλοποτάμου Διονυσίου Καστρινογιαννάκη πρὸς τὴν ἐν Ἀθήναις Κεντρικὴ ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπὴ· Ὁκτασέλιδη, πυκνογραμμμένη ἐπιστολή, μὲ ἡμερομηνία 26 Αὐγούστου 1897, ἀπὸ τὸ Ἀρκάδι, στὴν ὁποία ὁ Ἐπίσκοπος καταρρίπτει τὶς ἐναντίον τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου κατηγορίες. Αἰσθάνεται ὅτι πρέπει νὰ παρέμβει χάριν τοῦ δικαίου. Ὁ Σ. Σαββάκης ἰσχυρίζεται ὅτι 60 πληρεξούσιοι ἔλαβαν τὶς ἀποφάσεις, ἐνῶ ὁ Διονύσιος γράφει ὅτι τὴν 13^η Αὐγούστου, ἡμέρα καθαιρέσεως τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου, τροποποιήθηκε ὁ κανονισμός, ἔτσι ὥστε μόνο 40 πληρεξούσιοι νὰ ἀποφανθοῦν περὶ τοῦ ζητήματος. Ψευδεῖς εἶναι οἱ διαδόσεις ἀποχωρησάντων πληρεξουσίων καὶ περὶ ἀποχωρήσεως τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου. Ὁ Διονύσιος ἐκθέτει λεπτομερῶς τὰ διατρέξαντα. Μόνο 40 πληρεξούσιοι εἶχαν παραμείνει στὴ συνεδρία τῆς 13^{ης} Αὐγούστου, ὑπὲρ τοὺς 20 πρώην ὑπάλληλοι τοῦ τουρκικοῦ φυράματος, ἓνας ἀλλόδοξος ἐξωμότης, 10 δικολάβοι τῆς ἐν Χανίοις σχολῆς τοῦ Μαχμούτ, ὀλίγοι κτηματίες, ὀλίγοι ἱατροί... καὶ οὐδεὶς πλέον. Οἱ καλλίτεροι πληρεξούσιοι ἀπουσίαζαν. Μὲ παρακαλοῦσαν, τονίζει ὁ Ἐπίσκοπος, νὰ σπεύσω στὶς Ἀρχάνες, γιὰ νὰ προλάβω δεινὲς αἵματοχυσίες. Διεῖδον πάθος κατὰ τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου διὰ τὴν ἐκλογὴν του ὡς προέδρου. Ὁ ἱατρὸς Ἰωσήφ Χατζηδάκης εἶχε προσωπικὸν πάθος κατὰ τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου. Ἡ διαφωνία τῶν δύο μερῶν ἦταν ὁ χρόνος κατὰ τὸν ὁποῖο θὰ ἐδήλωναν τὴν ἀποδοχὴν τῆς αὐτονομίας. Ὁ Ἐλ. Βενιζέλος ἐφρόνει ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀναμείνουν, μέχρις ὅτου λυθεῖ τὸ ἐλληνοτουρκικόν. Ἡ σπουδὴ δὲν θὰ ὠφελοῦσε. Τὸ ἐσπέρας τῆς 11^{ης} Αὐγούστου περίμεναν τοὺς πληρεξουσίους, ἀλλὰ αὐτοὶ εἶχαν συνεδριάσει κατ' ἰδίαν ὑπὸ τὸν Ἰωσήφ Χατζηδάκη καὶ τὸ πρωὶ τῆς 12^{ης} Αὐγούστου ἐκάλεσαν τοὺς δικούς τους. Ἡ μερὶς τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου καὶ τοῦ Ἐπισκόπου ἐξεπλάγη. Παρακάλεσε ὁ Ἐπίσκοπος τὸν Ἰωσήφ Χατζηδάκη νὰ δοθεῖ χρόνος 10 ἡμερῶν, γιὰ νὰ φθάσουν ὅλοι στὶς Ἀρχάνες. Τί συνέβη τότε ἀδυνατῶ νὰ τὸ περιγράψω. Οἱ περὶ τὸν Ἐλ. Βενιζέλον ἠπειλήθησαν νὰ καῶσι ζῶντες, ἐπολιορκήθησαν ἐντὸς τοῦ Δημαρχείου καὶ ἐξεβλήθησαν. Μετὰ πολλῆς δυσκολίας κατωρθώθη ἡ διάσωσις αὐτῶν. Αὕτη εἶναι ἡ ἀκριβὴς καὶ

6. Βλ. Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδᾶ, *Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο...*, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 23, ἀρ. ἐγγρ. Ι/17/11 καὶ Ι/17/12· Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἐλευθερίου Βενιζέλου, ἔγγραφο Ι/17/13.

πραγματική τῶν γεγονότων ἀφήγησις καὶ παρεχόμεθα μάρτυρα τῆς ἀληθείας τὴν ἀρχιερατικὴν ἡμῶν συνείδησιν. Εἶναι δὲ λυπηρὸν ὅτι ἐπίσημον ἔγγραφον τῆς Κρητικῆς ἀντιπροσωπείας εἶναι πλήρες ψευδῶν καὶ συγκοφαντιῶν ἥμιστα εὐπροσπύων. Ταῦτα ἀνακοινῶ ἐκ καθήκοντος πρὸς τὴν ἀλήθειαν⁷.

Στις 25 Αὐγούστου 1897 ὁ Ἑλ. Βενιζέλος γράφει στὸν νάυαρχο Canevaro ὅτι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ δεχθοῦν τὴν αὐτονομία ὡς σταθμὸ πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ ἐθνικοῦ ἰδεώδους τῆς ἐνώσεως.

Δὲν ἀπογοητεύθηκε ἀπὸ τὴν ἀπειλὴν καὶ τὴν ἐπιθέσει. Στις 28 Αὐγούστου γράφει ὅτι δὲν ὑφίσταται οὐσιαστικὰ Γενικὴ Συνέλευσις σὺν Ἀρχάνεσιν καὶ ὅτι οἱ παρευρισκόμενοι εἶναι μόνον πληρεξούσιοι. Ἐνὰ μῆνα ἀργότερα, σὺν 29 Σεπτεμβρίου, γράφει ἀπὸ τὸν Προφήτη Ἡλία πρὸς τοὺς φίλους του ὅτι νέος τόπος συνελύσεως ὀρίσθηκε τὸ Καστέλλι Μυλοποτάμου: Βεβαίως εἶναι κοπιαστικὸν νὰ τρέχουμε πάλιν μακράν, ἀλλὰ τὰ συμφέροντα τοῦ τόπου ἐπιβάλλουν νὰ ὑποχωροῦν εἰς τὰ ζητήματα οἱ πατριωτικώτεροι. Παρακαλεῖ λοιπὸν τοὺς φίλους του νὰ προσέλθουν στὴ Συνέλευσις χωρὶς νὰ διστάσουν γιὰ οἰκονομικοὺς λόγους: Θὰ λάβω αὖριον τὸ ἐνοίκιον τῆς ἐν Χαλέπα οἰκίας μου καὶ θὰ οἰκονομηθῶμεν⁸.

Στὸ ἀρχεῖο σώζεται ἐπίσης προσχέδιο ἐπιστολῆς τοῦ Ἑλ. Βενιζέλου, ἰδιόχειρο ἀλλὰ δυστυχῶς ἀκέφαλο καὶ κολοβό· κατὰ συνέπειαν δὲν γνωρίζομε πρὸς ποῖον ἀπευθύνεται, ἀλλὰ ἀνήκει καὶ τὸ ἔγγραφο αὐτὸ σ' αὐτὴν τὴν περίοδο τῶν ἀναταραχῶν. Ἐκφράζει τὴν πικρίαν τοῦ γράφοντος: Ὁ πατήρ μου ἐπροσπάθησεν ἐντίμως ἐργαζόμενος νὰ κληροδοτήσῃ στὰ τέκνα του ὀλίγην περιουσίαν, ὀλίγην μόρφωσιν ἀλλὰ καὶ τίμιον καὶ ἄσπιλον ὄνομα. Οὐδέποτε κατὰ τὸ διάστημα τοῦ βίου του ἠκούσθη ἐξιστορῶν ἀγῶνας. Οἱ ἀγωνισταὶ δὲν εἶναι φωνασκοὶ καὶ ὁ ἀληθὴς πατριωτισμὸς, ὡς πᾶσα ἀρετή, δὲν προκηρύσσει διὰ φωνῆς κήρυκος τοὺς ἀγῶνας του οὔτε θεωρεῖ αὐτοὺς ἀτιμῆτους, ἀλλ' ἐκτελεῖ τὸ πρὸς τὴν πατρίδα καθήκον κατὰ τὴν ὥραν τῆς ἀνάγκης...⁹.

7. Βλ. Νίκαι Πολυχρονοπούλου-Κλαδῆ, *Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο...*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 23, ἀρ. ἐγγρ. Ι/17/14.

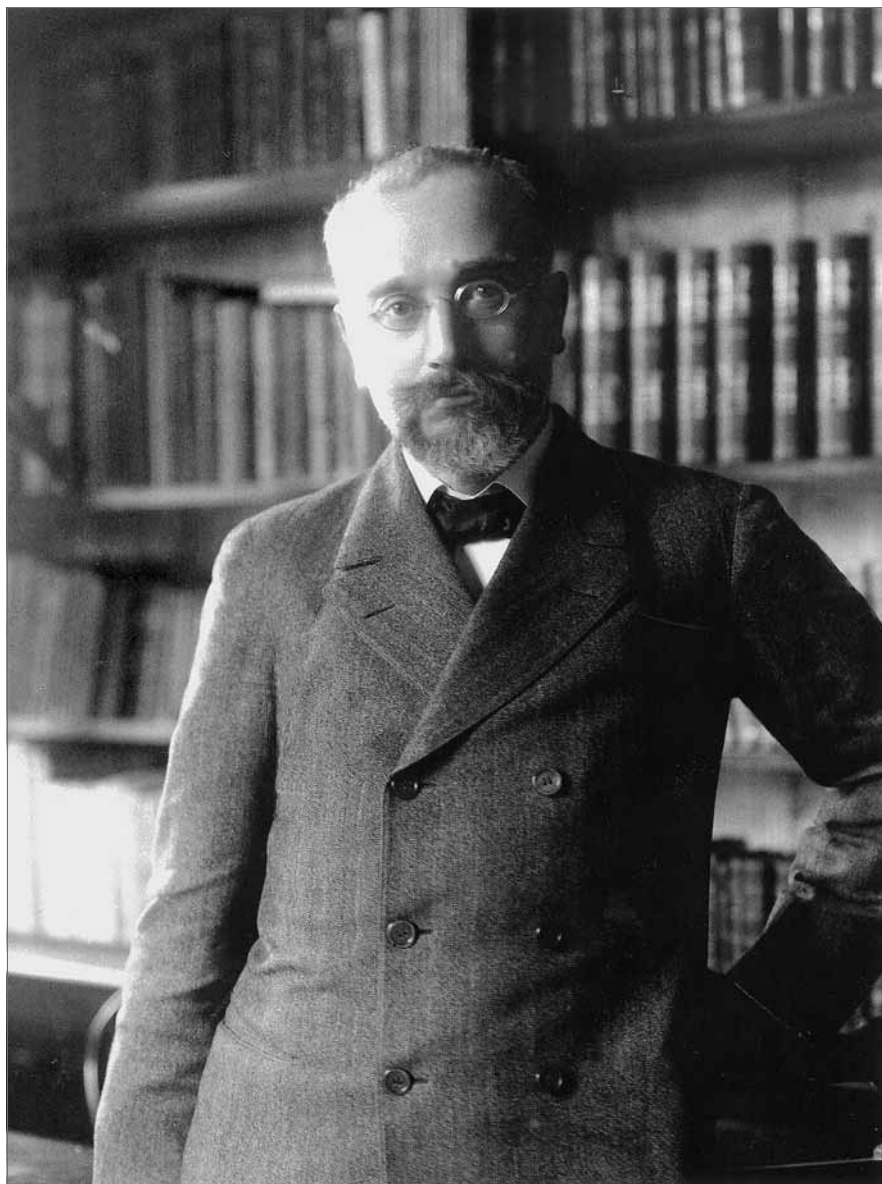
8. Αὐτόθι, σ. 23, ἀρ. ἐγγρ. Ι/17/15, τὸ ὁποῖο σώζεται ἀκέφαλο καὶ κολοβό, καὶ Ι/17/17 πρὸς ἀπευθύνεται μᾶλλον στὸν Ἀντώνιο Καλογεράκη.

9. Αὐτόθι, σ. 23, ἀρ. ἐγγρ. Ι/17/19. Εἶχε κατηγορηθεῖ ὅτι ἤγειρε πόλεμον φοβερόν κατὰ μελῶν τῆς Συνελεύσεως. Ἀπαντᾷ ὅτι δὲν ὑπάρχει κάτι πρὸς τὸν ὁδηγοῦσε σὲ «μονομαχίαν Ἐκτορος καὶ Ἀχιλλέως».

ΔΗΜΗΤΡΗ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ

Διευθυντῇ τοῦ Ἰδρύματος Ἱστορίας
τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου

Ο ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΚΑΙ Η ΡΩΣΙΑ:
ΖΥΜΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΙΝ
ΑΠΟ ΤΟΝ Β΄ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟ ΠΟΛΕΜΟ ΠΕΡΙΟΔΟ

Ἀντίθετα μὲ τὴν ἐντύπωση ποὺ ἐπικρατεῖ, τὸ θέμα τῆς τωρινῆς ἀνακοίνωσής μου καθόλου δὲν ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴ μετὰ τὸ τέλος τοῦ Α΄ Παγκόσμιου πόλεμου ἐλληνικὴ ἐπέμβαση στὴν Οὐκρανία. Πράγματι, ἀντικείμενο ὧσων θὰ παρουσιαστοῦν εἶναι ἡ κατὰ τὶς παραμονὲς τοῦ Β΄ Βαλκανικοῦ πόλεμου προσπάθεια μεσολάβησης τοῦ Νικόλαου Β΄, αὐτοκράτορα τῆς Ρωσίας. Καὶ ὀφείλει κανεὶς ἐξαρχῆς νὰ ἔχει ὑπόψη του ὅτι, ἐὰν ἐκεῖνο τὸ εἰρηνευτικὸ ἐπίτευγμα εἶχε εὐοδωθεῖ, εἶναι σχεδὸν βέβαιο πὼς ἡ μεγάλη σύρραξη τῶν ἐτῶν 1914-1918 θὰ εἶχε ἀποφευχθεῖ.

Πρὶν, ὅμως, ἀπὸ τὴν ἐκθεση τῶν γεγονότων, ἐπιβάλλεται –βραχεῖα ἔστω– ἱστορικὴ ἀναδρομὴ καὶ ἡ ἀναδρομὴ αὐτὴ, βέβαια, ἀφορᾷ τὴν (ἂς χαρακτηριστεῖ ἔτσι) κρητικὴ περίοδο τῆς ζωῆς καὶ δράσης τοῦ Μεγάλου μας Πολιτικοῦ. Καὶ σαφές, ὡς οὐδὲν ὀλίγον, εἶναι ὅτι ἐπισκόπηση τῆς κρητικῆς περιόδου τοῦ Βενιζέλου σημαίνει ἐπανεξέταση τῆς ρήξης του μὲ τὸν πρίγκιπα Γεώργιο τῆς Ἑλλάδος, ὕπατο ἀρμοστή, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1898, τῶν Δυνάμεων στὸ Νησί.

Ἡ ἔρευνα τῆς σχέσης τῶν δύο ἀνδρῶν ἐστιάζεται, κατὰ κανόνα, στὸ κίνημα τοῦ Θερίσου, ποῦ, ὡς γνωστόν, ἐκδηλώθηκε τὸ 1905· καὶ συνακολούθως προβάλλεται ἡ ἐπιτυχία ἐκείνης τῆς δυναμικῆς ἐκδήλωσης ὡς κύρια αἰτία τῆς κατὰ τὸ ἐπόμενο ἔτος παραίτησης τοῦ Γεωργίου ἀπὸ τὸ ἀξίωμα του καὶ τὴ συνακόλουθη ἀποχώρησή του ἀπὸ τὸν δημόσιο βίον. Τὰ πράγματα ὅμως δὲν ἔχουν ἀκριβῶς ἔτσι. Τὸ κίνημα, πράγματι, τοῦ Θερίσου τελικῶς φυλλορρόφησε λόγω, κυρίως, τῆς στάσης τοῦ ἐπικεφαλῆς τῶν ρωσικῶν στρατευμάτων ποὺ εἶχαν τότε ἐγκατασταθεῖ στὸ Νησί. Καὶ εἶναι ἰδιαίτερος χαρακτηριστικὴ ἐν προκειμένῳ ἡ «Παραινετικὴ Προκήρυξις» πρὸς τοὺς κατοικοὺς τοῦ νομοῦ Ρεθύμνης ποῦ, στὶς 14 Αὐγούστου 1905, ἐξέδωσε ἀκριβῶς ὁ Ἀρχηγὸς τῶν ἐν Κρήτῃ Αὐτοκρατορικῶν Ρωσικῶν στρατευμάτων:

Εἶναι καιρὸς πλέον νὰ ἐννοήσωσιν οἱ κάτοικοι ὅτι μερικοὶ πονηροὶ ἀρχίσαντες τὴν ἐπανάστασιν χάριν ἀτομικῶν συμφερόντων ἐξηπάτησαν

τὸν λαὸν ἐμπνεύσαντες εἰς αὐτὸν τὴν ἰδέαν ὅτι λαμβάνει τὰ ὅπλα πρὸς ἐπιτυχίαν δῆθεν τῶν ἐθνικῶν του ἰδεωδῶν καὶ διαβεβαιώσαντες –ἄγνωστον ποῦ στηριζόμενοι– ὅτι δῆθεν αἱ Προστάτιδες Δυνάμεις οὐδέποτε θὰ μεταχειρισθῶσιν ἐναντίον τῶν ἀνταρτῶν τὰ ὅπλα. Τῆς ἀπάτης των ταύτης τὰ ἀντίποινα πολλοὶ ἐπλήρωσαν. Εἶναι ὅμως λυπηρὸν ὅτι οὐχὶ οἱ δημιουργοὶ τοῦ κινήματος ἀλλ’ ὁ ἀπλοῦς χωρικός λαός, ὁ ἐξαπατηθεὶς καὶ πληρωθεὶς ἐλπίδων, διεξάγει ἀγῶνα ὑπὲρ τῆς Ἑνώσεως.

Ἡμεῖς οὐδέποτε ἐθελήσαμεν νὰ πολεμήσωμεν ἐναντίον ὅλων ἐκείνων, τοὺς ὁποίους οἱ ἀσυνειδητοὶ δημιουργοὶ τοῦ κινήματος τόσον λυπηρῶς παρεπλάνησαν. Ὁ κύριος σκοπὸς ἡμῶν εἶναι ἡ ἐπαναφορὰ τῆς τάξεως καὶ τοῦ Νόμου εἰς τὸ διαμέρισμα ἡμῶν καὶ ἡ τιμωρία ἀπολύτως μόνον τῶν δημιουργῶν τῆς ταραχῆς καὶ ἐκείνων οἵτινες ἐπωφελοῦμενοι τῆς ἐπαναστάσεως διέπραξαν κοινὰ ἐγκλήματα.

Ἄς ἀντιληφθῶσι λοιπὸν τοῦτο ἅπαντες, ὅσοι παραπλανηθέντες ἔλαβον ἀσκεπτῶς τὰ ὅπλα, καὶ ἃς σπεύσωσι νὰ παραδώσωσι τὰ ὅπλα των εἰς ἡμᾶς ἀποφεύγοντες τὴν σύγκρουσιν καὶ δύνανται πάραντα νὰ ἐπιστρέψωσιν εἰς τὰς ἀγροτικές των ἐργασίας ἀπὸ τὰς ὁποίας ἀπεσπάσθησαν ὑπὸ τῶν κακούργων συνωμοτῶν. Ἐὰν δὲ δὲν διέπραξαν κοινὰ ἐγκλήματα, τότε οὔτε τὰ Ρωσσικὰ στρατεύματα οὔτε ἡ Κρητικὴ Πολιτεία δὲν θὰ τοῖς ἐπιβάλῃ οὐδὲ τὴν ἐλαχίστην τιμωρίαν.

Ἄλλ’ ἐὰν μὴ δώσωσι προσοχὴν χωρία τινὰ εἰς τὴν πρότασιν ταύτην καὶ μὴ ἐκδιώξωσι τὰ ταραχοποιὰ στοιχεῖα τὰ συντελοῦντα τοιοιτοτρόπως εἰς τὸ νὰ ἐπέλθῃ σύγκρουσις μετὰ τῶν στρατευμάτων, τότε θὰ εἶναι πλέον ἀργὰ νὰ ὑφώνωνται λευκαὶ σημαῖαι, τὸ ὅποιον ἐγίνεν ὑπὸ τῶν κατοίκων Ἀτσιοποπόλου. Τὰ χωρία δὲ ἐκεῖνα θὰ ὑποβληθῶσιν εἰς βαρεῖαν ποινὴν ὁμοίαν πρὸς ἐκείνην τὴν ὁποίαν ὑπέστη καὶ τὸ Ἀτσιπόπουλον¹.

Εὐχερῶς συνάγεται, λοιπόν, τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Ρωσία εἶχε πάρει ὑπὸ τὴν προστασίαν της τὸν πρίγκιπα Γεώργιο. Γιατί; Διότι φιλία παλαιὰ καὶ ἰσχυρὴ συνέδεε τὸν ἀρμοστή τῶν Δυνάμεων στὴν Κρῆτη μὲ τὸν αὐτοκρατορικὸ Οἶκο τῶν Ρομανῶφ. Τὸ 1891, πράγματι, ὁ βασιλόπαις Γεώργιος συνόδευσε τὸν τσάρεβιτς Νικόλαο, τὸν μετέπειτα τελευταῖο αὐτοκράτορα, σὲ περιοδείαν τοῦ ἀνὰ τὸν κόσμον. Στὴν Ἰαπωνίαν ὅμως ὁ διάδοχος τῆς Ρωσίας ἐγίνε θυμὰ δολοφονικῆς ἀπόπειρας: Νεαρὸς Γιαπωνέζος ἐθνικιστὴς πῆγε νὰ τὸν σκοτώσῃ· καὶ τὸν ἔσωσε, μὲ ἀστραπιαία παρέμβασή του, ἀκριβῶς ὁ Γεώργιος, πού εἶχε τὴν ἐτοιμότητα νὰ χτυπήσῃ, μὲ τὸ ραβδί πού κρατοῦσε, τὸ

1. *Εἰδησεολογικὸν Δελτίον «Ἐλευθέρου Βήματος»* (Χανιά), 16 Αὐγούστου 1905.

χέρι του επίδοξου φονιά². Όπως καταλαβαίνει κανείς, οι δεσμοί πού, λόγω της ρωσικής καταγωγής της βασιλίσσας Όλγας, μητέρας του Γεώργιου, από παλιά υπήρχαν μεταξύ της ελληνικής δυναστείας και των Ρομανώφ έγιναν ακόμα ισχυρότεροι και επίσης εύνοητο είναι ότι ο ύπατος άρμοστής των Δυνάμεων στην Κρήτη είχε έξαρχής θεωρηθεί ρωσόφιλος.

Αντίθετα ο Έλευθέριος Βενιζέλος είχε ήδη ένταχθει, λανθανόντως έστω, στο βρετανικό στρατόπεδο. Είναι γνωστή ή προσοχή με την όποία τον είχε περιβάλει, ενώ ακόμη δέν ήτανε παρά φοιτητής στην Αθήνα, ο Joseph Chamberlain· αλλά και αυτό να μη είχε γίνει, τὰ πράγματα δέν θα μπορούσαν να εξελιχθούν διαφορετικά. Ο Βενιζέλος, πράγματι, άνήκε στα μεσαία κοινωνικά στρώματα, τὰ όποια όπωσδήποτε εύνοούσε τὸ σύστημα διακυβέρνησης πού έμέσως προωθούσε τὸ Ένωμένο Βασίλειο. Έτσι, ή σύγκρουση αὐτῶν τῶν δύο πολιτικῶν προσωποποιήτων ήτανε σχεδόν άναπόφευκτη, έφόσον έξέφραζαν δύο κόσμους όχι άπλως διαφορετικούς αλλά έχθρικούς μεταξύ τους.

Πράγματι, ποτέ δέν άμφισβητήθηκε τὸ έργο πού μέσα σέ λίγα μόνο χρόνια, χάρη κυρίως στή συνεργασία του Γεώργιου με τὸν Βενιζέλο, έγινε στην Κρήτη: Τὸ νησί μεταβλήθηκε από μιὰ καθυστερημένη και καταπονημένη από τούς συνεχείς επαναστατικούς άγῶνες θωμανική επαρχία σέ εύνοιούμενο ευρωπαϊκό κράτος³. Η σύγκρουση όμως ή όποία, λόγω τῶν ιδεολογικῶν αποκλίσεων, έπληθε μεταξύ αὐτῶν τῶν δύο ισχυρῶν προσωποποιήτων επέφερε τὸ κίνημα του Θερίσου...

... Πού όμως, τὸν Νοέμβριο του 1905, είχε πιά φυλλορροήσει. Κατὰ συνέπεια, σφαλερῶς θεωρεῖται ή πρώτη μεγάλη επαναστατική ενέργεια του Βενιζέλου γενεσιουργὸς αἰτία της κατὰ τὸ έπόμενο έτος, 1906, παραίτησης του πρίγκιπα Γεώργιου από τὸ αξίωμα του άρμοστή. Αν και, βέβαια, κανένας δέν μπορεί νὰ αποκλείσει τή λόγω τῶν τριβῶν και συγκρούσεών του με τὸν Βενιζέλο ψυχολογική κόπωσή του, φαίνεται ώστόσο πώς κύριο αίτιο της αποχώρησής του από τήν Κρήτη υπήρξε ή έρωτική σχέση του με τήν πριγκίπισσα Μαρία Βοναπάρτη⁴, τήν όποία παντρεύτηκε, ως γνωστόν, τὸ 1907 και,

2. Βλ. Θ. Βελλιανίτη, λήμμα «Γεώργιος», *Μεγάλη Έλληνική Έγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 8^{ος} (Αθήνα: Πυρσός, 1929), σ. 322.

3. Νικολάου Οικονόμου, λήμμα «Γεώργιος», *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τόμ. 3 (Αθήνα: Έκδοτική Αθηνών, 1985), σ. 28.

4. Βλ. Μανούσου Ρ. Κούνδουρου, *Ιστορικά και διπλωματικά αποκαλύψεις. Ιστορικά γεγονότα, 1890-1923*. Έπιμέλεια: Χαρίκλεια Γ. Δημακοπούλου και Έλευθέριος Γ. Σκιαδάς (Αθήνα: ΕΛΙΑ, 1997), σ. 192.

συνακολούθως, ἐγκαταστάθηκε στὴν παρισινὴ περιφέρεια. Σύμφωνα μὲ μαρτυρίες τοῦλάχιστον λογοτεχνικές, ἡ γαλλίδα ἀριστοκράτισσα μὲ τίποτα δὲν ἤθελε νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν Κρήτη, ἐφόσον τὸ μεταρρυθμιστικὸ ἔργο τοῦ μελλοντικοῦ συζύγου της καὶ τοῦ Ἑλευθέριου Βενιζέλου δὲν εἶχε ἀκόμη ἐπιφέρει τὸν στὸν βαθμὸ πού αὐτὴ ἤθελε ἐξευρωπαϊσμὸ τῆς Μεγαλονήσου.

Cherchez la femme...

Καὶ ὁ Γεώργιος, προκειμένου νὰ μὴ τὰ σπάσει μὲ τὴν ἀγαπημένη του, ἄφησε ἀρχικῶς τὴν Κρήτη καὶ μετὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ πῆγε στὴ Γαλλία ὅπου ἔζησε καλὰ μέχρι τὸν θάνατό του, τὸ 1957⁵. Ἔτσι ὁ Βενιζέλος ἔμεινε κυρίαρχος στὴν πολιτικὴ κονίστρα τῆς Μεγαλονήσου καί, μετὰ, τῆς Ἑλλάδας, ὅπου φανερά πιὰ εὐθυγραμμίστηκε μὲ τὴν ὑπαγορευμένη ἀπὸ τὸ Λονδίνον πολιτικὴ γραμμὴ. Μία καὶ μόνη παραφωνία σημειώθηκε στὴ σταθερῶς τότε φίλαγγλη στάση του – ἡ κατὰ τίς παραμονές τοῦ Β' Βαλκανικοῦ πολέμου, συγκεκριμένα, στροφή του πρὸς τὴ Ρωσία· καὶ ἐπειδὴ τὸ θέμα αὐτὸ ἔχει σημασία εὐρύτερη, καλὸ εἶναι νὰ παρουσιαστοῦν ἐδῶ οἱ κύριες γραμμές του.

Α'

Ὅταν, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1912, ξέσπασε ὁ Α' Βαλκανικὸς πόλεμος, σαφεῖς ἦτανε οἱ προθέσεις τῆς ἐλληνικῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας. Ὁ Στρατὸς Θεσσαλίας, πράγματι, δηλαδὴ ὁ κύριος ὄγκος τῆς ἐλληνικῆς δύναμης, ἔμελλε νὰ προσέλθει πρὸς τὰ βόρεια, ὥστε, ἀνεβαίνοντας τὴν κοιλάδα τοῦ Βαρδάρη⁶, ὀπισθεν νὰ πληῖξει τὰ ὀθωμανικὰ στρατεύματα πού εἶχανε παραταχθεῖ ἐναντίον τῶν Σέρβων. Τοῦτο σήμαινε ὅτι ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῆς ἐλληνικῆς προέλασης εἶχε τεθεῖ τὸ Μοναστήρι. Ἡ –διαβόγητη πιὰ– στροφή πρὸς τὴ Θεσσαλονίκη ἔγινε, ἀφότου διαπιστώθηκε καὶ ὅτι οἱ –ὀπωσδήποτε ἰσχνές– ὀθωμανικὲς δυνάμεις τίς ὁποῖες ἀντιμετώπιζε ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς κατευθύνονταν, μετὰ τὴ γιὰ αὐτὲς ἀτυχῆ ἐκβασή τῆς μάχης τοῦ Σαραντάπορου, πρὸς τὴ Βέρροια, μὲ σκοπὸ νὰ καταλήξουν στὴ Θεσσαλονίκη⁷, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἡ σερβικὴ πρὸς τὰ νότια προχώρηση ἦταν ἀπροσδόκητα γρήγορη. Τὰ σχετικὰ

5. Εἶχε γεννηθεῖ τὸ 1869, στὴν Κέρκυρα.

6. Βαρδάρης = ὁ ποταμὸς Ἀξιός.

7. Πρβλ. τὴν (τηλεγραφικὴ) συνομιλίαν τοῦ Παναγιώτη Δαγκλῆ μὲ τὸν Ἑλευθέριον Βενιζέλον λίγον μετὰ τὴν ἀπὸ τὸν Ἑλληνικὸ Στρατὸ κατάληψιν τῶν Σερβίων, στὸ ἔργο: *Στρατηγοῦ Π. Γ. Δαγκλῆ Ἀναμνήσεις-Ἐγγραφα-Ἀλληλογραφία-Τὸ Ἀρχεῖον του*, τόμ. Β'. Ἐπιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδης (Ἀθήνα: Ε. Γ. Βαγιονάκης, 1965), σσ. 9-10.

μέ τη μεταξύ διαδόχου Κωνσταντίνου και Βενιζέλου διαφωνία υπέρμετρα διογκώθηκαν αρκετά χρόνια μετά την κατάληψη της μακεδονικής μεγαλόπολης – με αποτέλεσμα έως σήμερα να αποδίδεται σημασία καθοριστική σε έπειστικό παροδικό και όπωσδήποτε σύνθηες σε πολεμικές επιχειρήσεις ευρείας κλίμακας.

Και αυτά μὲν οὕτως ἔχουσι· σημασία μεγάλη ὅμως πρέπει νὰ δοθεῖ στο ὅτι, καθὼς ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς ἔμπαινε, περὶ τὸ μεσημέρι τῆς 27^{ης} Ὀκτωβρίου 1912, στὴ «Νύμφη τοῦ Θερμαϊκοῦ», καθόλου δὲν εἶχε αποφασιστεῖ ἡ τύχη αὐτῆς τῆς τελευταίας. Πράγματι, ἀπλῶς αἰωροῦνταν μιὰ -κάπως ἀόριστη- δήλωση τοῦ Jules Cambon, πρέσβυ τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας στὸ Βερολίνο, πρὸς τὴν κυβέρνηση τῆς Ἀθήνας πῶς, ἐὰν ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς ἐσπευδε νὰ καταλάβει τὴν πόλη, θὰ προέκυπταν σοβαρὲς πιθανότητες προσάρτησής της ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα⁸. Καὶ βέβαια, ἡ διατύπωση «σοβαρὲς πιθανότητες» πρέπει νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸν πληθυσμιακὸ χαρακτήρα τῆς πόλης αὐτῆς, στὴν ὁποία συντριπτικῶς κυριαρχοῦσε τὸ ἰουδαϊκὸ στοιχεῖο. Σύμφωνα, πράγματι, μὲ στοιχεῖα ποὺ εἶχαν τηρηθεῖ ἀπὸ τὴν ἐκεῖ ἐλληνικὴ Μητρόπολη, κατὰ τὶς παραμονὲς τῆς κατάλυσης τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, στὴ Θεσσαλονίκῃ ζοῦσαν, σὲ σύνολο 160.000 ἀνθρώπων, 90.000 Ἰουδαῖοι, 40.000 (ἢ καὶ περισσότεροι) Μουσουλμάνοι καὶ μόνο 19.000 Ἑλληνοορθόδοξοι⁹. Μετὰ βέβαια ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἑλλήνων ἄρχισε νὰ αὐξάνεται¹⁰, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἦταν δυνατό νὰ ἄρει τὸν διεθνῆ (ἰουδαϊκὸ στὴν οὐσία) χαρακτήρα ποὺ τότε εἶχε ἡ μακεδονικὴ μεγαλόπολη. Ἔτσι, δεδομένου μάλιστα ὅτι ὁ βασιλιάς τῶν Ἑλλήνων Γεώργιος Α΄ ἦταν πεπεισμένος πῶς τελικὰ τὴ Θεσσαλονίκῃ θὰ τὴν ἔπαιρνε ἡ Αὐстроουγγαρία¹¹, ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς στὴν ἀρχὴ ἀπέφυγε ὁποιαδήποτε πράξη δηλωτικῆ κυριαρχίας· καὶ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ χαρακτη-

8. Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν. ΓΕΣ-Πολεμικὴ Ἑκθεσις, Ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς κατὰ τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους τοῦ 1912-1913, τόμ. Α΄. Παράρτημα (Ἀθήνα: Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο, 1932), ἀρ. 702, σ. 250· πρβλ. Βοβολίνη, *Μέγα Ἑλληνικὸν Βιογραφικὸν Λεξικόν*, λῆμμα «Δραγούμης Ἰων», τόμ. Δ΄ (Ἀθήνα: Βιομηχανικὴ Ἐπιθεώρησις, χ. ἔ.), σ. 483.

9. Ἀπομνημονεύματα Περικλέους Ἀλ. Ἀργυροπούλου (Ἀθήνα, 1970), σ. 107. Ὁ Περικλῆς Ἀργυροπούλος ὑπῆρξε ὁ πρῶτος Ἑλλήνας νομάρχης Θεσσαλονίκης (αὐτόθι, σ. 100). Περὶ τὰ τέλη τοῦ 16^{ου} αἰῶνα ἄλλωστε, ὁ ἐκεῖ ἐλληνικὸς πληθυσμὸς δὲν ξεπερνοῦσε τὶς 18.000. (Βλ. Νίκου Κ. Μουτσόπουλου, *Θεσσαλονίκη 1900-1917* [Θεσσαλονίκη: Μόλχο, 1980], σ. 24.)

10. Ν. Κ. Μουτσόπουλου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 24.

11. Ἀπομνημονεύματα Περικλέους Ἀλ. Ἀργυροπούλου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 105.

ριστικό ἐν προκειμένῳ τὸ γεγονός ὅτι δοξολογία ὄχι γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πόλης μὰ γιὰ τὴ νίκη, ἀπλῶς, τῶν ἐλληνικῶν ὅπλων ἔγινε στὸν Ἅγιο Μηνᾶ – ἐκκλησία ἢ ὁποία, καθ' ὅλο τὸ διάστημα τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, εἶχε παραμείνει στὰ χέρια τῶν Ὀρθοδόξων Χριστιανῶν. Μὲ ἄλλα λόγια, οἱ ἐλληνικὲς ἀρχὲς δὲν ἄφησαν νὰ ξαναγίνουν ἐκκλησίες τὰ μουσουλμανικὰ τεμένη, τὰ κτήρια τῶν ὁποίων ἦταν ἀφιερωμένα στὴ χριστιανικὴ λατρεία μέχρι τὴν κατὰ τὸ 1430 ὀριστικὴ κατάληψη τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Τούρκους¹².

Ὅτι ὅμως οἱ Ἕλληνες ἀπέφυγαν νὰ κάνουν, θέλησαν νὰ ἐπιτελέσουν οἱ κομιτατζήδες τοῦ Γιάνε Σαντάνσκυ, ποὺ εἶχανε μπεῖ στὴ Θεσσαλονίκη πρὶν ἀπὸ τὰ ἐλληνικὰ στρατεύματα¹³. Κατέλαβαν τὸν περικαλλῆ νὰ τῆς Ἀγίας Σοφίας, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, τὸν 15' αἰῶνα συγκεκριμένα¹⁴, εἶχε μετατραπεῖ σὲ τζαμί, καὶ πῆγαν ξανά νὰ τὸν κάνουν ἐκκλησία – καὶ μάλιστα μὲ τρόπο θαυματικό, τελώντας δηλαδὴ ἐκεῖ τὴ Θεία Λειτουργία. Ἔτσι, στίς 31 Ὀκτωβρίου 1912, ὁ ἀρχηγὸς τοῦ ἐλληνικοῦ Ἐπιτελείου, ὑποστράτηγος Παναγιώτης Δαγκλῆς, ἐξέδωσε διαταγὴ πρὸς τὸ φρουραρχεῖο τῆς πόλης, στὴν ὁποία τονίζονταν τὰ ἀκόλουθα: *Ἐπὶ τῇ διαδόσει ὅτι οἱ Βούλγαροι καταλαβόντες τὸ τζαμίον τῆς Ἀγ. Σοφίας προτίθενται νὰ τελέσουν ἀγιασμόν ἐν αὐτῷ, διηγέρθη ἐρεθισμὸς ἐν τῇ πόλει, καὶ ἰδίως μεταξὺ τοῦ μουσουλμανικοῦ πληθυσμοῦ, καὶ ὑπάρχει φόβος συγκρούσεως μεταξὺ τούτου καὶ τῶν Βουλγάρων. Πρὸς πρόληψιν τοιούτου ἐπικειμένου κινδύνου, θέλετε διατάξει ὅπως αὔριον ἀπὸ τῆς 7^{ης} πρωϊνῆς ὥρας παραταχθῇ περὶ τὸ τζαμίον τοῦτο μία διλοχία πεζικοῦ ὑπὸ ταγματάρχην, μὲ τὴν ἐντολὴν νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ἐν τῷ τζαμίῳ εἴσοδον παντὸς ἰδιώτου, οἰασδήποτε ἐθνικότητος, ὡς καὶ παντὸς ἱερέως καὶ νὰ τηρήσῃ ἐν γένει τὴν τάξιν. Ὁ διοικητὴς τῆς διλοχίας θέλει ἔχει ὑπ' ὄψιν ὅτι δὲν πρέπει ἐν τῇ ἐκτελέσει τῆς ἐντολῆς του ταύτης νὰ συγκρουσθῇ κατ' οὐδένα τρόπον πρὸς βουλγαρικὸν στρατεύμα τυχὸν εὐδισκόμενον ἐκεῖ ἢ πειρώμενον νὰ παρέμβῃ¹⁵.*

Παραδόξως, ὁ Βουλγαρικὸς Στρατὸς ἀπέφυγε νὰ ἔλθῃ σὲ σύγκρουση μὲ τὸν Ἕλληνικὸ καὶ ἡ ἱεροπραξία ποὺ σκόπευε ἐκεῖ νὰ τελέσει ὁ Σαντάνσκυ, ὁ ὁποῖος εἶχε μπεῖ στὴν πόλη λίγο μετὰ τὴν ἐμπροσθοφυλακὴ τῶν ἀτάκτων σωμάτων τοῦ¹⁶, ματαιώθηκε. Ἀκριβῶς τὸ γεγονός αὐτὸ ὅμως, δηλαδὴ ἡ μὴ

12. Πρβλ. Ν. Κ. Μουτσόπουλου, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 14.

13. Ἀπομνημονεύματα Περικλέους Ἀλ. Ἀργυροπούλου, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σσ. 103-104.

14. Ν. Κ. Μουτσόπουλου, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 30.

15. Στρατηγοῦ Π. Γ. Δαγκλῆ Ἀναμνήσεις..., τόμ. Β', *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 17.

16. Βλ. περιοδικὸ Ἑλλάς (Ἀθήνα), 3 Ἰανουαρίου 1913, σ. 12.

παρέμβαση τῆς βουλγαρικῆς πλευρᾶς, ἀποδεικνύει ὅτι οἱ κομιτατζήδες αὐτοὶ δὲν ἦταν Βούλγαροι. Τί ἦταν ὅμως; Καὶ γιατί εἶχαν θεωρηθεῖ «Βούλγαροι» ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες στρατιωτικοὺς ἡγήτορες;

Ὁ Γιάνε Σαντάνσκυ καταγόταν ἀπὸ τὶς Σέρρες, πού, ἕως τὸν Β' Βαλκανικὸ πόλεμο, εἶχανε πληθυσμὸ κατὰ μεγάλη πλειοψηφία «βουλγαρικό»¹⁷. Τί σήμαινε αὐτό; Σήμαινε ἀπλούστατα Σλάβους αὐτόχθονες τῆς Μακεδονίας πού, τελικῶς, εἶχανε ἀποκτήσει βουλγαρικὴ ἐθνικὴ συνείδηση. Οἱ Σλάβοι τῆς Μακεδονίας ἀποτελοῦν λαὸ ἀρχαιότατο. Λίγες ἀμφιβολίες ὑπάρχουν ὅτι φυλετικῶς συνδέονταν κυρίως μὲ τοὺς Σέρβους· γιὰ λόγους διάφορους ὅμως καὶ ιδίως ἐξαιτίας τῆς πολιτικῆς κατάρρευσης, τελικῶς, τῶν Σέρβων καὶ τῆς συνακόλουθης ἀναδίπλωσής τους στὰ βόρεια τῶν Βαλκανίων ἐπῆλθε ὁ ὀλοένα καὶ μεγαλύτερος συγχρωτισμὸς τῶν σλαβομακεδονικῶν πληθυσμῶν μὲ τοὺς Βουλγάρους – μὲ ἀποτέλεσμα τὴ σὲ μεγάλο μέρος τους ἐπιτυχὴ ἐμφύτευση βουλγαρικῆς ἐθνικῆς συνείδησης. Ὅσο παράδοξο, πράγματι, καὶ ἂν ἀκούγεται αὐτό, μόνο ἐὰν στοὺς Σλάβους τῆς Μακεδονίας ἐφαρμοστοῦν οἱ πάνω στὴ βάση τῆς αἱματικῆς συνέχειας ἀνεπτυγμένες φυλετικὲς ἀντιλήψεις, εἶναι δυνατὸ νὰ θεωρηθοῦν λαὸς σαφῶς συγγενῆς μὲ τοὺς Ἕλληνες. Ἐὰν ὅμως ὡς κριτήριον ἐκληφθεῖ ἡ ἐλεύθερα ἐκφρασμένη βούληση καί, γενικότερα, ἡ συνείδηση, τότε μεγάλο τους μέρος πρέπει νὰ θεωρηθοῦν Βούλγαροι¹⁸.

Σφάλμα εἶναι νὰ πιστέψει κανεὶς πὼς ἡ ἀνωτέρω βραχύτατη ἱστορικὴ ἀνάλυση ἔχει θεωρητικὴ καὶ μόνο σημασία. Ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο: Κατὰ τὶς τελευταῖες φάσεις τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας στὰ Βαλκάνια, ἡ διάσταση μεταξὺ τῶν σλαβικῆς καταγωγῆς Μακεδόνων πού μάχονταν γιὰ τὴ δημιουργία δικοῦ τους, ἀνεξάρτητου κράτους καὶ ἐκείνων οἱ ὅποιοι παλεύανε γιὰ τὴν προσάρτηση τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τὴ Βουλγαρία ὑπῆρξε μεγάλη καὶ ἐν πολλοῖς ἀγεφύρωτη. Τὸ ὑπὸ τὸν Γιάνε Σαντάνσκυ κίνημα ἦτανε σαφῶς ἐνταχθένον στὴν πρώτη τάση: Θέλανε Μακεδονία χωριστὴ ἀπὸ τὴ Βουλγαρία· καὶ ἡ κάτω ἀπὸ τὰ βουλγαρικὰ ἐθνικὰ χρώματα προέλαση καὶ εἴσοδος τους στὴ Θεσσαλονικὴ ὑπῆρξε ἀπλῶς προσπάθεια νομιμοποίησής τους. Ἐφόσον δὲν ἀποτελοῦσαν ἐνοπλὴ δύναμη ἰδιαίτερης κρατικῆς ὀντότητας, προτίμησαν νὰ ἐμφανιστοῦν ὡς Βούλγαροι, ἐπειδὴ ἡ Βουλγαρία ἦταν ἡ Δύναμη πού σαφῶς

17. Βλ. Meyers Reisebücher, *Türkei, Rumänien, Serbien, Bulgarien* (Λειψία καὶ Βιέννη: Bibliographisches Institut, 1898), σ. 396.

18. Βλ. τὸ ὅπωςδῆποτε προκατειλημμένο ἀλλὰ πολὺ ἐνδιαφέρον βιβλίον πού ἐκδόθηκε κατὰ τὸν Α' Παγκόσμιον πόλεμον ἀπὸ τὸν Balcanicus (ψευδώνυμο), *La Bulgarie. Ses ambitions-Sa trahison* (Παρίσι: Armand Colin, 1917), σ. 235 κ. ἑξ.

βρισκότανε ἐγγύτερα πρὸς αὐτούς. "Όταν ὅμως οἱ ἑλληνικὲς στρατιωτικὲς ἀρχὲς κινήθηκαν ἐναντίον τους, οἱ Βούλγαροι δὲν ἀντέδρασαν¹⁹. "Έτσι ἐπισφραγίστηκε ἡ παράδοση τῆς Θεσσαλονίκης στὸν Ἑλληνικὸ Στρατό, ποὺ οὐδέποτε ἀμφισβητήθηκε, διότι δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἀμφισβητηθεῖ.

"Όσον ἀφορᾷ εἰδικὰ αὐτὸ τὸ τελευταῖο θέμα, πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ πὼς ὁ ὀθωμανὸς στρατιωτικὸς ἡγέτορας Χασὰν Ταξὶν πασᾶς ἔσπευσε νὰ παραδώσει τὴ Θεσσαλονίκη στοὺς Ἕλληνες, ἐπειδὴ φοβόταν καὶ τοὺς Βουλγάρους ἀλλὰ, ἀκόμα περισσότερο, τοὺς Μακεδόνες κομιτατζῆδες, ποὺ εἵχανε δώσει στὸ κίνημά τους καὶ σαφῶς κοινωνικὴ ἀπόχρωση. Οἱ –προσωρινῶς– ἐνταγμένοι στὸ βουλγαρικὸ στράτευμα ἄτακτοι Μακεδόνες πραγματικὰ εἵχανε δεῖξει μεγάλη σκληρότητα πρὸς τοὺς Μουσουλμάνους (ἰδιαίτέρως τοὺς εὐπορους) τῶν περιοχῶν τὶς ὁποῖες κυρίευσαν σὲ ἐμφανῆ ἀντίθεση μὲ τοὺς Ἕλληνες ποὺ φέρονταν στοὺς Μωαμεθανοὺς ἀμάχους μὲ ἡπιότητα – σχεδὸν φιλικά²⁰. Καὶ κάτι ἀκόμα πιὸ σημαντικὸ: Καταλυτικὲς διαστάσεις εἶχε πιά πάρει ὁ φόβος τὸν ὁποῖο, ἀπὸ τὶς περίφημες, κατὰ τὸ 1903, βομβιστικὲς ἐνέργειες στὴ Θεσσαλονίκη²¹ καὶ μετὰ, αἰσθάνονταν οἱ Ἰουδαῖοι τῆς μεγαλοπόλης γιὰ τοὺς Μακεδόνες ἀντάρτες.

Β΄

"Όμως, ἀντίθετα μὲ τὸν Κωνσταντῖνο, διάδοχο τοῦ θρόνου καὶ ἀρχιστράτηγο, ποὺ, μπαίνοντας στὴ Θεσσαλονίκη, δὲν φαίνεται νὰ εἶχε πλήρως συνειδητοποιήσει τὸ παιγνίδι στὸ ἐπίκεντρο τοῦ ὁποίου ἤδη βρισκόταν, ὁ βασιλιάς Γεώργιος Α΄ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή μυρίστηκε τὰ τεκταινόμενα καὶ διαπλεκόμενα. Πράγματι, στὶς 11 Ὀκτωβρίου, εὐθὺς δηλαδὴ μετὰ τὴν εὐτυχῆ γιὰ τὰ ἑλληνικὰ ὄπλα ἔκβαση τῆς μάχης στὸ Σαραντάπορο²² καὶ μόλις ἄρχισε νὰ κυκλοφορεῖ ἡ εἴδηση πὼς οἱ ὀθωμανικὲς δυνάμεις εἵχαν ἐκκενώσει τὴν Κο-

19. Πιθανῶς αὐτὴ ἡ στάση τους νὰ ὀφειλόταν στὴν ἀντιπάθεια ποὺ γενικῶς ἡ προσωπικότητα τοῦ Σαντάνσκυ προκαλοῦσε στοὺς ἰθύνοντες κύκλους τῆς Σόφιας. Πρβλ. ἐφημερίδα *Καιροί* (Ἀθήνα), φύλλο 7^{ης} Ἰουνίου 1913, σσ. 3-4.

20. Pierre Loti, *Turquie agonisante* (Παρίσι: Calmann-Lévy, 1913) σ. 70· πρβλ. Βασίλειου Νικολάτσου–Βασίλη Κ. Γούναρη, Ἐπὶ τὸ Σαραντάπορο στὴ Θεσσαλονίκη. Ἡ ἑλληροτουρκικὴ ἀναμέτρηση τοῦ 1912 μέσα ἀπὸ τὶς ἀναμνήσεις τοῦ Στρατηγοῦ Χασὰν Ταχσὶν Πασᾶ (Θεσσαλονίκη, 2002), σ. 39.

21. Βλ. σχετικῶς τὸ βιβλίο τοῦ Γιάννη Μέγα, *Οἱ «Βαρκάρηδες» τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ ἀναρχικὴ βουλγαρικὴ ομάδα καὶ οἱ βομβιστικὲς ἐνέργειες τοῦ 1903*, Ἀθήνα: Τροχολία, 1994.

22. Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν. ΓΕΣ–Πολεμικὴ Ἐκθεσις, Ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς

ζάνη²³, ὁ Γεώργιος ἀνακοίνωσε στὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο, πρωθυπουργὸ τότε, τὴν ἀπόφασή του νὰ φύγει τὸ ἴδιο βράδυ γιὰ τὸ θέατρον τοῦ πολέμου²⁴. Αὐτὸ καὶ ἔγινε: Στις 4.30' τὸ ἀπόγευμα τῆς 14^{ης} Ὀκτωβρίου, ὁ βασιλιάς μπῆκε θριαμβευτικὰ στὴν Κοζάνη, ὅπου τὸν ὑποδέχτηκαν ὁ διάδοχος, ὁ μητροπολίτης τῆς περιοχῆς καὶ τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν κατοίκων²⁵. Ἀπὸ ἐκεῖ, παρακολουθώντας τὸ στράτευμα, ἔφτασε στὴ Βέρροια²⁶ καὶ στις 29 τοῦ ἴδιου μήνα στὴ Θεσσαλονίκη – ὅποτε καὶ γιὰ πρώτη φορὰ ὑψώθηκε στὸν Λευκὸ Πύργο ἡ ἐλληνικὴ σημαία²⁷. Ἦταν σαφές ὅτι μὲ τὴ στάση του αὐτὴν ὁ Γεώργιος, μπαίνοντας δηλαδὴ, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ γιὰ τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς προχωρημένη ἡλικία του²⁸, σὲ ταλαιπωρία μεγάλῃ, ἐπιχειροῦσε νὰ διασφαλίσῃ τὴν ἐλληνικὴ κυριαρχία στις περιοχὲς ποὺ καταλάμβανε ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς καὶ ἰδιαίτερα στὴ Θεσσαλονίκη. Ὅσον ἀφορᾷ αὐτὴν τὴν τελευταία, πράγματι, ὑπῆρχε μόνο ἡ ὑπόσχεση ποὺ εἶχε δοθεῖ ἀπὸ τὸν Jules Cambon, ὅτι δηλαδὴ, ἐὰν ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς ἔσπευδε νὰ μπεῖ πρῶτος ἐκεῖ, ὑπῆρχαν μεγάλες πιθανότητες νὰ «μείνῃ» ἡ πόλις στὴν Ἑλλάδα²⁹. Αὐτὸ ὅμως ἦτανε στὸν ἀέρα, ἀποτελοῦσε δήλωση προφορικῇ, ποὺ ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴ μποροῦσε νὰ ἀνακληθεῖ. Ἔτσι ὁ Γεώργιος ἐγκαταστάθηκε στὴν πόλι (ἡ ὁποία καθόλου δὲν τοῦ ἄρεσε), ὥστε ἡ παρουσία του νὰ θεωρηθεῖ προοίμιον τῆς ἐνσωμάτωσής της στὴν Ἑλλάδα. Μὲ τὴν κίνησή του αὐτὴν, ὅμως, παραβίαζε δέσμευση προσωπικὴ τὴν ὁποία, χρόνια πρὶν, εἶχε ἀναλάβει. Ὁ Γεώργιος, πράγματι, εἶχε ἀφήσει, τὸ 1897, τὴν Ἑλλάδα νὰ μπεῖ, λόγω τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος, σὲ πόλεμον μὲ τὴν Τουρκία ἔχοντας πλήρη ἐπίγνωση τοῦ ὅτι ὁ Ἑλληνικὸς Στρα-

κατὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους τοῦ 1912-1913, τόμ. Α' (Ἀθήνα: Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο, 1932), σ. 108.

23. Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν. ΓΕΣ-Πολεμικὴ Ἑκθεσις, Ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς κατὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους τοῦ 1912-1913, τόμ. Α'. Παράρτημα, ἐνθ' ἄνωτ., ἀρ. 397, σσ. 163-164.

24. *Αὐτόθι*, ἀρ. 404, σ. 166.

25. *Αὐτόθι*, ἀρ. 470, σ. 186.

26. Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν. ΓΕΣ-Πολεμικὴ Ἑκθεσις, Ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς κατὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους τοῦ 1912-1913, τόμ. Α', ἐνθ' ἄνωτ., σ. 159.

27. Ξενοφῶντος Στρατηγοῦ, Ὁ Ἑλληνοτουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1912 (Ἀθήνα: ἐφημερίδα Ἑλληνική, 1932), σ. 128.

28. Εἶχε γεννηθεῖ τὸ 1845.

29. Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν. ΓΕΣ-Πολεμικὴ Ἑκθεσις, Ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς κατὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους τοῦ 1912-1913, τόμ. Α'. Παράρτημα, ἐνθ' ἄνωτ., ἀρ. 728, σ. 257.

τὸς ἦταν ἀπαράσκειος καί, κατὰ συνέπεια, ἐμελλε νὰ ἡττηθεῖ. Ἡ ἥττα ὅμως αὐτή, πέρα ἀπὸ τὴν καταβαράθρωση τῆς Μεγάλης Ἰδέας καὶ τὴν καταρράκωση τοῦ κύρους τοῦ διαδόχου Κωνσταντίνου, ποὺ καὶ τότε ἦταν ἀρχιστράτηγος, εἶχε συμφωνηθεῖ νὰ μὴ ἔχει συνέπειες γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἄλλες ἀπὸ τὴ ρύθμιση τοῦ θέματος τῶν ὁμολογιούχων πού, λόγω τῆς περίφημης πτώχευσης τοῦ Χαρίλαου Τρικούπη τὸ 1893, εἶχανε χάσει πηγὴ εἰσοδήματος σημαντικῆ. Τὸ ἀντίθετο μάλιστα: Τὴν Ἑλλάδα ὠφέλησε ἡ στρατιωτικὴ συντριβὴ της, γιατί –ἐπιτέλους– λύθηκε τὸ Κρητικὸ ζήτημα, ἔστω καὶ ἂν ἡ λύση αὐτὴ ἐπιτεύχθηκε σὲ ἐπίπεδο ὅχι ἐθνικὸ ἀλλὰ ἀπλῶς δυναστικό: Ὡς γνωστόν, μετὰ τὸν ἀτυχῆ πόλεμο τοῦ 1897, ἡ Κρήτη αὐτονομήθηκε καὶ τὴν κηδεμονία της συλλογικῶς ἀνέλαβαν τέσσερις Μεγάλαις Δυνάμεις (Βρεταννία, Γαλλία, Ἰταλία καὶ Ρωσία), ὑπατος ἀρμοστής τῶν ὁποίων ὀρίστηκε ὁ πρίγκιπας Γεώργιος, δευτερότοκος γιὸς τοῦ βασιλιᾶ τῶν Ἑλλήνων. Καὶ βέβαια, ὅλα αὐτὰ εἶχαν μυστικῶς αποφασιστεῖ κατὰ τὴ διάρκεια ἐπίσκεψης πού, τὸ 1896, εἶχε κάνει ὁ βασιλιάς Γεώργιος Α΄ στὴ Βιέννη. Ποιὸ ἦταν, τώρα, τὸ ἀντίτιμο ὅλων αὐτῶν τῶν «εὐεργετημάτων»; Κάτι θεωρητικῶς ἀπλό: Ὁ Γεώργιος Α΄ ὀφείλε νὰ ἀποτρέψει ἐλληνικὲς κινήσεις, ἰδίως ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Στόλου, πρὸς τὴ Θεσσαλονίκην³⁰. καὶ τοῦτο, γιατί ἡ Θεσσαλονίκη ἀποτελοῦσε ἀντικείμενο βλέψεων ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Αὐстроουγγαρίας, ἡ ὁποία, στὸ θέμα αὐτό, εἶχε τὴ συμπαράσταση τοῦ Ἰουδαϊκοῦ στοιχείου τῆς μακεδονικῆς μεγαλόπολης. Ἐπιπλέον –ὅσο περίεργο καὶ ἂν τοῦτο ἀκούγεται– αὐτὴ ἡ οἶονεῖ ἐπιβουλὴ τῆς Βιέννης εἶχε συμπάθειες στὸ Παρίσι, ἄλλη μεγάλη εὐρωπαϊκὴ πρωτεύουσα μὲ τὴν ὁποία οἱ Ἰουδαῖοι τῆς Θεσσαλονίκης εἶχαν δεσμοὺς ἰσχυρότατους³¹. Ἔτσι, ἄλλωστε, ἐξηγεῖται ἡ παρέμβαση τοῦ Jules Cambon, ὁ ὁποῖος, στὴν ἀγωνία του νὰ ἀποτρέψει τὴν κατάληψη τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς ἀντάρτες τοῦ Σαντάνσκυ (ποὺ προκαλοῦσαν φόβο στοὺς Ἰουδαίους), ἔδωσε, πρῶτος αὐτός, ὑπόσχεση ἐνσωμάτωσης τῆς Θεσσαλονίκης στὴν Ἑλλάδα. Αὐτό, τελικῶς, τὸ πῆρε τοῖς μετρητοῖς, ὅπως φαίνεται, ὁ Κωνσταντῖνος ὁ πατέρας του ὅμως, τοῦλάχιστον κατὰ τὴν ἑναρξὴ τοῦ Α΄ Βαλκανικοῦ πολέμου, ἦταν πεπεισμένος ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη θὰ γινόταν πόλη αὐστριακὴ³². Ἡ γρή-

30. Ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῶν γεγονότων καὶ παράθεση τῶν πηγῶν: Δημήτρης Μιχαλόπουλος, «Σκέψεις γιὰ τὸν Ἐθνικὸ Διχασμό», Ἀνακοινώσεις ἡμερίδος (16 Νοεμβρίου 1996) γιὰ τὴν ἐξηκοστὴ ἐπέτειο τοῦ θανάτου τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου (Ἀθήνα: Λέσχη Φιλελευθέρων – Μνήμη Ἐλευθερίου Βενιζέλου, 1997), σσ. 8-11.

31. *Αὐτόθι*, σ. 12.

32. Ἀπομνημονεύματα Περικλέους Ἀλ. Ἀργυροπούλου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 105.

γορη προέλαση του Έλληνικού Στρατού καθώς και πληροφορίες, πού, λόγω κυρίως των διασυνδέσεών του, είχε ό τότε βασιλιάς των Έλλήνων³³, έκαναν αυτόν τόν τελευταίο νά άρχίσει νά αλλάζει γνώμη και ή έγκατάστασή του στή Θεσσαλονίκη κατέδειξε –για πρώτη φορά σέ διεθνή κλίμακα– τήν άπόφαση τής Ελλάδας νά κρατήσει τήν πόλη. Όμως και ό Γεώργιος και ό Κωνσταντίνος και ό Βενιζέλος, τοῦ όποίου σχεδόν πανηγυρικά ό Γεώργιος είχε άναγνωρίσει τίς μεγάλες διπλωματικές ικανότητες³⁴, λογάριάζαν «χωρίς τόν ξενοδόχο» και ξενοδόχος έν προκειμένω ήταν οί Ίουδαίοι τής Θεσσαλονίκης, πού συνέχιζαν νά επιδιώκουν τήν ύπό τήν προστασία τής δυαδικής μοναρχίας των Αψβούργων και τήν εύμενή άνοχή τής Γαλλικής Δημοκρατίας διεθνοποίηση τής πόλης αυτής³⁵. Γιατί; Σαφέστατη είναι ή άπάντηση, αλλά, έστω και άν ήδη έχει δοθεί, καλό κάνει νά παρατεθεί ξανά:... **Τόν Οκτώβριον τοῦ 1912, ό πληθυσμός τής Θεσσαλονίκης άνήρχετο περίπου είς 160.000 ψυχάς, έξ άν δικοί μας [= Έλληνες], σύμφωνα μέ τούς πίνακας τής Μητροπόλεως, άνήρχοντο μόνον είς 19.000 –πρᾶγμα τό όποιον [τότε] άγνοούσαν οί περισσότεροι έξ ήμῶν [των ίθυνόντων τοῦ Έλληνικού Κράτους]– άπέναντι 40-44 χιλιάδων Τούρκων, 7.000 διαφόρων έθνικοτήτων (Σλάβων, Αρμενίων, Λεβαντίνων κ.λπ.) και περίπου 90 χιλιάδων Έβραίων. Γρήγορα, μέ τήν κατοχήν, ό Έλληνικός πληθυσμός πολλαπλασιάσθηκε...**³⁶. Η έξέλιξη αυτή όμως καθόλου δέν χαροποίησε τούς Ίουδαίους. Πράγματι, **ένῳ ή τύχη τοῦ Τουρκικοῦ στοιχείου θά έρρυθμίζετο μέ τήν μελλοντικήν συνθήκην τής Ειρήνης, τό έβραϊκόν στοιχείον, μέ τήν καταπληκτικήν του ύπεροχήν, έθετε ένώπιον...** [των έλληνικῶν άρχῶν κατοχῆς] **τριπλοῦν πρόβλημα, πολιτικόν, οικονομικόν και διεθνές. Οί Έβραίοι πρὸ αίωνων έκδιωχθέντες από τήν Ίσπανίαν**³⁷ και

33. *Αυτόθι*, σ. 115.

34. *Αυτόθι*, σ. 114.

35. Δ. Μιχαλόπουλου, «Σκέψεις για τόν Έθνικό Διχασμό», ένθ' άνωτ., σ. 13.

36. Απομνημονεύματα Περικλέους Άλ. Αργυροπούλου, ένθ' άνωτ., σ. 107. Πράγματι, τόν Απρίλιο τοῦ 1913, ό έλληνικός πληθυσμός τής Θεσσαλονίκης ήταν σχεδόν 40.000 ψυχές. Βλ. Δημήτρη Μιχαλόπουλου, λήμμα «Θεσσαλονίκη. Η νεώτερη περίοδος», *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα*, τόμ. 28^{ος} (Αθήνα: Πάπυρος, 1984), σ. 120.

37. Τό 1492, μέ διάταγμα των Καθολικῶν Βασιλέων Φερδινάνδου και Ίσαβέλλας, κυρίως έπειδή, μέ όπλο τήν οικονομική τους ίσχύ, άσκοῦσαν εύρύτατο προσηλυτισμό στόν χριστιανικό πληθυσμό τής Ίσπανίας. (Βλ. τό κείμενο τοῦ διατάγματος, μεταφρασμένο στα γαλλικά, στό βιβλίο τοῦ Victor Malka, *Les juifs sépharades* [Παρίσι: Presses Universitaires de France, 1997³], σ. 117.)

ἐγκατεστημένοι εἰς Θεσσαλονίκην ἀπετέλουν συμπαγῇ μᾶζαν φανατικῶς ἠνωμένην... Ἡ κοινότης των ἦτο ἰσχυρῶς ὠργανωμένη μὲ τοὺς ναοὺς³⁸ καὶ τὰ σχολεῖα της, μὲ εἰδικoὺς φόρους τοὺς ὁποῖους εἰσέπραττον οἱ ἴδιοι, μὲ εὐρυτάτην δικαιοδοσίαν τοῦ Μεγάλου Ραββίνου, ἀπηλλαγμένοι ἀπὸ κάθε στρατιωτικῇ ὑποχρέωσιν. Τὴν διατήρησιν τῆς εὐρυτάτης αὐτῆς αὐτοδιοικήσεως ἐπεδίωκαν οἱ Ἑβραῖοι. Τότε [τὸ 1912] δὲν ὑπῆρχε ἰσραηλινὸν κράτος διὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν εἰς αὐτὸ καὶ νὰ ἐπιδιώξουν τὴν προσάρτησιν εἰς αὐτὸ τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπως οἱ Ἕλληνες προσηρτήθησαν εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Βασίλειον. Ἐπομένως ἀδιαφοροῦσαν ἂν ὁ κυρίαρχος θὰ ἦτο Τούρκος, Ἕλλην ἢ Αὐστριακός³⁹, φθάνει ἡ κοινότης νὰ διατηροῦσε τὰ προνόμιά της. Μὲ τοὺς Τούρκους τὰ πῆγαιναν καλὰ, διότι... ὁ κατακτητὴς εἶχε χωρίσει τοὺς ὑπηκόους του εἰς δύο τάξεις, Μουσουλμάνους καὶ μὴ, εἰς κυρίαρχον στοιχεῖον καὶ ὑποτελές, καὶ ἵνα ἔχῃ ὑπευθύνους ἀπέναντί του εἶχε ἀναθέσει τὴν διοίκησιν τῶν ἀλλοθρήσκων εἰς τοὺς θρησκευτικούς των ἀρχηγούς. Καὶ μετὰ τὴν ἄνοδον εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν Νεοτούρκων, δὲν εἶχε ἀκόμη μεταβληθῇ οὐσιαστικῶς τὸ καθεστῶς αὐτό, τὸ ὁποῖον ἐπὶ αἰῶνας διαρκοῦσε καὶ ἦτο σχεδὸν ἰδανικὸν διὰ τοὺς Ἑβραίους, καταδιωκομένους παντοῦ ἄλλοῦ⁴⁰. Τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1912 [λοῖπὸν] οἱ Ἑβραῖοι διηρωτῶντο τί ἐπρόκειτο οἱ Ἕλληνες, διάδοχοι τῶν Τούρκων, νὰ πράξουν. Βεβαίως θὰ ἐσέβοντο τὸν Μ. Ραββίνον, τὰ σχολεῖα ὑπὸ κάποιον ἔλεγχον ἀλλὰ τὰ ἄλλα, τὰς εἰδικὰς φορολογίας, ὠρισμένα προνόμια καθαρῶς διοικητικά, κρατικά, ἡδύνατο συγχρονισμένον κράτος νὰ τὰ διατηρήσῃ; Καὶ μία ἱστορικὴ ἀνησυχία: Οἱ Χριστιανοί, ἐξ ἀρχῆς οἱ κυριώτεροι θρησκευτικοὶ πολέμιοι τῶν Ἑβραίων⁴¹, θά... [εἶχον] ἀπέναντι αὐτῶν τὴν ἀνοχὴν τῶν Μουσουλμάνων; Ἐξ οὗ μεγάλη σύγχυσις καὶ ἀνησυχία εἰς τοὺς Ἑβραϊκοὺς κύκλους⁴².

38. Οἱ Ἰουδαῖοι δὲν ἔχουν ναοὺς· μόνο συναγωγές, δηλαδὴ τόπους συνάθροισης.

39. Ὅπως ἤδη ἐξηγήθηκε, ὑπὸ τοὺς Ἀψβούργους, αὐτοκρατορικὸ οἶκο τῆς Αὐστρίας, οἱ Ἰουδαῖοι πίστευαν ὅτι ἐξασφαλισμένη θὰ ἦταν ἡ διατήρησις τῶν προνομίων τους αὐτῶν.

40. Στὴν πραγματικότητα, ἡ μόνη χώρα ποὺ τότε τοὺς ἀντιμετώπιζε δυσμενῶς ἦταν ἡ Ρωσία.

41. Διαπίστωση ποὺ προκαλεῖ σκεπτικισμό. Πράγματι, μᾶλλον τὸ ἀντίθετο μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σωστό: Οἱ Ἰουδαῖοι ἦταν, ἤδη ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς Σπαρτώσεως, οἱ κυριότεροι ἐχθροὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ.

42. Ἀπομνημονεύματα Περικλέους Ἀλ. Ἀργυροπούλου, ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 107-108.

Ἀμφιβολία λοιπὸν δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει: Ἀπὸ κύκλους Ἰουδαϊκοὺς (ὅχι ὅμως τῆς Θεσσαλονίκης⁴³) εἶχε προταθεῖ, μέσω τοῦ πρέσβυ τῆς Γαλλίας στὸ Βερολῖνο, ἡ προοπτικὴ ἐνσωμάτωσης τῆς μακεδονικῆς μεγαλούπολης στὴν Ἑλλάδα, ὥστε ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς νὰ σπεύσει νὰ μπεῖ ἐκεῖ πρῶτος, γιὰ νὰ σώσει τὸν Ἰουδαϊκὸ πληθυσμὸ ὅχι τόσο ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους ὅσο ἀπὸ τοὺς ἀντάρτες τοῦ Σαντάνσκυ, ποὺ προχωροῦσαν ταχύτερα ἀπὸ τὸν Βουλγαρικὸ Στρατό. Ὅπως ὅμως ἤδη ἀναφέρθηκε, οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Σαντάνσκυ μπῆκαν τελικῶς πρὶν ἀπὸ τὸν Ἑλληνικὸ Στρατό –καὶ φυσικὰ καὶ τὸν Βουλγαρικὸ– στὴ Θεσσαλονίκη⁴⁴, καὶ ἔτσι τὰ διεθνῶν ἐπιπτώσεων γεγονότα πού, στὴν πόλη αὐτή, διαδραματίστηκαν κατὰ τὶς τελευταῖες ἡμέρες τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1912 χαρακτηρίστηκαν ἀπὸ ταχύτητα σχεδὸν κινηματογραφικὴ. Πράγματι:

α΄. Λόγω τῆς εἰσόδου στὴ Θεσσαλονίκη πρῶτων τῶν ἀνταρτῶν τοῦ Γιάνε Σαντάνσκυ, δημιουργήθηκε θέμα *ἐὰν ἔπρεπε καὶ αὐτὰ τὰ ἀνταρτικὰ σώματα νὰ θεωρηθοῦν στρατεύματα κατοχῆς καὶ νὰ ἀναγνωρίζεται εἰς αὐτὰ ἐνδεχομένως προτεραιότης ὡς πρὸς τὴν προσωρινὴν διοίκησιν πόλεων καὶ χωριῶν*⁴⁵. Συνακολούθως, ὁ τότε ὑπαρχηγὸς τοῦ Ἐπιτελείου, ἀντισυνταγματάρχης Βίκτωρ Δούσμανης, συγχάλεσε σύσκεψη στὴν ὁποία πῆραν μέρος, *μεταξὺ ἄλλων*, ὁ Περικλῆς Ἀλ. Ἀργυρόπουλος, νομάρχης Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὶς 26 Ὀκτωβρίου 1912⁴⁶, καὶ ὁ λοχαγὸς Κωνσταντῖνος Μαζαράκης, ἀρχηγὸς τῶν Σωμάτων Προσκόπων⁴⁷, δηλαδὴ τῶν ἀνταρτῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρα-

43. Συγκεκριμένα ἀπὸ τὴν Κεντρικὴ Σιωνιστικὴ Ὁργάνωση. Βλ. Réna Molho, « Thessalonique après 1912. Propagandes étrangères et communauté juive », *La France et la Grèce dans la Grande Guerre. Actes du colloque tenu en novembre 1989 à Thessalonique* (Θεσσαλονίκη, 1992), σσ. 49-50.

44. Ἀπομνημονεύματα Περικλέους Ἀλ. Ἀργυροπούλου, ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 103-104.

45. *Αὐτόθι*, σ. 104.

46. *Αὐτόθι*, σ. 100.

47. Τὰ Σώματα Προσκόπων ἦταν ἐλαφρὰ σώματα ἐθελοντῶν, ποὺ κατὰ τὶς ἐπιχειρήσεις «πῆγαιναν μπροστά» ἀπὸ τὸν τακτικὸ Στρατό καὶ δροῦσαν στὰ μετόπισθεν τῶν ὀθωμανικῶν δυνάμεων. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ συγχρότηση καὶ δράση τους, βλ. κυρίως Ἰωάννη Μαζαράκη-Αἰνιᾶνος, «Τὰ ἐθελοντικὰ Σώματα Προσκόπων κατὰ τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους, 1912-1913. Μακεδονομάχοι, Κρῆτες καὶ Ἡπειρώτες ἐθελοντές». Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν 32^ο τόμο τοῦ *Δελτίου τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα, 1983. Πρβλ. Φιλίππου Στ. Νικόγλου, *Τὸ χρονικὸν τῆς καταλήψεως τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸν Ἑλληνικὸ Στρατό τὴν 26^η Ὀκτωβρίου 1912* (Ἀθήνα: Ἑταιρεία Ὁρακικῶν Μελετῶν [ἄρ. 112], 1963), σσ. 14, 15.

του⁴⁸. Κατὰ τὴ σύσκεψη –καὶ παρὰ τὶς ἀντιρρήσεις ποὺ μὲ σφοδρότητα δια-
τυπώθηκαν⁴⁹– ἐπικράτησε ἡ ἄποψη ὅτι *ἡ κατάληψις χωρῶν ἐκ μέρους τακτι-
κοῦ καὶ μόνον στρατοῦ παρέχει εἰς τὸν προκατόχον τὴν πλήρη στρατιωτικὴν
καὶ πολιτικὴν διοίκησιν μέχρι τοῦ τελικοῦ διακανονισμοῦ τῶν συνόρων*⁵⁰.

β'. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς αὐτῆς, οἱ Σέρβοι δὲν ἔφεραν
καμία ἀντίρρηση –καὶ τελικῶς τὴν ἀποδέχτηκαν καὶ οἱ Βούλγαροι⁵¹. Ἡ
στάση τῶν πρώτων ὀφείλεται κυρίως στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἀνταρτικὰ σώματα
εἶχαν πολὺ μικρὸ ρόλο στὶς ἐπιχειρήσεις τοῦ στρατοῦ τους⁵². Ἡ στάση τῶν
δεύτερων ὅμως δημιουργεῖ ἐρωτηματικά. Πράγματι, γιατί ἔστερξαν στὴν
ἀποδοχὴ ἀρχῆς, ἐπακόλουθο τῆς ὁποίας ἔμελλε νὰ εἶναι ἡ παγίωση τῆς ἑλλη-
νικῆς διοικήσεως στὴ Θεσσαλονίκη; Ἀλλὰ βέβαια, ἡ προσπάθεια ἀπάντησης
στὸ ἐρώτημα αὐτὸ εἶναι πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἀνὰ χεῖρας μελέτης.

γ'. Ἐξαρχῆς ὁ Σαντάνσκυ καὶ οἱ ὀπαδοὶ του δὲν ἔλαβαν ὑπόψη τους τοὺς
ἀνωτέρω διασυμμαχικοὺς προβληματισμούς. Εἶχαν σπεύσει λοιπόν, ὅπως ἐ-
πισημάνθηκε, νὰ καταλάβουν τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἀγίας Σοφίας, ποὺ οἱ Ὀθω-
μανοὶ εἶχαν μετατρέψει σὲ τῆλεμνόν, καί, χωρὶς προηγούμενη συνεννόηση μὲ τὸ
ἑλληνικὸ φρουραρχεῖο, τὴν ἀποκλειστικὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ὁποίου ὅμως εἶχε
ἤδη ἀναγνωρίσει ὁ Βουλγαρικὸς Στρατός⁵³, ὑψώσανε στοὺς μιναρέδες τὴ βουλ-
γαρικὴ σημαία⁵⁴. Εἶναι σαφές ὅτι ἐπιδίωκαν, μὲ τὴν πράξιν αὐτήν, τὴ νομι-
μοποίηση τῆς παρουσίας τους· ἐπιχειροῦσαν μὲ ἄλλα λόγια, ἔστω καὶ μονο-
μερῶς, νὰ θεωρηθοῦν τμῆμα τοῦ Βουλγαρικοῦ Στρατοῦ.

δ'. Ὁ Κωνσταντῖνος θορυβήθηκε. Μέχρι τότε, τόσο οἱ Ἕλληνες ὅσο καὶ

48. Ἀπομνημονεύματα Περικλέους Ἀλ. Ἀργυροπούλου, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 104.

49. Αὐτόθι.

50. Αὐτόθι. Πάντως τὸ θέμα δὲν ἔληξε ἐκεῖ, γιατί οἱ προστριβές μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ
Βουλγάρων σχετικῶς μὲ τὴν «προτεραιότητα κατοχῆς» συνεχίστηκαν μέχρι, σχεδόν, τὴν
ἐκρηξὴν τοῦ Β' Βαλκανικοῦ πολέμου. (Βλ. Ἰ. Μαζαράκη-Αἰνιᾶνος, ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 214-215.)

51. Ἀπομνημονεύματα Περικλέους Ἀλ. Ἀργυροπούλου, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 105.

52. Λόγω, ἐνδεχομένως, τῆς φύσεως τοῦ σερβικοῦ στρατεύματος, ποῦ, ὡς γνωστόν,
ἔχει «παλλαϊκὸ χαρακτήρα». Ὑφίσταται, πάντως, μαρτυρία ὅτι κατὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ Α'
Βαλκανικοῦ πολέμου ὑπῆρχαν Σέρβοι ἀντάρτες. (Βλ. Hermenegild Wagner, *With the
victorious Bulgarians* [Λονδῖνο: Constable and Co., 1913], σ. 29.)

53. Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν. ΓΕΣ–Πολεμικὴ ἔκθεσις, Ὁ Ἑλληνικὸς Στρατός
κατὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους τοῦ 1912-1913, τόμ. Α'. Παράρτημα, ἐνθ' ἀνωτ., ἀρ.
802^α, σ. 281.

54. Herbert Adams Gibbons, *Venizelos* (Βοστώνη καὶ Νέα Ὑόρκη: Houghton Mifflin,
1920), σ. 125.

οί Βούλγαροι είχαν αποφύγει νὰ κάνουν κίνηση δηλωτική κυριαρχίας. Μετὰ τὴν ὑπογραφή τῆς παράδοσης τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ ἐλληνικὴ σημαία εἶχε ὑψωθεῖ στὸ διοικητήριο, ἐφόσον ὁ ἴδιος ὁ διάδοχος εἶχε ἐγκατασταθεῖ ἐκεῖ⁵⁵, καὶ ἔγινε δοξολογία στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Μηνᾶ (πού, ὅπως ἤδη ἐπισημάνθηκε, ποτὲ δὲν εἶχε γίνει μουσουλμανικὸ τέμενος) ἀπλῶς **ἐπὶ τῇ νικηφόρῳ προελάσει τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ**⁵⁶. Ἡ ὑψωση ὅμως τῆς βουλγαρικῆς σημαίας σὲ μεσαιωνικὴ ἐκκλησία πού πρὶν ἀπὸ αἰῶνες εἶχε μετατραπεῖ σὲ τζαμί ὑποδήλωνε βούληση ἐπαναφορᾶς τῆς στὴ χριστιανικὴ λατρεία καί, συνακολούθως, προβολὴ τοῦ Βουλγαρικοῦ Στρατοῦ ὡς ἐλευθερωτῆ τῆς πόλης· καὶ βέβαια, τὸ ὅλο ζήτημα μπορούσε νὰ πάρει ἀκόμα μεγαλύτερες διαστάσεις λόγῳ τῶν συνειρμῶν πού, γενικῶς σὲ ὀρθόδοξους χριστιανικοὺς πληθυσμούς, ἦτανε δυνατὸν νὰ προκαλέσουν οἱ λέξεις καὶ μόνο «Ἀγία Σοφία»⁵⁷...
...Ὅποτε ὁ Κωνσταντῖνος ἔσπευσε νὰ καλέσει τὸν πατέρα του⁵⁸.

ε'. Ὁ Γεώργιος ἔφτασε στὴ Θεσσαλονίκη τὸ πρωὶ τῆς 29^{ης} Ὀκτωβρίου· καθὼς περνοῦσε μπροστὰ ἀπὸ τὸν Λευκὸ Πύργο, ὑψώθηκε σὲ αὐτὸν ἡ ἐλληνικὴ σημαία, πού χαιρετίστηκε μὲ 21 βολᾶς τηλεβόλου⁵⁹. Ἦταν ἡ πρώτη φορὰ πού στὸν Λευκὸ Πύργο γινόταν οἶονεὶ πανηγυρικὴ ἔπαρση τῆς *κυανολεύκου*⁶⁰. καὶ φυσικὰ αὐτὸ ἀποτελοῦσε ἐκδήλωση δικαιωμάτων κυριαρχικῶν.
ζ'. Τώρα ἦταν ἡ σειρά τῆς βουλγαρικῆς πλευρᾶς νὰ θορυβηθεῖ... καὶ νὰ

55. Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν. ΓΕΣ-Πολεμικὴ Ἑκθεσις, Ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς κατὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους τοῦ 1912-1913, τόμ. Α', ἐνθ' ἀνωτ., σ. 189.

56. *Αὐτόθι*, σ. 190.

57. Ὑπεθυμίζεται ὅτι τὸ ἔτυμον τῆς Σόφιας, πρωτεύουσας τῆς Βουλγαρίας, εἶναι ἐλληνικό: «[Ἀγία] Σοφία».

58. H. A. Gibbons, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 125. Συνήθως, ὡς αἰτία τῆς ἐπίσπευσης τῆς ἐλευσης καὶ ἐγκατάστασης τοῦ βασιλιᾶ τῶν Ἑλλήνων στὴν τωρινὴ συμπρωτεύουσά μας ἀναφέρεται τὸ γεγονός τῆς ἐκεῖ εἰσόδου τοῦ διαδόχου τῆς Βουλγαρίας Βόρι (αὐτόθι). Τὸ ἐπιχείρημα ὅμως αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἔωλο ἀπὸ τὸ γεγονός τῆς παρουσίας στὴ Θεσσαλονίκη τοῦ διαδόχου τοῦ ἐλληνικοῦ θρόνου Κωνσταντίνου, ἀδελφὸς τοῦ ὁποίου, ὁ βασιλόπαις Νικόλαος, εἶχε ἀναλάβει στρατιωτικὸς διοικητὴς τῆς μακεδονικῆς μεγαλόπολης.

59. Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν. ΓΕΣ-Πολεμικὴ Ἑκθεσις, Ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς κατὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους τοῦ 1912-1913, τόμ. Α', ἐνθ' ἀνωτ., σ. 193.

60. Βλ. Ε. Στρατηγού, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 128. Κατὰ πᾶσα πιθανότητα, ἡ ἐλληνικὴ σημαία εἶχε ὑψωθεῖ στὸν Λευκὸ Πύργο εὐθὺς μετὰ τὴν εἴσοδο τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ – ἀπλῶς ὅμως γιὰ νὰ τὴ χαιρετίσουν τὰ ξένα πολεμικὰ πλοῖα πού ναυλοχοῦσαν στὸν Θερμαϊκό, πρὸς ἐπισφράγισιν τῆς Ἑλληνικῆς κατοχῆς. (Βλ. Ἀπομνημονεύματα Περικλέους Ἀλ. Ἀργυροπούλου, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 99.)

ἀντιδράσει. Πράγματι, τὸ μεσημέρι τῆς ἴδιας ἡμέρας, 29⁷⁶ Ὀκτωβρίου, παρέλασαν στὴν πόλη οἱ μονάδες τοῦ Βουλγαρικοῦ Στρατοῦ ποὺ ἤδη εἶχαν μπεῖ σὲ αὐτήν⁶¹. λίγο ἀργότερα ἄλλωστε, οἱ ἀντάρτες τοῦ Σαντάνσκου σχεδίασαν τὴν τέλεση, κατὰ τὴν 1^η Νοεμβρίου, τῆς Θείας Λειτουργίας στὴν Ἀγία Σοφία, ὥστε μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ τζαμί νὰ ξαναγίνει ἐκκλησιά. Τὸ ἐλληνικὸ Ἐπιτελεῖο ὅμως πληροφορήθηκε τὰ τεκταινόμενα· ἔτσι, ὁ ἀρχηγὸς του, ὑποστράτηγος Παναγιώτης Δαγκλῆς, σὲ συνεννόηση μὲ τὴν ἡγεσία τοῦ Βουλγαρικοῦ Στρατοῦ⁶², διέταξε, ὅπως ἤδη ἐπισημάνθηκε, τὴν κύκλωση τοῦ τεμένους ἀπὸ ἐλληνικὴ μονάδα, ὥστε νὰ ἀποτραπεῖ ἡ ἐν τῷ τζαμίῳ εἴσοδος παντὸς ἰδιώτου... ὡς καὶ παντὸς ἱερέως· παράλληλα εἶχαν ληφθεῖ μέτρα, ὥστε νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ σύγκρουση τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ μὲ τὸν Βουλγαρικόν⁶³. Εἶναι ἀναμφισβήτητο ἄλλωστε ὅτι οἱ Ἕλληνες, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς Βουλγάρους, ἦταν τότε διστακτικοὶ ὅσον ἀφορᾷ τῇ μετατροπῇ τζαμιῶν σὲ ἐκκλησίες⁶⁴.

Ἡ ἀπαγόρευση τηρήθηκε· καὶ ἀκριβῶς ἡ ματαίωση τῆς ἐπαναφορᾶς, τότε, τοῦ ἐν λόγῳ τζαμίου τῆς Ἀγίας Σοφίας στὴ χριστιανικὴ λατρεία⁶⁵, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐγκατάσταση στὴ Θεσσαλονίκη τοῦ Γεώργιου καὶ τῆς βασιλίσσας Ὀλγας⁶⁶ ἔκανε *urbi et orbi* σαφὲς τὸ ὅτι ἡ ἐλληνικὴ πλευρὰ ἦταν ἀποφασισμένη νὰ προχωρήσει στὴν προσάρτηση τῆς Θεσσαλονίκης. Καὶ τότε οἱ Βούλγαροι βάλανε, μὲ τὴ σειρὰ τους, πολὺ μεγάλα μέσα σὲ ἐνέργεια.

Ζ'. Στὶς ἀρχὲς Δεκεμβρίου 1912, πράγματι, ἔφτασε στὴ Θεσσαλονίκη ὁ ἴδιος ὁ τσάρος τῆς Βουλγαρίας Φερδινάνδος. Σκοπὸς τῆς ἐπίσκεψής του ἦταν νὰ καταδειχθεῖ πὼς στὴ μεγαλόπολη ὑπῆρχε ἐλληνοβουλγαρικὴ συγκατοχή. Ὁ Γεώργιος Α' τὸν ὑποδέχτηκε εὐγενικά, ἀλλὰ ἀμέσως καὶ σαφέστατα τοῦ ἐξήγησε ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη ἦταν ἐλληνικὴ. Ὁ Φερδινάνδος τότε κλείστηκε στὸ προξενεῖο τῆς Αὐстроουγγαρίας, ὅπου εἶχε διαβουλευθεῖς μὲ τὸν ἐκπρό-

61. Ἰ. Μαζαράκη-Αἰνιᾶνος, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 195.

62. Στρατηγοῦ Π. Γ. Δαγκλῆ Ἀναμνήσεις..., τόμ. Β', *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 16.

63. *Αὐτόθι*, σ. 17.

64. Πρβλ. Φ. Στ. Νίκογλου, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 12.

65. Ἡ Ἀγία Σοφία πάντως ἔμεινε στὰ χέρια τῶν ἀτάκτων τοῦ Σαντάνσκου μέχρι τὴν ἐναρξὴ τοῦ Β' Βαλκανικοῦ πόλεμου, ὁπότε καὶ πάλι ἔγινε χριστιανικὴ ἐκκλησία. (Ἑλλάς, 4 Ἰουλίου 1913, σ. 3· Νέα Ἡμέρα Τεργέστης [Ἀθήνα], 19 Ἰουνίου 1913, σ. 1.)

66. Εἶχε φτάσει στὴ Θεσσαλονίκη τὴν ἴδια ἡμέρα μὲ τὸν Γεώργιο (29 Ὀκτωβρίου 1912), ἀλλὰ μὲ τὴ θαλαμηγὸ «Σφακτηρία». (Στρατηγοῦ Ἰ. Σ. Ἀλεξάκη, *Πολεμικαὶ ἀναμνήσεις: Οἱ ἐλληνικοὶ ἀπελευθερωτικοὶ πόλεμοι 1912-1913 καὶ τὸ 1^{ον} ἀνεξάρτητον τάγμα Κρητῶν (τάγμα Κολοκοτρώνη)*, τόμ. 1^α [Ἀθήνα, 1967], σ. 467.)

σωπο τῆς μοναρχίας τῶν Ἀψβούργων, καὶ στὴ συνέχεια ἔφυγε⁶⁷. Ὁ βασιλιάς Γεώργιος παρέμεινε στὴν πόλη, ἀλλά, ὅπως εἶναι γνωστό, στὶς 5 Μαρτίου 1913 δολοφονήθηκε.

Δ'

Τί, μέχρι σήμερα, ἔχει ἀποδειχτεῖ ὅσον ἀφορᾷ τὸν θάνατο τοῦ ἡγεμόνα; Σχεδὸν τίποτα, γιατί ὁ Ἀλέξανδρος Σχινᾶς⁶⁸, δηλαδή αὐτός ὁ ὁποῖος πιάστηκε σὰν δράστης τῆς βασιλοκτονίας, σκοτώθηκε μυστηριωδῶς. Ἡ βασίλισσα Ὀλγα, στὴν ὁποία εἶχε δεχτεῖ νὰ μιλήσει, δὲν εἶπε ποτὲ τί τῆς ἀποκάλυψε· ἡ ἀνάκριση ἀποτόμως διεκόπη⁶⁹· ἡ δικογραφία ἐξαφανίστηκε⁷⁰· καὶ ἀκόμη ποτὲ δὲν ἔστρεξαν νὰ φανερώσουν τί σχετικῶς γνώριζαν οὔτε ὁ πρίγκιπας Νικόλαος, στρατιωτικὸς διοικητής, τότε, τῆς Θεσσαλονίκης⁷¹, οὔτε ὁ ὑπασπιστής τοῦ βασιλιᾶ καὶ αὐτόπτης μάρτυρας τῆς δολοφονίας, ἀντισυνταγματάρχης Ἰωάννης Φραγκοῦδης, ὁ ὁποῖος, μάλιστα, ραγδαίως μετατέθηκε στὴν Ἀθήνα καὶ στὴ συνέχεια στήν... Ἀμερικὴ⁷², ἀλλά οὔτε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Βενιζέλος. Κατὰ συνέπεια, ἡ ἐπίσημη ἀποψη ὑπῆρξε ὅτι τὰ αἷτια τῆς δολοφονίας παρέμειναν ἄγνωστα⁷³.

Ὡστόσο, ὑπάρχουν δεδομένα τὰ ὁποῖα, ἐφόσον ἀναχθοῦν σὲ ἐπίπεδο ἐνδείξεων, μποροῦν νὰ «σηματοδοτήσουν» τὴν κατεύθυνση πρὸς τὴν ὁποία πρέπει νὰ στραφεῖ ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα· καὶ τὰ δεδομένα αὐτὰ εἶναι τὰ ἑξῆς: Ἡ

67. Βλ. Δ. Μιχαλόπουλου, «Σκέψεις γιὰ τὸν Ἐθνικὸ Διχασμό», ἐνθ' ἄνωτ., σ. 14.

68. Σύμφωνα μὲ γράφῃ διαφορετικῇ: Σχοινᾶς.

69. Ἰ. Σ. Ἀλεξάκη, ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. 1^α, σ. 666.

70. Αὐτόθι.

71. Στρατηγὸς Π. Γ. Δαγκλιῇ Ἀναμνήσεις..., τόμ. Β', ἐνθ' ἄνωτ., σ. 17.

72. Ἰ. Σ. Ἀλεξάκη, ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. 1^α, σ. 668. Ὁ ἀξιωματικὸς τοῦ Πυροβολικοῦ Ἰ. Φραγκοῦδης (1863-1916) ἦταν ὀλυμπιονίκης στοὺς ἀγῶνες τοῦ 1896. Βλ. Σπύρου Λ. Μπρέκη, *Οἱ Ἑλληνικὲς Ἐνοπλες Δυνάμεις καὶ ἡ συμβολή τους στὴν ἀναβίωση τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων τὸ 1896* (Ἀθήνα: Ὑπουργεῖο Ἐθνικῆς Ἀμυνας, Πολεμικὸ Μουσεῖο, 2004), σσ. 128, 239, 249, 252, 268. Εἶχε γεννηθεῖ στὴ Ζάκυνθο, ἀλλὰ ἡ ἀπώτερη καταγωγή τῆς οἰκογένειάς του φαίνεται πὼς ἦταν ἀπὸ τὴν Κύπρο. (Εὐάγγελου Ἀχ. Φιλίππου, *Ἡ ἱστορία τῶν σύγχρονων Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων, 1896-2000. Ἡ θεατὴ καὶ ἡ ἀθέατη πλευρά τους* [Ἀθήνα: ἐκδόσεις Σαββάλα, 2002], σσ. 158-159.)

73. Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν. ΓΕΣ-Πολεμικὴ ἔκθεσις, Ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς κατὰ τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους τοῦ 1912-1913, τόμ. Γ': Ἐπιχειρήσεις κατὰ τῶν Βουλγάρων (Ἀθήνα: Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο, 1932), σ. 45.

δέσμευση, καταρχήν, την οποία είχε αναλάβει στη Βιέννη, τὸ 1896, ὁ Γεώργιος Α', ὅτι θὰ ἀπέτρεπε κινήσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ Στόλου πρὸς τὴ Θεσσαλονίκη⁷⁴ – κάτι ποὺ σήμαινε πὼς δὲν θὰ ἐπέτρεπε οἱ ἐπιχειρήσεις τῶν ἐλληνικῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων νὰ πάρουν ἔκταση τέτοια, ὥστε νὰ δημιουργηθεῖ ἐνδεχόμενο προσάρτησης τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα· ἡ πεποίθηση τὴν ὁποία, κατὰ τὴν ἑναρξὴ τῶν ἐπιχειρήσεων κατὰ τῆς Τουρκίας, ἔτρεφε καὶ διατυμπάνιζε ὁ Γεώργιος Α' πὼς ἡ Θεσσαλονίκη ἔμελλε νὰ περιέλθει στὴν κυριαρχία τῆς δυαδικῆς μοναρχίας τῶν Ἀψβούργων⁷⁵ – σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ σφοδρὴ ἐπιθυμία ποὺ ἐξέφραζαν οἱ Ἰουδαῖοι τῆς Θεσσαλονίκης νὰ ἔχει αὐτὴ ἡ τελευταία, μετὰ τὴν ἐκδίωξη τῶν Τούρκων, καθεστῶς τέτοιο (ὑπὸ τοὺς Ἀψβούργους), ὥστε νὰ διασφαλιστοῦν τὰ προνόμιά τους⁷⁶. καὶ τέλος τὸ ὅτι οὐδέποτε ἔγινε σαφὲς ἐὰν ὁ Ἀλέξανδρος Σχινᾶς αὐτοκτόνησε ἢ σκοτώθηκε⁷⁷ (ἀφοῦ βέβαια μίλησε πρῶτα στὴ βασίλισσα Ὁλγα, ἡ ὁποία ὅμως ποτέ της δὲν τόλμησε δημοσίως νὰ φανερώσει τί τῆς εἶχε πεῖ). Ὁλα αὐτὰ τεκμηριώνουν τὴν ἄποψη ὅτι οἱ ἡθικοὶ αὐτουργοὶ τῆς βασιλοκτονίας ἦτανε τόσο ἰσχυροί, ὥστε ἀκόμη καὶ οἱ συγγενεῖς τοῦ νεκροῦ ἡγεμόνα νὰ φοβοῦνται νὰ ἀνοίξουν τὸ στόμα τους· καὶ τὴν ἄποψη αὐτὴν ὅπωςδήποτε ἐνισχύει τὸ γεγονός ὅτι λίγο μετὰ τὴ βασιλοκτονία οἱ Μεγάλαις Δυνάμεις ἀποφάσισαν νὰ ἀντιμετωπίσουν εὐμενῶς τὴν προοπτικὴ προσάρτησης τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα⁷⁸. Μὲ λίγα λόγια, στὴν ἐλληνικὴ βασιλικὴ οἰκογένεια καὶ γενικῶς σὲ ὅσους, στὴν ἐλληνικὴ πλευρά, ἤξεραν τί εἶχε συμβεῖ μὲ τὸν Γεώργιο ἐφαρμοζόταν ἡ τακτικὴ τοῦ μπαστουινοῦ καὶ τοῦ καρότου.

Σὲ αὐτὰ ὅμως πρέπει νὰ προστεθοῦν τὰ ἑξῆς: Ὁ Σχινᾶς ἐμφανίστηκε στὴν κοινὴ γνώμη ὡς ἀνισόρροπος, ἀλλὰ ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτός –ποὺ ἄλλωστε ἀρχικῶς εἶχε προβληθεῖ ὡς πρόσχημα ἀπὸ τὸν... ἴδιο τὸν Σχινᾶ⁷⁹ – οὐδέποτε τεκμηριώθηκε πειστικά⁸⁰. Ἐπιπλέον, ἡ –παθητικὴ, λόγω ἐσκεμμένης ἀμέ-

74. Δ. Μιχαλόπουλου, «Σκέψεις γιὰ τὸν Ἐθνικὸ Διχασμό», *ἔνθ' ἀνωτ.*, σσ. 8-11.

75. Βλ. Ἀπομνημονεύματα Περικλέους Ἀλ. Ἀργυροπούλου, *ἔνθ' ἀνωτ.*, σ. 113.

76. *Αὐτόθι*, σ. 108.

77. Ὁ δολοφόνος, Ἀλέξανδρος Σχινᾶς ὀνομαζόμενος, συλληφθεὶς ὠδηγήθη εἰς τὰς φυλακάς. Οὗτος βραδύτερον ὠδηγηθεὶς πρὸς ἀνάκρισιν εἰς τὸ διοικητήριον ἐκρημνίσθη ἐκ τῆς κλίμακος καὶ ἀπέθανε... (Υπουργεῖον Στρατιωτικῶν. ΓΕΣ–Πολεμικὴ ἐκθεσις, Ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς κατὰ τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους τοῦ 1912-1913, τόμ. Γ', *ἔνθ' ἀνωτ.*, σ. 45.) Πρβλ. Ἀπομνημονεύματα Περικλέους Ἀλ. Ἀργυροπούλου, *ἔνθ' ἀνωτ.*, σ. 119.

78. Βλ. ἐφημερίδα Νέα Ἡμέρα Τεργέστης, φύλλο 27¹⁵ Μαρτίου 1913, σ. 7.

79. Βλ. περιοδικὸ Ἑλλάς, 14 Μαρτίου 1913, σ. 10.

80. *Εἶχον συναντηθῇ τυχαίως μὲ τὸν Σχινᾶν, κάποτε τὸν εἶχα δεχθῇ εἰς τὸ γραφεῖον*

λειας– συμμετοχή ύπευθύνων της ασφάλειας του Γεώργιου Α' στην οργάνωση της δολοφονίας πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη⁸¹. 'Ακόμη, ό δολοφόνος δέχτηκε να μιλήσει μόνο στη βασίλισσα 'Ολγα, χωρίς όμως να είναι μπροστά κανέναν άλλον⁸². Και τέλος είχε καθοδηγηθεί, σύμφωνα με ό,τι τώρα πια είναι γνωστό, από άξιωματικό της «Μαρίας Θηρεσίας»⁸³, πολεμικού πλοίου της Αυτοκρατορίας, που τότε ναυλοχούσε στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης.

Ε'

Ό τότε τσάρος της Βουλγαρίας Φερδινάνδος, πάντως, προερχόταν από την επικράτεια των 'Αψβούργων, γιατί ήταν γόνος του ούγγρικού οίκου του Σαξωνικού Κοβούργου-Gotha-Κοχάρυ⁸⁴. Μάλλον ανέμελος, με πάθος για τα ταξίδια και τις γυναίκες, βρέθηκε, κατά το 1887, στον θρόνο της Βουλγαρίας κυρίως χάρη στην έπιμονή της μητέρας του, κόρης του βασιλιά των Γάλλων Λουδοβίκου-Φιλίππου⁸⁵. 'Αρχικά ήταν υπό την επικυριαρχία της 'Υψηλής Πύλης, αλλά το 1908, βρίσκοντας ευκαιρία στην αναταραχή που προξένησε ή επανάσταση των Νεότουρκων, ανακήρυξε τη Βουλγαρία ανεξάρτητη και τον έαυτό του βασιλιά.

Ό πολιτικός κόσμος, όμως, της χώρας του ήταν μονίμως σχεδόν σε

μον... Μοῦ ἐζήτησε νὰ διορισθῇ κάποιον καὶ δὲν ξαναφάνηκε... Πάντως δὲν ἦτο τόσον ἀνισόρροπος ὅπως ἀργότερα ἠθέλησαν μερικοὶ νὰ τὸν παραστήσουν, ἀλλ' ἦτο, φρονῶ, εἰς κατάστασιν νὰ προβῇ συνειδητὰ εἰς δολοφονικὴν πράξιν ὠθοῦμενος ἀπὸ ἄλλους. (Ἀπομνημονεύματα Περικλέους Ἀλ. Ἀργυροπούλου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 115.)

81. *Αὐτόθι.*

82. *Κατόπιν ἐπιμόνων παρακλήσεων τοῦ Σχοινᾶ, ἡ Βασίλισσα Ὑλγα ἀπεφάσισε νὰ τὸν συναντήσῃ. Ὁ Σχοινᾶς, παρὰ τὰ βασανιστήρια, εἶχε δηλώσει ὅτι μόνον εἰς τὴν Βασίλισσαν Ὑλγαν θὰ ὠμολογοῦσε τὴν ἀλήθειαν. Παρέστην εἰς τὴν πρώτην παρουσίαν τοῦ δολοφόνου εἰς τὴν Βασίλισσαν· ὁ Σχοινᾶς, ἴσως διότι ὑπῆρχον ἄλλοι παρόντες, δὲν ἄνοιγε τὸ στόμα. Προφανῶς ἄλλην ἡμέραν ὠμίλησεν, καθόσον ἡ Βασίλισσα ἐβγήκε ἀπὸ τὴν συνάντησιν συντετριμμένη καὶ εἰς οὐδένα ἐνεπιστεύθη τὸ μυστικόν, ἐκτὸς εἰς τὸν υἱόν της Νικόλαον. (Αὐτόθι.)*

83. Πλήρης ὀνομασία τοῦ πολεμικοῦ σκάφους: «Καίσαροβασίλισσα Μαρία Θηρεσία».

84. Βλ. Κ.-Μ. Ἀποστολίδη, λήμμα «Φερδινάνδος Α'. Βασιλεὺς της Βουλγαρίας», *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἑγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 23^{ος} (Ἀθήνα: Πυρσός, 1933), σ. 890.

85. Βλ. Ernest Daudet, *Ferdinand Ier, tsar de Bulgarie* (Παρίσι-Neuchatel: Attinger Frères, χ.ε.), σ. 96.

κατάσταση αλληλοσπαραγμού είτε λανθάνοντος ή φανερού. Κύρια αίτια μπορεί να θεωρηθεί το ζήτημα της Μακεδονίας. Αντίθετα, πράγματι, με ό,τι λέγεται και πιστεύεται στην Ελλάδα, αντικείμενο του έθνικού πόθου των Βουλγάρων δεν ήταν ή Κωνσταντινούπολη αλλά ή Μακεδονία, ο χώρος δηλαδή όπου, κατά τον Μεσαίωνα, είχε προσκαίρως ακμάσει το βασίλειο του Σαμουήλ. Αυτό δημιουργούσε προβλήματα καθόλου εύκολα στη –θεωρητική έστω– αντιμετώπισή τους.

Όπως και να είναι –και όπως σαφώς φάνηκε κατά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο– ο τσάρος Φερδινάνδος κατάφερε να προσανατολίσει προς τη Βιέννη την έξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας⁸⁶, ο λαός της οποίας όμως κατά βάση παρέμενε ρωσόφιλος. Επιπλέον, αποδύθηκε σε συστηματική προσπάθεια να δημιουργήσει δικό του, αυλικό κόμμα. Έτσι, προσεταιρίστηκε τους έκβουλγαρισμένους Μακεδόνες⁸⁷ και, παράλληλα, έφερε και εγκατέστησε στη Σόφια ανθρώπους από την Αυστροουγγαρία (μια και τη Γερμανία), τους οποίους περιέβαλε με την έμπιστοσύνη του⁸⁸. Όλα αυτά θα αποτελούσαν βασικές αιτίες τόσο της έκρηξης όσο και της εξέλιξης του Β΄ Βαλκανικού πολέμου.

ζ΄

Αυτός ο τελευταίος πάντως δεν υπήρχε περίπτωση να ξεσπάσει, εάν, μεταξύ άλλων, δεν είχε τότε δημιουργηθεί και ζήτημα Αλβανίας. Η ανεξαρτησία της χώρας αυτής αποτελεί περίπτωση ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσα: Πρώτα αναγνωρίστηκε διεθνώς και μετά έπιτεύχθηκε. Με τη συνθήκη, πράγματι, του Λονδίνου της 30^{ης} Μαΐου 1913, ή Ύψηλή Πύλη άφησε στους σύμμαχους Χριστιανούς ήγεμόνες όλα τα έδάφη τα δυτικώς της –νοητής– γραμμής Αΐνου–Μηδείας, στη Θράκη, εκτός από την Αλβανία, τη φροντίδα της οποίας συλλογικώς ανέλαβαν οί Μεγάλες Δυνάμεις. Την Αλβανία όμως έποφθαλμιούσε ή Σερβία, ή οποία, όπως θα περίμενε κανείς, ήθελε διέξοδο σε θάλασσα, εν προκειμένω την Αδριατική⁸⁹. Εκεί όμως, εκτός από τα αλβανικά, δεν υπήρχαν άλλα παράλια «διαθέσιμα», δηλαδή πρόσφορα σε επέκταση της

86. Βλ. Victor Kuhne, *Les Bulgares peints par eux-mêmes* (Παρίσι-Λωζάννη: Payot, 1917), σ. 245.

87. *Αυτόθι*, σσ. 247, 251-252.

88. *Αυτόθι*, σ. 250.

89. Édouard Driault και Michel Lhéritier, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, τόμ. V (Παρίσι: Presses Universitaires de France, 1926), σ. 94.

σερβικής επικράτειας, επειδή οι πάντες από την Ἀλβανία άκτς τότε άποτε-
λοϋσαν μέρος τής επικράτειας τών Ἀψβούργων. Δεδομένου μάλιστα ότι
προστάτες τής άλβανικής ανεξαρτησίας είχαν άναφανεί ή Ρώμη και ή Βιέννη,
ή Σερβία και ή Ἑλλάδα έσπευσαν νά συνάψουν μυστική συμφωνία βάσει τής
όποιας έδάφη τής Ἀλβανίας θά χωρίζονταν σέ δύο ζώνες έπιρροής, έλληνική
και σερβική⁹⁰. Ἡ τήρηση όμως αὐτοϋ τοϋ διακανονισμού άποδείχτηκε, λόγω
τών περιστάσεων, άδύνατη. Ἐτσι, μῆλον τής έριδος έγινε πάλι ή Μακεδονία.
Οί ἴδιοι, βέβαια, οί Μακεδόνες είχαν άπευθύνει, εκείνη τήν κρίσιμη, τή με-
ταξϋ τών δύο Βαλκανικών πολέμων περίοδο, ύπόμνημα στίς Μεγάλες Δυνά-
μεις μέ τό όποιο ζητοϋσαν τή δημιουργία αὐτόνομου (οϋσιαστικώς ανεξάρτη-
του) Μακεδονικοϋ Κράτους⁹¹ – άλλά δέν εισακούστηκαν.

Όπως και νά εἶναι, περί τά τέλη τής άνοιξης τοϋ 1913, ή κατάσταση είχε
γίνει τόσο έκρηκτική, ώστε έσπευσαν –έννοεῖται άνεπισήμως– στήν Ἀθήνα ό
πρωθυπουργός και ό ύπουργός Ναυτικών τής Μεγάλης Βρεταννίας, αντίστοιχα
Herbert Henry Asquith και Winston S. Churchill⁹². Οί Βούλγαροι ζητοϋσαν,
όσον άφορᾷ τή διανομή τής Μακεδονίας, τήρηση τών όσων είχαν συμφωνηθεῖ
μέ τοϋς Σέρβους πριν άπό τήν έναρξη τοϋ Α΄ Βαλκανικοϋ πόλεμου⁹³. Οί Σέρβοι
αντέτειναν πώς ή κατάσταση είχε αλλάξει και ήθελαν νά συνορεύουν μέ τήν
Ἑλλάδα – κάτι ποϋ καθόλου δέν είχε προβλεφθεῖ κατὰ τίς διαβουλεύσεις τοϋ
1912⁹⁴. Ἀποφασίστηκε λοιπόν τό σύνολο τών ζητημάτων και προβλημάτων νά
τεθεῖ ύπό τήν κρίση τοϋ αὐτοκράτορα τής Ρωσίας Νικόλαου Β΄⁹⁵.

Ἡ άπόφαση αὐτή τών τριών κυβερνήσεων είχε τεράστια σημασία: Ἡ
Ρωσία άναδεικνυόταν, βάσει τής σέ αὐτήν άνάθεσης τής διαιτησίας τών
μεταξϋ τών τριών όρθόδοξων βαλκανικών Κρατῶν διαφορῶν, σέ εἶδος προ-
στάτη όχι μόνο τής Βουλγαρίας και τής Σερβίας άλλά και τής Ἑλλάδας, ποϋ,
ώς γνωστόν, είχε περιέλθει, μετά τήν άνατροπή τοϋ Ὁθωνα, στή βρεταννική
σφαῖρα έπιρροής. Ἐτσι, ό πρῶτος ποϋ έξέφρασε άμφιβολίες όσον άφορᾷ τήν
άποτελεσματικότητά τής διαιτησίας τοϋ αὐτοκράτορα Νικόλαου Β΄ υπῆρξε ό

90. *Αὐτόθι*, σ. 120.

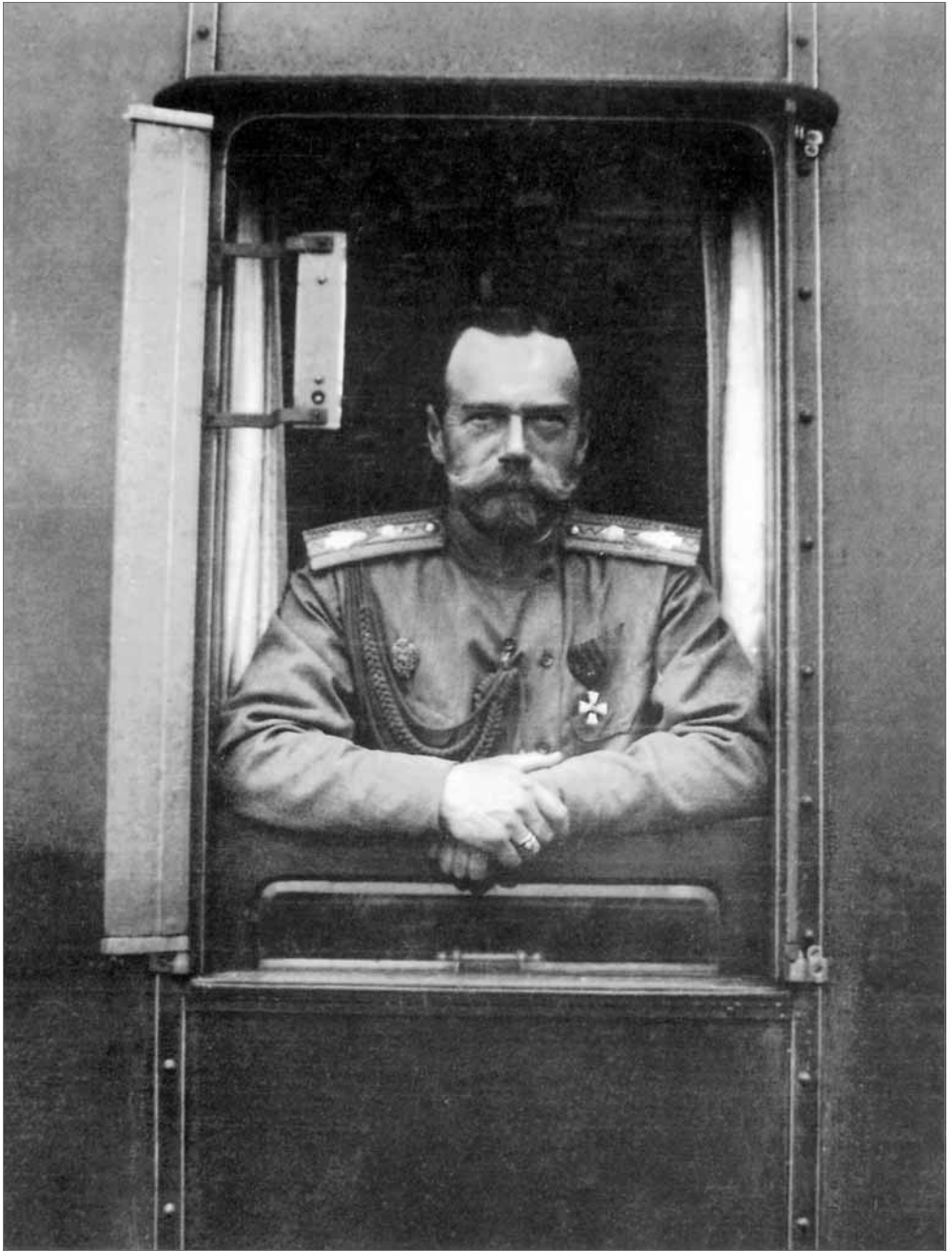
91. *Αὐτόθι*, σ. 108.

92. *Καιροί*, φύλλο 6^{ης} Μαΐου 1913, σ. 1.

93. Λεπτομέρειες: Έ. Driault και Μ. Lhéritier, *ένθ' άνωτ.*, τόμ. V, σ. 70.

94. *Αὐτόθι*, σ. 122.

95. *Αὐτόθι* έπίσης: Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν. ΓΕΣ–Πολεμική έκθεσις, Ὁ Ἑλλη-
νικός Στρατός κατὰ τοϋς Βαλκανικούς Πολέμους τοϋ 1912-1913, τόμ. Γ΄, ένθ' άνωτ., σ.
81. Βλ. και τήν έφημερίδα *Νέα Ἡμέρα Τεργέστης*, φύλλα 15^{ης} Μαΐου 1913, σ. 7, 19^{ης}
Μαΐου 1913, σσ. 7, 10 και 22^{ης} Μαΐου 1913, σ. 1.

Ὁ Νικόλαος Β΄ τῆς Ρωσίας.

περίφημος James Bouchier, ανταποκριτής στα Βαλκάνια της εφημερίδας του Λονδίνου *The Times*⁹⁶. Καί μετά... μπήκε στη μέση ο βασιλιάς της Βουλγαρίας: Χωρίς να λάβει υπόψη τη γνώμη κανενός ο οποίος θα μπορούσε να διαφωνήσει μαζί του, εκφράζοντας, επιπλέον, τη σαφή αντίθεσή του στην προοπτική διαιτησίας του τσάρου της Ρωσίας⁹⁷ και, τελικώς, όπως άλλωστε επιδιωκόταν από την Αυστροουγγαρία⁹⁸ που σταθερώς προς αυτήν την κατεύθυνση τον διαβουκολούσε⁹⁹, συστηματικώς υπονομεύοντας την προοπτική αυτήν¹⁰⁰, έδωσε την αναγκαία σε ανώτατους αξιωματικούς του κάλυψη, ώστε ο Βουλγαρικός Στρατός χωρίς κήρυξη πολέμου να επιτεθεί κατά των Έλλήνων και των Σέρβων¹⁰¹. Υπήρξε αυτό («κίνηση») που όριστικώς δυναμίτισε την τελευταία προσπάθεια της Ρωσίας να επιβληθεί στα Βαλκάνια και, σηματοδοτώντας βαρύτατη διπλωματική ήττα του Οίκου των Ρομανόφ¹⁰², μοιραίως άνοιξε τον δρόμο προς τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο¹⁰³.

Ζ΄

Έδω όμως χρειάζεται γενική ανακεφαλαίωση. Η Ρωσία, προκειμένου να γίνει η διαιτησία της δεκτή από τις κυβερνήσεις του Βελιγραδίου και της Σόφιας, είχε βασιστεύει στο έπιχείρημα του Σλαβισμού¹⁰⁴. Στη συνέχεια όμως,

96. *Νέα Ήμέρα Τεργέστης*, φύλλο 31^{ης} Μαΐου 1913, σ. 1.

97. *Νέα Ήμέρα Τεργέστης*, φύλλο 2^{ης} Ιουνίου 1913, σ. 7.

98. *Νέα Ήμέρα Τεργέστης*, φύλλα 4^{ης} Ιουνίου 1913, σ. 7 και 8^{ης} Ιουνίου 1913, σ. 7. Η δυαδική μοναρχία είχε αντιμετωπίσει, τότε, ακόμα και το ένδεχόμενο πολέμου, για να αποτρέψει τη διαιτησία του τσάρου Νικόλαου Β΄. Στην Αυστροουγγαρία, πράγματι, είχαν -βασίμως- δημιουργηθεί φόβοι πώς, εάν τα χριστιανικά Κράτη της Χερσονήσου του Αΐμου προσέφευγαν στη ρωσική διαιτησία, ο αυτοκράτορας της Ρωσίας θα γινόταν ο ισχυρότερος πολιτικός παράγοντας της Ευρώπης. (*Καιροί*, φύλλα 6^{ης} Ιουνίου 1913, σ. 3 και 8^{ης} Ιουνίου 1913, σ. 1.)

99. *Καιροί*, φύλλο 6^{ης} Ιουνίου 1913, σ. 3.

100. *Καιροί*, φύλλα 3^{ης} Μαΐου 1913, σ. 3 και 6^{ης} Ιουνίου 1913, σ. 3.

101. É. Driault και M. Lhéritier, *ἐνθ' ἄνωτ.*, τόμ. V, σ. 123· E. Daudet, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 209.

102. *Καιροί*, φύλλο 6^{ης} Ιουνίου 1913, σ. 3.

103. Πρβλ. Balcanicus, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 151.

104. Βλ. το κείμενο του τηλεγραφήματος του αυτοκράτορα Νικόλαου Β΄ προς τους βασιλείς της Σερβίας και της Βουλγαρίας στην εφημερίδα *Καιροί*, φύλλο 31^{ης} Μαΐου 1913, σσ. 3-4.

στήν προσπάθειά της νὰ προσελκύσει καὶ τὴν Ἑλλάδα, φυσικὰ βασίστηκε στὴν κοινὴ Ὁρθόδοξο Πίστη. Τὸ ἔδαφος στὴ δική μας χώρα ὑπῆρξε πρόσφορο στὶς τότε προσπάθειες τῆς Ἀγίας Πετρούπολης. Ὁ βασιλόπαις Νικόλαος ἔσπευσε σὲ αὐτὴν τὴν τελευταία, γιὰ νὰ ἐκθέσει τὶς ἑλληνικὲς ἀπόψεις στὸν αὐτοκράτορα *Πασῶν τῶν Ρωσιῶν*¹⁰⁵, καὶ –τὸ σπουδαιότερο– ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, ὁ ὁποῖος, λόγω τῆς κατὰ τοῦ πρίγκιπα Γεώργιου δράσης του στὴν Κρήτη, δὲν ἦταν βεβαίως συμπαθὴς στὴ ρωσικὴ αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ, αἰφνιδίως ἀπέκτησε τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ Νικόλαου Β' καί... ἐξουσιοδοτήθηκε νὰ μεταφέρει ἐπιθυμίες του στὰ Κράτη τῶν Βαλκανίων¹⁰⁶!

Ποιὸ ὑπῆρξε τὸ ἐλατήριο αὐτῆς τῆς θαυματικῆς μεταστροφῆς τοῦ τότε πρωθυπουργοῦ μας; Στὴν τωρινὴ φάση τῆς ἐρευνητικῆς προσπάθειας, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ δοθεῖ ἀπάντηση κατηγορηματικὴ· ἡ πιθανότερη ἐρμηνεία ὅμως πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴ στάση τῆς Γερμανίας, ἡ ὁποία, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι γενικῶς ἀκόμη πιστεύεται, δὲν εἶχε συμφέροντα στὰ Βαλκάνια – καὶ συνεπῶς ἐπιδίωκε τὴν ἐκεῖ διατήρηση τῆς εἰρήνης, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὑποστηρίζει τὴ Ρωσία καὶ ὄχι τὴν Αὐстроουγγαρία¹⁰⁷. Πρέπει λοιπὸν κανεὶς νὰ ἀναζητήσει τὴν αἰτία τῆς ἐμπιστοσύνης μὲ τὴν ὁποία ὁ αὐτοκράτορας Νικόλαος Β' περιέβαλε τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο στὴ σύμπνοια αὐτοῦ τοῦ τελευταίου μὲ τὸν νέο βασιλιά τῶν Ἑλλήνων Κωνσταντῖνο, ποὺ σαφῶς ἦταν εὐνοϊκῶς διατεθειμένος πρὸς τὴ γερμανικὴ μοναρχία.

Ὅπως καὶ νὰ εἶναι ὅμως, οἱ ρωσικὲς προσπάθειες, παρὰ τὰ ἐμπόδια ποὺ συνεχῶς παρενέβαλλε ὁ βασιλιάς τῆς Βουλγαρίας Φερδινάνδος, κηρυγμένος ἐχθρὸς τοῦ Σλαβισμού¹⁰⁸, φάνηκαν νὰ τελεσφοροῦν τὴν τελευταία στιγμή λόγω τῆς στάσης τῆς... Ρουμανίας, ἡ ὁποία, ἐνῶ ἀρχικῶς εἶχε δηλώσει πὼς θὰ ἔμενε οὐδέτερη σὲ τυχὸν σύρραξη τῆς Βουλγαρίας μὲ τοὺς πρώην συμμάχους της, ξαφνικὰ μετέβαλε στάση καὶ δήλωσε ὅτι θὰ ἔπαιρνε καὶ αὐτὴ μέρος στὸν κατὰ τῆς Βουλγαρίας πόλεμο¹⁰⁹. Ἀλλωστε, ἡ κατάσταση τοῦ Βουλγαρικοῦ Στρατοῦ, ὁ ὁποῖος μαστιζόταν ἀπὸ τὴ χολέρα¹¹⁰, ποὺ εἶχε μεταδοθεῖ σὲ

105. *Καιροί*, φύλλο 7^{ης} Ἰουνίου 1913, σ. 1.

106. *Καιροί*, φύλλο 6^{ης} Ἰουνίου 1913, σ. 3.

107. *Καιροί*, φύλλο 10^{ης} Ἰουνίου 1913, σ. 3· *Νέα Ἡμέρα Τεργέστης*, φύλλο 17^{ης} Ἰουνίου 1913, σ. 7.

108. *Καιροί*, φύλλο 3^{ης} Ἰουνίου 1913, σ. 3.

109. *Καιροί*, φύλλα 10^{ης} Ἰουνίου 1913, σ. 3 καὶ 17^{ης} Ἰουνίου 1913, σσ. 3, 4.

110. *Καιροί*, φύλλα 4^{ης} Ἰουνίου 1913, σ. 1 καὶ 14^{ης} Ἰουνίου 1913, σ. 4· *Νέα Ἡμέρα Τεργέστης*, φύλλο 8^{ης} Ἰουνίου 1913, σ. 7.

αὐτὸν ἀπὸ τῆς ὀθωμανικῆς δυνάμεις στὴν Τσατάλτζα, δὲν ἦταν καθόλου καλή· καὶ ἡ ρουμανικὴ κατὰ τῆς Σόφιας ἀπειλὴ φάνηκε πὼς ἔσωζε τόσο τὴν εἰρήνην στὰ Βαλκάνια ὅσο καὶ *mutatis mutandis* τὸν ἐκεῖ κυρίαρχο ρόλο τῆς Ρωσίας. Ἔτσι, δεδομένου ὅτι εἶχε ὀρίστεϊ ὡς ἡμερομηνία σύγκλησης τῆς διάσκεψης τῶν πρωθυπουργῶν τῶν χριστιανικῶν Κρατῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἰῶνος ἡ 25^η Ἰουνίου 1913 – ἐννοεῖται στὴν Ἀγία Πετρούπολη¹¹¹ – ἡ βουλγαρικὴ πλευρὰ φάνηκε *in extremis* διατεθειμένη νὰ δεχτεῖ τὴ ρωσικὴ διαιτησίαν¹¹², ἄρα καὶ νὰ συμμετάσχει¹¹³. Καὶ τότε συνέβη κάτι ποὺ μόνο ὡς «προβοκάτσια» μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ¹¹⁴: Δημοσιεύθηκε σὲ μερίδα τοῦ ἀθηναϊκοῦ τύπου πλαστὴ διακοίνωση τῆς ἐλληνικῆς κυβέρνησης κατὰ τῆς βουλγαρικῆς – γραμμένῃ μάλιστα σὲ ὕψος τόσο ὀξύ, ὥστε ἡ μεταξὺ τῶν βαλκανικῶν χριστιανικῶν Κρατῶν σύρραξίς νὰ καταστεῖ ἀναπόφευκτη¹¹⁵. Πράγματι ἡ διακοίνωση αὕτῃ ἦταν **ὕβριστικωτάτῃ καὶ χυδαιοτάτῃ**¹¹⁶ – καὶ συγκλονισμένος ὁ Βενιζέλος ἔστειλε ἀμέσως στὸν βασιλεὺ Κωνσταντῖνο, ποὺ τότε ἦτανε στὴ Θεσσαλονίκη¹¹⁷, τηλεγράφημα τόσο εὐγλωττο, ὥστε, στὴν πραγματικότητά, νὰ μὴ χρειάζεται κανένα σχόλιο: *Μεγαλειότατε, ἐνέδρα κατὰ [τῆς] πολιτικῆς [τῆς] κυβερνήσεως ἐστημένη καὶ λειτουργοῦσα ἀπὸ πολλοῦ ἐν ὑπουργείῳ Ἐξωτερικῶν ἀνοχῇ κ. Κορομυλᾷ προέβη εἰς ἐνέργειαν θίγουσαν αὐτὴν [τὴν] ὑπόστασιν [τοῦ] κράτους. Ἀνώτατοι ὑπάλληλοι ἐν λόγῳ ὑπουργείου ἔδωκαν χθὲς εἰς ἐγκώριον τύπον καὶ διεβίβασαν ἐπίσης χθὲς εἰς ἀλλοδαπὴν διὰ ἀθηναϊκοῦ πρακτορείου κείμενον διαμαρτυρικῆς νότας ἣν δῆθεν [ἡ] ἐλληνικὴ κυβέρνησις ἔπεμψεν εἰς Βουλγαρικὴν ἐξ ἀφορμῆς τελευταίας παρασπονδίας Βουλγάρων. Ἀλλὰ [τὸ] κείμενον τοῦτο δὲν ἦτο γνήσιον κείμενον ἀλλὰ πλαστὸν ἀποτελοῦν ἀληθὲς λιβελλογράφημα, τὸ ὁποῖον θὰ ἐκρίνετο δριμὺ καὶ ἂν ἐδημοσιεύετο ὡς ἰδιωτικὴ διατριβὴ ἐν ἐφημερίδι... Σκοπὸς δὲ ὃν ἐπεδίωκον δράσαι πλαστογραφίας ταύτης, ὡς ἐβεβαιώθη, ἦτο [νὰ] προκαλέσουν τοιαύτην ἔξαρπιν κοινῆς γνώμης καὶ ἐδῶ καὶ ἐν Βουλγαρίᾳ καὶ ἐμπνεύσουν τοιαύτην ἀπελπισίαν ἐν*

111. *Νέα Ἡμέρα Τεργέστης*, φύλλο 3^{ης} Ἰουνίου 1913, σ. 7.

112. *Καιροί*, φύλλο 12^{ης} Ἰουνίου 1913, σ. 3.

113. *Νέα Ἡμέρα Τεργέστης*, φύλλο 19^{ης} Ἰουνίου 1913, σ. 1.

114. Παρά, ἐξυπακούεται, τὴν ἐπίκληση «ἐθνικῶν συμφερόντων» ποὺ προέβλεπαν οἱ δράστες αὐτῆς τῆς ἐνέργειας.

115. *Νέα Ἡμέρα Τεργέστης*, φύλλα 19^{ης} Ἰουνίου 1913, σ. 4 καὶ 20^{ης} Ἰουνίου 1913, σ. 7.

116. *Νέα Ἡμέρα Τεργέστης*, φύλλο 19^{ης} Ἰουνίου 1913, σ. 3.

117. *Νέα Ἡμέρα Τεργέστης*, φύλλο 18^{ης} Ἰουνίου 1913, σ. 5.

Εὐρώπῃ περὶ [τοῦ] δυνατοῦ προλήψεως [τοῦ] πολέμου, ὥστε [νὰ] κατασταθῇ οὗτος ἄφρευκτος... Καὶ κατέληγε ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος: Εἰκὼν ἦν παρουσίασε... [τὸ] ἑλληνικὸν κράτος ἐκ παραλυσίας αὐτῆς ὑπουργεῖον Ἐξωτερικῶν εἶναι ἀξιοθρήνητος. Καίτοι δὲ διέταξα ἤδη ὅπως οἱ ὑπάλληλοι τοῦ ἐν λόγῳ ὑπουργείου συλληφθῶσι καὶ καταδιωχθῶσι ἐνώπιον στρατοδικείου ἐπὶ βάσει τοῦ στρατιωτικοῦ νόμου λιποῦμαι ἀναγκασμένος νὰ δηλώσω εἰς ὑμ[ετέραν] Μεγαλειότητα ὅτι εἶναι ἀδύνατος περαιτέρω συνεργασία μου μετὰ κ. Κορομηλᾶ καὶ ὡς ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν. Ὅσον ἀνεκτικότηता καὶ ἂν ἔδειξα μέχρι σήμερον πρὸς ἀποφυγὴν ὑπουργικῆς κρίσεως, ἐν τοιαύτῃ στιγμῇ αἰσθάνομαι... ὅτι... ἐπιβάλλεται πρὸ παντός νὰ ἔχῃ [ἡ] Ἑλλὰς κυβερνητικὴν ἐνότητα καὶ αὕτη δὲν δύναται [νὰ] ἀποκατασταθῇ παρὰ διὰ ἀπομακρύνσεως κ. Κορομηλᾶ. Ὡς ἐκ δυσκολίας δὲ ἀμέσῃ ἀντικαταστάσεως ἔνεκα ἐντεῦθεν ἀπουσίας ὑμ[ετέρας] Μεγαλειότητος, λαμβάνω τὴν τιμὴν παρακαλέσω Αὐτὴν ὅπως ἐγκρίνῃ προσωρινὴν ἀνάθεσιν ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν εἰς ἐμὲ καὶ μὲ ἐξουσιοδότησιν νὰ δημοσιεύσω εἰς Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως καὶ ἐκτελέσω σχετικὸν διάταγμα¹¹⁸.

Η'

Αὕτη ἡ ὑπόθεση τῆς πλαστῆς διακοίνωσης ἔγινε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1913, ὅταν δηλαδὴ τὰ ἐπεισόδια μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη ἦταν συνεχῆ – ἀλλὰ καὶ ἐξίσου συνεχῆς διαπιστωνόταν ἡ προσπάθεια τοῦ τότε πρωθυπουργοῦ μας νὰ ἀποσοβῇσιν τὴν ἔκρηξιν πολέμου¹¹⁹. Ποιὸς ἦταν πίσω ἀπὸ τὴν ὅλη πλεκτάνη; Ὅπως ἤδη ἔχει φανεῖ, ὁ Βενιζέλος ὑπῆρξε ἐν προκειμένῳ σαφής: Ὁ Λάμπρος Κορομηλᾶς, ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν μέχρι τότε¹²⁰, μὲ συνεργάτες τοὺς διπλωματικοὺς ὑπαλλήλους Νᾶκο Πανουργιᾶ καὶ Ἀντώνιο Σακτούρη¹²¹. Καὶ δὲν εἶναι, βέβαια, χωρὶς σημασία

118. Ἀρχεῖο Ἐλευθερίου Βενιζέλου (Ἀθήνα: Ἰδρυμα Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου), Ι/33/85, ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, πρωθυπουργός, πρὸς τὸν βασιλῆα Κωνσταντῖνο, γ. ἡ. (1913).

119. Ὁ Βενιζέλος εἶχε πάει στὴ Θεσσαλονίκη γιὰ αὐτὸν τὸν σκοπὸ καὶ εἶχε ἐκεῖ συναντηθεῖ μὲ ἐκπρόσωπο τῆς βουλγαρικῆς κυβέρνησης. Βλ. *Νέα Ἡμέρα Τεργέστης*, φύλλο 18⁷⁵ Μαΐου 1913, σ. 4.

120. Παρὰ τὴν ἀμφιβολίαν πού, σχετικῶς, εἶχαν ἐκφράσει δημοσιογραφικοὶ κύκλοι. (*Νέα Ἡμέρα Τεργέστης*, φύλλο 19⁷⁵ Ἰουνίου 1913, σ. 3.)

121. *Νέα Ἡμέρα Τεργέστης*, φύλλο 20⁷⁵ Ἰουνίου 1913, σ. 7. Ὁ Ν. Πανουργιᾶς ὑπηρετοῦσε στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὸν Μάρτιο τοῦ 1912. (Πρωτότερα ἦταν γενικὸς γραμμα-

τὸ γεγονός ὅτι ἡ σύζυγος τοῦ ἐν λόγῳ Κορομηλᾷ ἦτανε Ἀμερικανίδα – καὶ μάλιστα γόνος πολιτικοινωνικῶς ἰσχυρότατης οἰκογένειας τοῦ Νότου τῶν ΗΠΑ¹²², παραδοσιακῶς ἐχθρικοῦ πρὸς τὴ Ρωσία. Πέρα ὅμως ἀπὸ τὶς προσωπικὲς προτιμήσεις τοῦ Α. Κορομηλᾷ, τὸ θέμα εἶναι ὅτι αὐτὴ ἡ –ἄς χαρακτηριστεῖ ἔτσι– πρωτοβουλία του νὰ προωθήσει στὸν τύπο πλαστή πρὸς τὴ βουλγαρικὴ κυβέρνησις διακοίνωσις κυριολεκτικῶς ἄνοιξε τὴν πόρτα στὴ φοβερὴ ἀνθρωποσφαγὴ τοῦ Α' Παγκόσμιου πόλεμου. Καὶ τοῦτο, γιατί ἡ σύγκρουσις τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Σέρβων μὲ τοὺς Βουλγάρους ἀποτελοῦσε βαρύτερη διπλωματικὴ ἥττα ὅχι μόνον τῆς Ρωσίας ἀλλὰ καὶ τῆς Γερμανίας. Ὁ Γουλιέλμος Β', πράγματι, αὐτοκράτορας τοῦ Β' Ράιχ, εἶχε τόσο πολὺ σκληρύνει τὴν κατὰ τῆς Αὐστρίας στάση του, ὥστε τελικῶς νὰ συμφωνηθεῖ νὰ ἀναλάβει καὶ αὐτός, μαζὶ μὲ τὸν τσάρο τῆς Ρωσίας Νικόλαο Β', τὴ διαιτησίαν στὶς διαφορὰς μεταξὺ τῶν χριστιανικῶν βαλκανικῶν Κρατῶν¹²³. Αὐτὴ ἡ εἰρηνευτικὴ προσπάθειά τους εἶναι σχεδὸν βέβαιο πὼς θὰ ἐπέφερε τὴ σύσφιγξιν τῶν μεταξὺ τῶν δύο ἡγεμόνων δεσμῶν καὶ θὰ λειτουργοῦσε ἀνασταλτικῶς ὅσον ἀφορᾷ τὴν κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1914 τραγικὴ μεταξὺ τους ρήξιν, τὴν ὁποία κανένας τους δὲν ἤθελε. Ἡ Γερμανία, πράγματι, σύρθηκε στὸν Α' Παγκόσμιον Πόλεμον λόγω τῆς τραγικῆς καὶ μοιραίας συμμαχίας της μὲ τὴν Αὐστρία – καὶ ἀντίθετα πρὸς τὰ συμφέροντά της. Καὶ εἶναι τραγικὸ νὰ σκεφτεῖ κανεὶς πὼς ὅλη αὐτὴ ἡ φρικτὴ διαδικασίᾳ μπῆκε σὲ ἐξέλιξιν λόγω τοῦ Κορομηλᾷ καὶ τῶν συνεργατῶν του, ὅταν, πρὸ πολλοῦ πιά, οἱ –ἀναμφι-

τέας τοῦ ἑλληνικοῦ γενικοῦ προξενείου στὴ Θεσσαλονίκη.) Μετὰ τὸ συμβᾶν μὲ τὴν πλαστὴ διακοίνωσις ἔγινε ὑποπρόξενος στὸ Βατούμ. Ὁ Ἀ. Σακτούρης ἦταν, ἀπὸ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1912, γενικὸς πρόξενος στὴν Ἀλεξάνδρεια, ἀλλὰ τὸν Δεκέμβριον ἐκείνου τοῦ ἴδιου χρόνου εἶχε ἐπιστρέψει, γιὰ (ἀλόγους ὑπηρεσιακοὺς), στὴν Ἀθήνα, ὅπου ἔμελλε νὰ παραμείνῃ ἕως τὶς ἀρχὰς Ἰουλίου τοῦ 1913. (Ὑπουργεῖον ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν, Ἐπετηρὶς τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Ὑπουργείου, τοῦ ἐν Ἑλλάδι Διπλωματικοῦ Σώματος καὶ τῶν ξένων προξενικῶν ἐπαλλήλων, 1915 [Ἀθήνα, 1915], σσ. 162, 170.)

122. Ἡ Anna Ewing Cockrell. Βλ. Percy F. Martin, *Greece of the twentieth century* (Λονδῖνο-Λειψία: T. Fisher Unwin, 1913), σ. 54.

123. *Κατὰ πληροφωρίαν ἀπολύτως ἐξηκριβωμένης μέχρι τῆς ἐσπέρας τῆς Κυριακῆς [16^{ης} Ἰουνίου] τόσον αἱ Εὐρωπαϊκαὶ Κυβερνήσεις ὅσον καὶ αἱ ἐν Ἀθήναις πρεσβεῖαι ἐθεώρουν ἀποτραπέντα τὸν πόλεμον καὶ ἐξασφαλισθεῖσαν τὴν διαιτησίαν, ἣτις θὰ ἐγένετο διὰ τοῦ Τσάρου καὶ τοῦ Αὐτοκράτορος Γουλιέλμου, ἐκπροσωποῦντων ὁλόκληρον τὴν Εὐρώπην. Ἡ προέλασις τῶν Βουλγάρων ἐνέσκηπεν ὡς κεραυνός...* (Νέα Ἡμέρα Τετάρτης, φύλλο 18^{ης} Ἰουνίου 1913, σ. 9.)

Ὁ αὐτοκράτορας τῆς Γερμανίας Γουλιέλμος Β' κατὰ τὸ 1914.

σβήττητες– διπλωματικές ικανότητες του Βενιζέλου είχαν ειρηνικώς διασφαλίσει την προσάρτηση της Θεσσαλονίκης από την ‘Ελλάδα¹²⁴.

Θ’

“Όλα αὐτὰ τὰ ἔρριξε στή λήθη ἢ κατὰ τὸν Β’ Βαλκανικὸ πόλεμο νίκη τῶν ‘Ελληνικῶν “Όπλων. Καὶ βέβαια, ἡ νίκη αὐτή, στήν ὁποία σαφῶς συνέβαλαν οἱ τραγικὲς ἐλλείψεις τοῦ Βουλγαρικοῦ Στρατοῦ ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὑγειονομικὴ ὑπηρεσία¹²⁵ καὶ τὸ ‘Ιππικόν, κυρίως ὀφειλόταν στήν ἀκατάσχετη ὁρμή (*élan*) τῶν ‘Ελλήνων, στήν προσωπικότητα τοῦ βασιλιᾶ Κωνσταντίνου, στήν ἐπιτελικὴ εὐφυΐα τοῦ ‘Ιωάννη Μεταξᾶ – καὶ βέβαια στὴ ἀπαράμιλλη διπλωματικὴ δεξιότητά τοῦ ‘Ελευθέριου Βενιζέλου.

‘Εδῶ κανονικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ κλείσει ἡ ἀνακοίνωσή μου αὐτή. Θὰ ἔπρεπε... ἀλλὰ δὲν πρέπει. Διευκρινίστηκε, πράγματι, ὅτι, καθὼς ὁ Νικόλαος Β’ τῆς Ρωσίας προσπαθοῦσε νὰ ἐπιβληθεῖ ὡς «διαιτητής» στοὺς Σέρβους καὶ τοὺς Βουλγάρους, εἶχε βασιστεῖ στήν ‘Ιδέα τοῦ Σλαβισμού. Αὐτὴ ἡ ἰδέα ὅμως ἦταν ἀκατανόητη – ἂν ὅχι καὶ ἀπεχθὴς – ὅσον ἀφορᾷ τοὺς “Ελληνες. Πεδίον ἀνάπτυξης λοιπὸν τῆς τότε ἐλληνορωσικῆς προσέγγισης ὑπῆρξε ἡ ‘Ορθόδοξη Πίστη. Γιατί; “Όχι μόνο λόγω τῆς αἵγλης ποὺ παραδοσιακῶς ἀσκοῦσε ὁ τσάρος τῆς Ρωσίας στοὺς χριστιανικοὺς λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου, σὰν προστάτης καὶ ὑπερασπιστὴς τῶν ‘Ορθοδόξων Χριστιανῶν, μὰ καὶ γιὰ κάτι ἄλλο ποὺ τείνει νὰ ξεχαστεῖ στὶς μέρες μας: Στὴ Μόσχα βρίσκεται, ἀπὸ τὸν 17^ο αἰῶνα, ἡ εἰκόνα τῆς ‘Υπερμάχου Στρατηγοῦ στήν ὁποία ὀφείλεται ἡ κατὰ τὸ ἔτος 626 σωτηρία τῆς Κωνσταντινούπολης.

Τὰ γεγονότα εἶναι γνωστά: ‘Ενῶ ὁ αὐτοκράτορας ‘Ηράκλειος πολεμοῦσε τοὺς Πέρσες στὶς παρυφᾶς τῆς Μικρᾶς ‘Ασίας, ἡ Βασιλεύουσα πολιορκήθηκε ἀπὸ τοὺς ‘Αβάρους καὶ τοὺς συμμάχους τους. Τὴν ἄμυνα τῆς πρωτεύουσας ὀργάνωσαν ὁ Πατριάρχης Σέργιος καὶ ὁ μάγιστρος Βῶνος· ἡ Πόλη σώθηκε παρὰ τὴν ἰσχὺ τῶν πολιορκητῶν τῆς – καὶ ὅλοι ἀπέδωσαν τὴ σωτηρία στὴ Θεομήτορα, εἰκόνα τῆς ὁποίας ὑπῆρχε *ἐν τῷ ναῷ τῷ ἐν Βλαχέρναις ἰδρυμένῳ*. ‘Εκεῖ, σὲ αὐτὴν τὴν ἐκκλησία, ὁ λαὸς τῆς Κωνσταντινούπολης προσέφερε *εὐχαριστηρίους λιτὰς τῷ Θεῷ* καὶ μὲ τὸ γεγονὸς αὐτὸ συνδέθηκε ἡ μολπὴ

124. Βλ. *Νέα ‘Ημέρα Τεργέστης*, φύλλα 18⁷⁵ ‘Απριλίου 1913, σσ. 1, 7 (παρὰ τὸ ὅτι σφοδρῶς κατακρίνεται ὁ ‘Ελευθέριος Βενιζέλος γιὰ τὴ φιλειρηνικὴ του πολιτικὴ) καὶ 16⁷⁵ Μαΐου 1913, σ. 1.

125. *Νέα ‘Ημέρα Τεργέστης*, φύλλο 8⁷⁵ ‘Ιουνίου 1913, σ. 7.

τοῦ Ἀκάθιστου Ὑμνου ποὺ καὶ σήμερα συγκινεῖ τὶς καρδιὲς τῶν Ἑλλήνων¹²⁶.

Ἀπὸ τότε ἡ Παναγία θεωρήθηκε ἡ Ὑπέρμαχος Στρατηγὸς τοῦ Γένους μας. Ἡ κατὰ τὶς παραμονὲς τῆς Ἀλώσης καὶ στὴ διάρκεια λιτανείας πτώση τῆς –Ἰδίας, κατὰ πᾶσα πιθανότητα– εἰκόνας Τῆς στὸ χῶμα ὁρθῶς θεωρήθηκε προμῆνυμα τῆς ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς κυρίευσης τῆς Κωνσταντινούπολης¹²⁷. καὶ ἡ συγκατάνευσή Τῆς στὴν παράκληση, ποὺ σπαραχτικὰ τῆς ἔκανε, στὶς ἀρχὲς τοῦ Μεγάλου Ἐσσηκωμοῦ, ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, καὶ πάλι ὁρθῶς θεωρήθηκε προμῆνυμα ἀπελευθέρωσης τῆς κλασσικῆς μας γῆς. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ αὐτά, πολὺ ἐνδιαφέρον παραμένει τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὴ ἡ εἰκόνα τῆς Ὁδηγήτριας Θεομήτορος τῶν Βλαχερνῶν δὲν χάθηκε, ὅταν ἡ Πόλη τοῦρκεψε. Σώθηκε... καὶ φυλάχτηκε στὴν ἐκεῖ γυναικεία μονὴ τοῦ Παντοκράτορος. Ἀφότου, ὅμως, οἱ Μουσουλμάνοι διώξαν τὶς καλόγριες καὶ πήραν τὸ κτήριο, κάποιος ἐπιστάτης αὐτοῦ τοῦ τελευταίου βρῆκε τυχαίως τὴν εἰκόνα, ποὺ εἶχε μείνει κρυμμένη στὴν παλιὰ ἐκκλησία, καὶ τὴ χάρισε σὲ μιὰ γειτόνισσά του· αὐτὴ, μὲ τὴ σειρὰ τῆς, τὴν πούλησε στὸν πρωτοσύγκελλο τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων ὁ ὁποῖος, τυχαῖα, βρισκόταν τότε στὴν Κωνσταντινούπολιν· καί, τέλος, αὐτὸς τὴ δώρησε στὸν τότε τσάρο τῆς Ρωσίας Ἀλέξιο Μιχαήλοβιτς (1645-1676), πατέρα τοῦ Μεγάλου Πέτρου.

Καλλίτερα ὅμως εἶναι νὰ παρατεθοῦν τὰ σχετικὰ ἔγγραφα – ὅπως διαφυλάσσονται (καὶ προσφάτως ἐκδόθηκαν) στὴ Μόσχα¹²⁸. (Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ μὲν πατριαρχικὸ γράμμα συντάχθηκε τὸν Μάρτιο τοῦ 1653, ἐνῶ τὸ δεύτερο στίς 10 Δεκεμβρίου 1654.)

126. Βλ. Αἰκατερίνης Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, τόμ. Β΄: 610-867 (Ἀθήνα, 1981), σ. 24.

127. Στῆβεν Ράνσιμαν, *Ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως*. Μετάφραση Νικ. Κ. Παπαρρόδου. Ἐπιμέλεια καὶ σημειώσεις Ν. Μπεργαδῆ, τόμ. Β΄ (Ἀθήνα: Μπεργαδῆς, 1972), σσ. 227-228.

128. Βλ. Β. Α. Φόνκιτς, «Привоз в Москву иконы “Богоматерь Влахернская”» (= Ἡ μεταφορὰ στὴ Μόσχα τῆς εἰκόνας «Ἡ Θεομήτωρ τῶν Βλαχερνῶν»), στὸν τόμο *Многоценное сокровище. Иконы Богоматери Одиштриш Влахернской в России* (= Ὁ ἀνεκτίμητος θησαυρὸς. Οἱ εἰκόνες, στὴ Ρωσία, τῆς Ὁδηγήτριας Θεομήτορος τῶν Βλαχερνῶν), Μόσχα, 2005, σσ. 12-14, 17-20. (Ὁ κ. Βόρις Φόνκιτς εἶναι ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.) Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐπαναδημοσίευση ἐδῶ αὐτῶν τῶν ἐγγράφων, πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ἔχουνε διορθωθεῖ μόνο ὀρισμένα ὀρθογραφικὰ λάθη.

*Παῖσιος ἐλέω Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ῥώμης
καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης.*

Τοῖς ἀπανταχοῦ τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν βασιλεῦσι, πατριάρχαις, μητροπολίταις, ἀρχιεπισκόποις καὶ ἐπισκόποις, ἡγεμόσιν, αὐθένταις καὶ τοπάρχαις καὶ παντὶ εὐσεβεῖ χάριν, εἰρήνην, ἔλεος παρὰ Θεοῦ παντοκράτορος· πρὸς τοῖς ἄλλοις, οἷς χρέος ἡμῖν τοῖς τὴν πνευματικὴν ἐπιστάσιαν ἐμπειστευμένοις δι' ἐπιμελείας ἔχειν καὶ τὸ συνιστᾶν τὰ εὐλαβείας ἄξια καὶ σωτηρίας παραίτια σφόδρα ἐπάναγκες· τί γὰρ ἂν ἄλλον εἶη προστάτου πνευματικοῦ ἔργον ὡς ἀληθῶς χρειωδέστατον, ἢ ἀφορμὰς εὐλαβείας καὶ σωτηρίας παρέχειν τῷ χριστιανικῷ πληρώματι· τοιοῦτόν τι χρῆμα, ὅτι πλείστης εὐλαβείας καὶ τιμῆς ἄξιον ἐστὶν ἢ πάνσεπτος καὶ πάντιμος αὕτη εἰκὼν τῆς ὑπεράγνου καὶ ἀειπαρθένου Θεοτόκου Μαρίας μετὰ τοῦ μονογενοῦς υἱοῦ αὐτῆς τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, οὐ μόνον αἰδέσιμος δι' ἀρχαιότητα χρόνων καί, ὅτι ἔγνωμεν δοκιμάσαντες, τῆς πολυτίμου κατασκευῆς οὖσαν ἐκ μυγμάτων διαφόρων ἁγίων λειψάνων καὶ ἄλλων πολυτίμων ἡδυσμάτων, ἀλλ' ὅτι αὕτη ἐστὶν ἡ περίφημος ἐκείνη εἰκὼν, ὥσπου ἐκ τῆς παλαιότητος ἐν αὐτῇ ἐπιγραφῆς δῆλον γίνεται, ἢ ἐν τῇ περιφῆμῳ μονῇ καὶ σεβασμίᾳ ποτὲ τῆς Θεοτόκου τῆς ἐν Βλαχέρναις θαυματουργίας πολλὰς ἀποτελέσασα, καθ' οὓς καιροὺς ἢ τῶν ῥωμαίων ἥρμαζε βασιλεία, καὶ τὸ πολυθρόνητον ἐκείνον θαῦμα, ὡς αἱ ἱστορίαι διεξιᾶσι, ἀπειργάσατο, βασιλεύοντος τοῦ αἰοιδίμου βασιλέως Ἡρακλείου καὶ πατριαρχεύοντος τῆς Κωνσταντινουπόλεως Σεργίου, καταδραμόντων τῆς πόλεως ἀναρίθμων στρατευμάτων βαρβαρικῶν, τῶν μὲν διὰ ξηρᾶς, τῶν δὲ διὰ θαλάττης, τῇ θεῇ αὐτῆς χάριτι καὶ δυνάμει πάντα κατέστρεψε καὶ ἠφάνισε, καὶ τὴν πόλιν τῶν μεγάλων κινδύνων ἀπήλλαξε· κρῖμασι δέ, οἷς οἶδε θεός, φεῦ, τῆς πόλεως ἐαλωκυίας καὶ τῶν ἐν αὐτῇ καλῶν πάντων ἀφαιρεθέντων, καὶ ἡ ἱερὰ ἐκείνη καὶ περίφημος μονὴ κατηδαφίσθη καὶ εἰς τὸ μηδὲν ἀπεχώρησε καὶ ἐρείπιον (φεῦ) ὁδορμού καὶ δακρύων ἄξιον γέγονεν· ὅθεν ὡς δοκεῖ τινὲς τῶν εὐσεβῶν τὸν πολύτιμον τουτονὶ θησαυρὸν ἐκεῖθεν λαβόντες, εἰς τὸ τῶν παρθένων μοναστήριον τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ Παντοκράτορος ἀπεκομίσαντο, ὅπερ ἤδη (φεῦ τῶν κριμάτων σου, Χριστέ βασιλεῦ) ἰσμαῖδιον ὄν, ζεγρέκι κατονομάζεται· μετ' οὐ πολὺ δὲ καὶ τοῦ μοναστηρίου τούτου κατασχεθέντος τοῖς βαρβάροις καὶ προσκύνημα οἰκεῖον γεγονότος, ὡς ἐφάνη, ὑπὸ χριστιανῶν, ὡς ποτε τὸ ἱερὸν μανδῆλιον τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ, ἐν παραθυριδίῳ τινὶ ἐμβληθεῖσα αὕτη ἡ πάντιμος εἰκὼν, μετὰ κανδήλας ἀργυρᾶς ἔμπροσθεν καὶ ἄλλων σκευῶν,

Ἡ εἰκόνα τῆς Ὑπερμάχου Στρατηγοῦ. (Ἀπὸ τὸ βιβλίο ποὺ ἀναφέρεται στὴ σημ. 128.)

ἐχρίσθη ἔξωθεν ἀσβέστω, ἵνα μὴ κατάδηλος ᾗ· καιροῦ δὲ παραδραμόντος, ὁ ἐπιστάτης τοῦ ἰσμαϊδίου ἐκείνου βουλόμενος ἐπὶ πλείονι φωτὶ ποιῆσαι θυρίδιον, ἵσως ἐλαννόμενος θείᾳ δυνάμει, ἵνα μὴ ὁ πολύτιμος θησαυρὸς ἀγνώριστος εἶη, ὠρύξατο τὸ μέρος ἐκεῖνο, καθ' ὃ ἡ ἱερὰ αὕτη εἰκὼν ἐγκέκρυπτο, καὶ εὐρὼν ἅπαντα μὲν τὸν αὐτῆς κόσμον ἀπεσυλήσατο, τῶν τόπων ἥδη δεικνύοντων ἐπάνω αὐτῆς, γυμνὴν δὲ ταύτην, ὡς ὁράται, γυναικί τινι ἀπέδοτο τῶν πλησίον οἰκουσῶν· αὕτη δὲ βουληθεῖσα ἀπεμπολῆσαι [sic] διὰ χρημάτων, εὗρε πρῶτον θείᾳ προνοίᾳ τὸν ὀσιώτατον ἐν ἱερομονάχοις καὶ πνευματικοῖς πατράσι κὺρ Γαβριήλ, τὸν πρωτοσύγκελλον τῶν Ἱεροσολύμων, ὃς καὶ παρέσχε τὸν πολύτιμον θησαυρὸν διὰ λήψεως χρημάτων, ὅθεν ὁ ῥηθεὶς ὀσιώτατος ἀνὴρ διὰ πλείονα τὴν βεβαίωσιν αἰτήσας ἡμᾶς τὸ παρὸν πιστώσεως γράμμα, ἐφ' ὃ καὶ πρὸς μείζονα τὴν εὐλάβειαν προτρέψεται [sic] τοὺς εὐσεβεῖς, δεδώκαμεν αὐτό, δι' οὗ συνιστῶμεν πᾶσι τοῖς εὐσεβέσιν αὐτὴν εἶναι τὴν πάντιμον ἐκείνην καὶ πάνσεπτον εἰκόνα καὶ θαυματουργὸν τῆς θεοτόκου τῆς ἐν Βλαχέρναις, λίθων πολυτελῶν τιμιωτέρα καὶ παντὸς θησαυροῦ χρυσίου ἀσυγκρίτως ἐνδοξότερα, καὶ προτρέπομεν πάντας τοὺς εὐσεβεῖς εὐλαβεῖσθαι ταύτην ὡς εἰκὸς καὶ ἀσπάξασθαι πρὸς ὠφέλειαν καὶ ἀγιασμόν ψυχῆς τε καὶ σώματος, καὶ δόξαν καὶ αἴτιον θεοῦ. Ἐν ἔτει ἀπὸ θεογονίας χιλιοστῷ ἑξακοσιοστῷ πεντηκοστῷ τρίτῳ.

Ἐν μηνὶ μαρτίῳ, ἡνδικτιῶνος ς^{ης}.

† Ὁ Καισαρείας Καππαδοκίας Ἀνθιμος.

† Ὁ Σελευκείας Βενέδικτος.

† Ὁ Χίου Παρθένιος.

† Ὁ Προϊλάβου Μελέτιος.

† Ὁ Χαλκηδόνος Γαβριήλ.

† Ὁ σακελλίου τῆς μεγάλης ἐκκλησίας Ἀνδρόνικος.

† Ὁ πρωτονοτάριος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας σύμφημι Φίλιππος.

† Ὁ πρωτοαποστοληλάριος [sic] τῆς μεγάλης ἐκκλησίας Κωνσταντῖνος.

† Ὁ δικαιοφύλαξ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας Μιχαήλ.

† Ὁ ταβουλάριος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας Γεώργιος.

† Ὁ μέγας λογοθέτης Δημήτριος.

† Ὁ μέγας ῥήτωρ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας Ἰωάννης.

† Ὁ πρωτέκδικος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας ἰδὼν ταύτην μαρτυροῦ.

† Ὁ λογοθέτης τῆς μεγάλης ἐκκλησίας Νικόλαος.

† Ὁ ὑπομνηματογράφος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας Κωνσταντῖνος.

† Ὁ Χρυσάφης, δομέστικος τῆς τοῦ Χριστοῦ μεγάλης ἐκκλησίας.

† Ὁ πριμικήριος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας Διαμαντῆς¹²⁹.

Νά καί τὸ δωρητήριο ἔγγραφο τοῦ πρωτοσύγκελλου Ἱεροσολύμων Γαβριὴλ πρὸς τὸν τσάρο Ἀλέξιο Μιχαήλοβιτς:

*Εὐσεβέστατε, θεόστεπτε, γαληνότατε, χριστιανικώτατε καὶ ὀρθοδόξοτα-
τε, κράτιστε ἐλέω Θεοῦ μέγα αὐθέντα βασιλεῦ καὶ μέγα κνέζη Ἀλέξιε
Μιχαηλοβίτζιη πάσης Ρωσίας καὶ αὐτοκράτορ Βλαντιμυρίου, Μοσχοβίας,
Νοβογραδίου, βασιλεὺς Καζανίου, βασιλεὺς Ἀστραχανίου, βασιλεὺς Σι-
μπιρίου, μέγα αὐθέντα Πισκοβίου, μέγα κνέζη Σμολένισκας, Ντιβερ-
σκίας, Μπαριμσκίας, Μπολγαρίας, Τζερινχοβίας, Ραζανίου, Πολιτσκίας,
Ροστοβίου, Ἱηροσλαβίου Πελοδερσκίας, Τζερινχοβίας, Λιθλομσκίας, Οὐ-
ντοσκίας, Ὁμορσκίου Κοντισκίας καὶ παντὸς βορείου μέρους ἐξουσια-
στά, καὶ αὐτῶν τῶν ρηθέντων πολλῶν αὐθεντῶν μέγα αὐθέντα καὶ κατε-
ξουσiasτὰ θεοστήρικτε, τὴν θεῖαν καὶ ἐξ ὕψους θεοστεφῆκου [sic]¹³⁰ κρα-
ταιὰν βασιλείαν δουλικῶς καὶ γονυκλιτῶς προσκυνῶ ἕως ἐδάφους τῆς γῆς
καὶ παρακαλῶ κύριον τὸν θεὸν νὰ τὴν διαφυλάττῃ ὑγῆ καὶ νὰ ἐπιβραβεύῃ
ἡ ἀγία σου καὶ κραταιὰ βασιλεία [sic] εὐεξίαν, μακροζωίαν, ἄκραν εὐδαι-
μονίαν, ἀήττητον κράτος, νίκη κατ' ἐχθρῶν ὁρατῶν καὶ ἀοράτων, γῆρας
βαθύτατον καὶ εἰρήνην ἄκραν τῆς μεγίστης καὶ γαληνοτάτης σου βασι-
λείας εἰς μέγα καύχημα καὶ ὀρθοδόξιας στήριγμα παντὸς τοῦ εὐσεβοῦς
καὶ ὀρθοδόξου γένους τῶν χριστιανῶν, ἡ ὑπόθεσις τὸ λοιπόν, κράτιστε
βασιλεῦ, νὰ ἀναφέρω ἐγὼ ὁ μικρὸς δοῦλος τῆς ἀγίας σου βασιλείας τὸ
πῶς [sic] διὰ τὴν ἀγίαν εἰκόνα τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Βλαχέραινας,
ὅπου ἐπέμψθη παρ' ἡμῶν μὲ τὸν κὺρ Δημήτριον τὸν Εὐσταθίου νὰ τὴν
φέρῃ αὐτοῦ, εἰς τὴν μεγίστην σου καὶ κραταιὰν βασιλείαν, νὰ ᾔναι σκέπη
καὶ βοήθεια, νίκη κατὰ τῶν ἐχθρῶν τῆς ἀγίας σου βασιλείας καὶ πάντων
τῶν εὐσεβῶν καὶ ὀρθοδόξων χριστιανῶν, νὰ πρεσβεύῃ τὸν μονογενῆ της
υἱὸν πάντοτε διὰ τὴν ζωὴν καὶ στήριγμα τῆς ἀγίας σου καὶ μεγίστης
βασιλείας μετὰ παντὸς τοῦ παλατίου καὶ στρατοπέδου σου. Ἄλλον [sic]
δίδω εἶδησιν τῆς μεγίστης σου βασιλείας νὰ γινώσκῃς τὸ πῶς [sic] τὸ
ἅγιον καὶ πλούσιον ἔλεος τῆς βασιλείας σου, τὰ διακόσια ροῦπλια ὅπου
μᾶς ἔστειλες μὲ τὸν κὺρ Δημήτριον τὸν Καστανάριν τὰ ἔλαβα, καὶ λαμβά-*

129. Ἴσως *Διαμάντης*. (Τὸ ὄνομα δὲν ἔχει τόνο στὸ πρωτότυπο.)

130. Πρέπει, ἴσως, νὰ διαβαστεῖ: *θεοστεφῆ καί...*

νοντάς τα, ὕψωσα τὰς ταπεινάς μου χεῖρας εἰς τὸν θεὸν καὶ εὐχαρίστησα τὸ μέγα ἔλεος τῆς μεγίστης σου βασιλείας, καὶ ἐγὼ ὁ ἐλάχιστος πάλαι ἐλπίζω τὸ πῶς [sic] θέλετε μᾶς ἐνθυμηθῇ ἀπὸ τὸ πλούσιον ἔλεος τῆς ἀγίας σου βασιλείας ὁμοῦ μὲ τὸν κύρ Δημήτριον τὸν Εὐσταθίου, ὁποῦ ἐπροέφερεν τὴν ἀγίαν εἰκόνα τῆς ἀγίας Βλαχέραινης, τὴν κυρίαν τῆς Κωνσταντίνου πόλεως, νῦν δὲ κυρία τῆς μεγάλης Ρωσίας, καὶ σκέπη καὶ βοήθεια τῆς ἀγίας σου καὶ κραταιᾶς βασιλείας, καθὼς καὶ πρῶην ὁποῦ ἦταν σκέπη καὶ φύλαξ τῆς Κωνσταντίνου πόλεως καὶ ἀντίπαλος εἰς τοὺς ἐχθροὺς εἰς τὰς ἡμέρας τοῦ Σέργιου τοῦ πατριάρχου καὶ εἰς τοὺς εὐσεβεῖς βασιλεῖς, καθὼς ὁ Ἡράκλειος ὁ βασιλεὺς τὴν εἶχε μαζῇ του διὰ σκέπην καὶ βοήθειαν τὴν αὐτὴν ἀγίαν καὶ κύριαν εἰκόνα εἰς τοὺς ὑπεναντίους τοὺς πέρσας καὶ εἰς ἄλλωνοὺς ἐχθροὺς, καθὼς γράφουν τὰ θαύματά της εἰς ταῖς ἱστορίαις, ὁποῦ τὰ ἀναγνώθετε νύκτα καὶ ἡμέρα. Ἐτῆ παρακαλοῦμεν καὶ δεόμεθα τὸν μονογενῆ της υἱόν, τὸν κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν μετὰ τῆς ἀχράντου αὐτοῦ μητρὸς νὰ σκέπη καὶ νὰ διαφυλάττῃ τὴν μεγίστην σου βασιλείαν καὶ νὰ τὴν αὐξάνῃ εἰς γῆρας βαθύτατον καὶ διαδοχὴν τῆς ἀγίας αὐτῆς βασιλείας, υἱὸς τῶν υἱῶν αὐτῆς νὰ ἴδῃ καὶ νὰ διαμένῃ ἡ βασιλεία αὐτῆς κατὰ διαδοχὴν υἱῶν καὶ κληρονόμων μέχρι τῆς τοῦ κόσμου διαμονῆς· καὶ δεόμεθα καὶ παρακαλοῦμεν τὴν βασιλείαν σου δι' ἀγάπην τῆς κυρίας μου τῆς ἀγίας Βλαχέραινας νὰ μὴ μᾶς ἀλησμονήσῃς πάλιν ἡμᾶς τοὺς πτωχοὺς ἀπὸ τὸ μέγα καὶ πλούσιον ἔλεος τῆς μεγίστης σου βασιλείας, ὁποῦ ἄλλα ἐλπίζαμεν καὶ ἄλλα εἶδαμεν [sic] καὶ εἰς τοῦτο δεόμεθα μὴν μᾶς ἀφήσῃς ἀνελπίστους εἰς τὸ ζήτημά μας, διὰ νὰ ἡμποροῦμεν καὶ ἡμεῖς νὰ κυβερνηθοῦμε εἰς τὸ γῆρας μας, καὶ θέλομεν παρακαλεῖν τὸν θεὸν ἡμέρας καὶ νυκτὸς εἰς τοὺς ἀγίους καὶ σεβασμίους τόπους τοῦ ἀγίου καὶ ζωοδόχου τάφου διὰ πολυχρόνιον καὶ ζωὴν τῆς ἀγίας σου βασιλείας εἰς αἰῶνας ἀμήν.

Ἐν ἔτει αχρνδ' ἐν μηνὶ Δεκεμβρίῳ 10.

Δούλος ἐλάχιστος καὶ εὐχέτης τῆς ἀγίας σου βασιλείας

Γαβριὴλ ἱερομόναχος, πρωτοσύγκελλος τοῦ θρόνου τῆς ἀγίας πόλεως Ἱερουσαλήμ.

Καὶ πάλι περιέργως, ἡ εἰκόνα δὲν χάθηκε κατὰ τὰ τρομερὰ γεγονότα τοῦ μοιραίου ἐκείνου ἔτους 1917. Ξανὰ σώθηκε καὶ σήμερα ὑπάρχει στὴ Μόσχα, πρωτεύουσα τῆς Ρωσίας.

Ὅμως αὐτὰ εἶναι μιὰ ἄλλη ἱστορία...

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Διευγώρος, Δρ. Ν.

Ο ΕΟΡΤΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΟΣ
ΤΟΥ ΑΓΩΝΟΣ ΤΗΣ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑΣ

(1930)

Ἡ Μικρασιατικὴ Ἐκστρατεία καὶ τὸ τραγικὸν τέλος τῆς ἀπετέλεσαν διὰ τὴν ἑλληνικὴν κοινωνίαν βαθύτατον τραῦμα ἀλλὰ καὶ αἰτίαν ἀναζητήσεως εὐθυνῶν καὶ πολιτικῶν ἀντιπαράθεσεων σχεδὸν μέχρι τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1920¹. Αὕτῃ ἀκριβῶς ἡ ἀναζήτησις εὐθυνῶν ἐδίχασε σοβαρῶς τὸν Ἑλληνικὸν Λαόν, ἐνῶ τὸ τεράστιον πρόβλημα τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν προσφύγων ἐσφράγισε τὴν ζωὴν τοῦ τόπου καὶ ἔστρεψε τὸ σύνολον τῶν προσπαθειῶν εἰς τὴν ἀγωνιώδη ἀνόρθωσιν.

Πέραν αὐτῶν, ὅμως, ἔπρεπε νὰ ἀποκατασταθῇ ἡ ἐθνικὴ ὑπερηφάνεια καὶ ἡ ἐθνικὴ ἐνότης. Ἡ καλυτέρα εὐκαιρία προσεφέρθη εἰς ἐπαλλήλους χρονολογίας – τελετὰς ἐπετείων καὶ τελικῶς, διὰ τὴν τόνωσιν τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος, κατὰ τὸ 1930, μὲ τὸν καθυστερημένον ἑορτασμὸν τῆς Ἐκατονταετηρίδος τοῦ Ἀγῶνος τῆς Παλιγγενεσίας. Ὁ λαμπρὸς αὐτὸς ἑορτασμὸς ἐσφράγισε τὴν τετραετίαν τῆς κυβερνήσεως τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου τῆς περιόδου 1928-1932 καθὼς συνέπεσεν εἰς τὸ μέσον τῆς καὶ πρὶν ἢ γίνουν ὁρατὰ τὰ συμπτώματα τῆς φθορᾶς, τὰ ὁποῖα συνοδεύουν πάντοτε τὰς κοινοβουλευτικὰς διαμάχας.

Ἡ προϊστορία τοῦ ἑορτασμοῦ εἶναι ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέρουσα. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ ἑορτασμὸς τῆς Παλιγγενεσίας ἐθεσπίσθη κατὰ τὸ 1838 καὶ ὠρίσθη διὰ λόγους συμβολικοὺς νὰ ἐορτάζεται κατὰ τὴν 25^{ην} Μαρτίου (ἐορτὴν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ) ἐκάστου ἔτους, συνδυάζων τὴν θρησκευτικότητα τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ καὶ τὴν ἀκατάλυτον σύνδεσιν Πίστεως καὶ Πατρίδος διὰ τῆς μνήμης τῆς ἐνάρξεως τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα².

1. Χαρ. Γ. Δημακοπούλου, «Αἱ Ἀνακριτικαὶ Ἐπιτροπαὶ περὶ τῶν εὐθυνῶν τῶν στρατιωτικῶν διοικητῶν κατὰ τὴν Μικρασιατικὴν ὑποχώρησιν», *Ἀνακρινώσεις Ἡμερίδος* (16 Μαρτίου 2005) γιὰ τὴν ἐπέτειο τοῦ θανάτου τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, τόμ. Β' (ἐν Ἀθήναις: Ἰδρυμα Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου καὶ τῆς ἀντίστοιχης Ἐθνικῆς Περιόδου, 2005), σσ. 41-67.

2. Βλ. Γ. Δ. Δημακοπούλου, *Ἡ καθιέρωσις τῆς Ἐθνικῆς Ἑορτῆς τῆς 25^{ης} Μαρτίου ἐν ἔτει 1838*, ἐν Ἀθήναις 1973 (ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου).

Τὰ ἰωβηλαῖα ἔτη ἐτιμῶντο καὶ τιμῶνται πάντοτε μὲ λαμπρότητα. Ἐν προκειμένῳ, τὰ ἰωβηλαῖα τοῦ Ἀγῶνος ἐταυτίσθησαν μὲ τὴν ἀνὰ 25ετίαν ἰδιαιτέρην λαμπρότητα τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς ἐθνικῆς ἑορτῆς. Οὕτως, ἐτιμήθη κατὰ τὸ 1846 ἢ **25ετηρίς** τοῦ Ἀγῶνος, ἐνῶ ἔζων ἀκόμη πολλοὶ ἀπὸ τοὺς μεγάλους Ἀγωνιστάς, τοὺς πρωταγωνιστάς τῆς ἐλευθερίας, ἑορτασθεῖσα ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ὁθωνος, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐνστερνισθῇ τὴν Μεγάλην Ἰδέαν καὶ τελικῶς ἔπεσε θῦμα τῶν ὀνείρων τῆς ἐθνικῆς ὀλοκληρώσεως. Εἰς τὴν τότε Κυβέρνησιν τῆς χώρας μετεῖχον ἐκ τῶν μεγάλων Ἀγωνιστῶν οἱ Κωνσταντῖνος Κανάρης, Κίτσος Τζαβέλλας, Νικόλαος Πονηρόπουλος (ὑπουργὸς καὶ κατὰ τὸ 1824), ἐνῶ Πρόεδρος τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου ἦτο ὁ πολὺς Ἰωάννης Κωλέττης³.

Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ πάντως ὅτι δύο ἡμέρας πρὸ τῆς Ἑθνικῆς Ἑορτῆς ἐξεδόθη διάταγμα διὰ τοῦ ὁποίου ὠρίσθη ὅτι: *Κατὰ τὴν 25 Μαρτίου ἐκάστου ἔτους θέλει τελεῖται μνημόσυνον ὅλων τῶν ὑπὲρ τῆς αὐτονομίας (:ἀνεξαρτησίας) τῆς Πατρίδος πεσόντων Ἑλλήνων καὶ Φιλελλήνων καὶ ἐπιτάφιος λόγος θέλει ἐκφωνεῖσθαι εἰς τιμὴν τῆς μνήμης αὐτῶν. Τόπος τοῦ ἐν λόγῳ ἐπισήμου μνημοσύνου ὠρίσθη διὰ τοῦ σχετικοῦ διατάγματος τὸ μέρος ὅπου ἐνεταφιάσθησαν τὰ ὀστᾶ τοῦ αἰοδίμου Καραϊσκάκη καὶ τῶν λοιπῶν εἰς τὰ πέριξ τῶν Ἀθηνῶν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῆς Ἑλλάδος ἡρωϊκῶς πεσόντων*⁴. Παρὰ τὴν πρόβλεψιν περὶ κεχωρισμένης τελέσεως τοῦ μνημοσύνου καὶ τῆς πανηγυρικῆς δοξολογίας, τελικῶς ἐπῆλθε συγχώνευσις εὐθὺς ἀπὸ τῆς πρώτης τελέσεως τοῦ μνημοσύνου ἐν Φαλήρῳ. Ὅντως, ἀντὶ μνημοσύνου ἐτελέσθη καὶ ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Καραϊσκάκη δοξολογία ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Ἀττικῆς Νεοφύτου Μεταξᾶ, προέδρου τοῦ Ἀρείου Πάγου τῆς Ἀνατολικῆς Χέρσου Ἑλλάδος κατὰ τὰ ἔτη 1822-1823. Παρέστησαν οἱ Βασιλεῖς Ὁθων καὶ Ἀμαλία, τὸ ὑπουργικὸν συμβούλιον, οἱ λοιποὶ ἐπίσημοι καὶ μικρὸς ἀριθμὸς ἐπιλεγμένων προσκεκλημένων. Τὸν λόγον ἐξεφώνησεν ὁ Πρόεδρος τῆς Βουλῆς Ρήγας Παλαμήδης, βουλευτὴς καὶ κατὰ τὴν περίοδον τοῦ Ἀγῶνος⁵. Ἄς τονισθῇ ἐδῶ ὅτι ἡ σημερινὴ κατὰστασις τοῦ μνημείου καὶ τοῦ τάφου τοῦ Γεωργίου Καραϊσκάκη δὲν τιμᾷ τὴν Ἑλλάδα.

3. Βλ. *Πρόγραμμα τῆς Ἑθνικῆς Ἑορτῆς τῆς 25 Μαρτίου. Ἐν Ἀθήναις τὴν 25 Μαρτίου 1846, ἐκ τοῦ Βασιλικοῦ Τυπογραφείου, Μουσεῖον Μπενάκη, Ἱστορ. Ἀρχεῖον, Συλλογὴ Μονοφύλλων.*

4. Βασ. *Διάταγμα* τῆς 23^{ης} Μαρτίου 1846, *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 7 (3 Ἀπρ. 1846), σσ. 27-28.

5. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰωάννου Κωλέττη (5 Σεπτεμβρίου 1847) ὁ ἐπιμνημόσυνος ἑορτασμὸς εἰς τὸ Φάληρον ἠτόνησεν.

Ἡ 50ετηρίς τοῦ Ἀγῶνος ἐωρτάσθη κατὰ τὸ 1871, ἀφοῦ εἶχε μεταβληθῇ τὸ πολιτικὸν σκηνικὸν καὶ εἶχεν ἐδραιωθῇ ἡ νέα βασιλικὴ δυναστεία ὑπὸ τὸν Γεώργιον Α΄. Ὁ ἐορτασμὸς τοῦ 1871 συνεδυάσθη μὲ τὴν μετακομιδὴν τοῦ σκηνώματος τοῦ μαρτυρικοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου Ε΄ ἐκ τῆς Ὁδησσοῦ, ὅπου ἐφυλάσσετο ἀπὸ τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1821⁶. Καὶ αὐτὸς ὁ ἐορτασμὸς εἶχεν ἔντονον συγκινησιακὸν περιεχόμενον, καθὼς ἐπέζων ἀκόμη κάποιοι ἐκ τῶν ὑπεργήρων Ἀγωνιστῶν ἢ τοῦλάχιστον αἱ χῆραι καὶ τὰ τέκνα των. Εἰς τὴν ἐπίσημον πομπὴν συνοδείας τῆς σοροῦ τοῦ Πατριάρχου προεβλέφθη νὰ τεθοῦν ἐπὶ κεφαλῇς τὰ ἐπιζῶντα πρόσωπα ἐκ τῶν τιμηθέντων διὰ τοῦ ἀναμνηστικοῦ μεταλλίου μελῶν τῆς Α΄ Ἐθνικῆς Συνελεύσεως, ἐνῶ ἠκολούθησε μεταξὺ ἄλλων ἐπισήμων ὁ κατὰ τὸν Ἀγῶνα πληρεξούσιος καὶ βουλευτὴς Ἀθηνῶν Γεώργιος Ψύλλας, ἐπίσης μέλος τῆς Α΄ Ἐθνικῆς Συνελεύσεως. Σῶζεται σπανία φωτογραφία αὐτῆς τῆς ἐκφορᾶς διὰ τῶν ὁδῶν τῶν Ἀθηνῶν ποὺ μαρτυρεῖ περὶ τῆς συναισθηματικῆς φορτίσεως τοῦ κοινοῦ.

Ἡ 75^η ἐπέτειος τοῦ Ἀγῶνος κατὰ τὸ 1896 συνέπεσε μὲ τὴν ἑναρξίν τῶν πρώτων Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ ἐπεσκιάσθη ἀπὸ τὸ μεῖζον διεθνὲς γεγονός. Τότε ὁ ἐορτασμὸς περιορίσθη εἰς ἀπλὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐκδήλωσιν μὲ τὴν ἐπίσημον δοξολογίαν, ἐνῶ δὲν ἔγινε καὶ ἡ καθιερωμένη στρατιωτικὴ παρέλασις⁷.

*
* * *

Ἡ Ἑκατονταετηρίς ἔπρεπε νὰ προετοιμασθῇ προσεκτικῶς. Θὰ ἐσήμεναι τὴν συμπλήρωσιν ἑνὸς αἰῶνος ἐλευθέρου βίου τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, μὲ ὅσα αὐτὸ συνεπήγετο. Τὰ πρῶτα ἑκατὸν ἔτη ἐλευθέρου βίου θὰ παρεῖχον τὴν εὐκαιρίαν διὰ τὸν ἀπολογισμὸν τῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ Ἔθνους καὶ τοῦ Γένους καὶ τὸν ἀναπροσδιορισμὸν τῶν στόχων τῆς πολιτικῆς τοῦ Κράτους. Τὴν σημασίαν τοῦ γεγονότος ὑπέδειξε πρῶτος, ἀπὸ τοῦ 1899, ὁ πολὺς καθηγητὴς τῆς Ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Σπυρίδων Λάμπρος ἀπὸ τῶν σελίδων τοῦ περιοδικοῦ ὀργάνου του, τοῦ *Νέου Ἑλληνομνημονος*⁸. Μεταξὺ τοῦ ὑποβαθμισμέ-

6. Βλ. ἐφ. *Αἰών*, φ. 2670 (19 Ἀπρ. 1871), σ. 2 καὶ τὰ ἀμέσως ἐπόμενα φύλλα, ἐνθα πολλὰ εἰδήσεις περὶ τῶν ἐκδηλώσεων. Βλ. καὶ Ἰω. Ἀλ. Μελετοπούλου, «Τὰ ὅσα τοῦ Γρηγορίου Ε΄ μεταφέρονται ἀπὸ τὴν Ὁδησσὸς στὴν Ἀθήνα», περ. *Ἱστορία γιὰ σὰς*, τευχ. 2 (Αὐγ. 1971), σσ. 37-39.

7. Βλ. ἐνδεικτικῶς ἐφ. *Τὸ Ἄστυ*, φ. 1920 (25 Μαρτ. 1896), σ. 6 καὶ φ. 1921 (26 Μαρτ. 1896), σ. 4.

8. Στόχος τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου ἦτο ἡ τόνωσις τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος μετὰ τὴν

νου έορτασμοῦ τοῦ 1896 καὶ τοῦ τέλους τοῦ ΙΘ' αἰῶνος εἶχον μεσολαβήσει ἡ πτώχευσις τοῦ Κράτους, ἡ ἐπιβολή τοῦ Διεθνοῦς Οἰκονομικοῦ Ἐλέγχου καὶ ἡ ἀτυχὴς περιπέτεια τοῦ 1897, ἡ ὁποία ἔθιξε τὸ φιλότιμον τῶν Ἑλλήνων, παρ' ὅλον ὅτι ἀπέδωσε τὴν ἐλευθερίαν εἰς τὴν μεγάλῃσιν Κρήτην, ἔστω καὶ ὑπὸ τὴν μορφὴν τῆς διεθνοῦς κηδεμονίας διὰ τῆς ὑπάτης ἀρμοστίας.

Ὁ Σπυρίδων Λάμπρος δὲν ἔπαυσε νὰ ἐπισημαίνει τὴν ἀνάγκην τῆς προετοιμασίας τοῦ έορτασμοῦ τῆς Ἑκατονταετηρίδος. Μετὰ τὸν Μακεδονικὸν καὶ τὸν Βορειοηπειρωτικὸν Ἀγῶνα, τὴν νίκην καὶ τὴν μερικὴν ἐθνικὴν ὀλοκλήρῳσιν τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων, ἦτο ἐπόμενον τὸ θέμα νὰ συζητῇται ἐντονώτερον. Ἡ περιπέτεια τοῦ 1897 εἶχε λησμονηθῇ καὶ τὸ ἐθνικὸν ἔδαφος εἶχε διπλασιασθῇ. Κατὰ τὸ 1917, ἀφοῦ ὁ Σπ. Λάμπρος ἀνέλαβεν, ὑπὸ δυσχερεστάτας πολιτικὰς περιστάσεις, τὴν Προεδρίαν τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, συνέστησεν Ἐπιτροπὴν διὰ τὴν προπαρασκευὴν τοῦ έορτασμοῦ τοῦ 1921. Εἰς τὴν εἰσηγητικὴν ἔκθεσιν ὁ Λάμπρος ἔγραφε:

Μεγαλειότατε,

Μετὰ τέσσαρα ἔτη συμπληροῦται εἰς αἰὼν ἀπὸ τοῦ χρόνου καθ' ὃν μετὰ μακροαῖονα δουλείαν ἡ ἐξέγερσις τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἤγαγεν εἰς τὴν Παλιγγενεσίαν. Τὴν 25 Μαρτίου 1921 θὰ ἐορτάσωσιν οἱ Πανέλληνες τὴν μεγάλην ἡμέραν, καθ' ἣν ἐτέθησαν τὰ θεμέλια τῆς ἰδρύσεως κράτους ἑλληνικοῦ ἐλευθέρου, ἀνδξηθέντος μὲν ἔκτοτε διὰ τῆς μετ' αὐτοῦ ἐνώσεως καὶ ἄλλων Ἑλλήνων ἀδελφῶν, μέλλοντος δὲ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ὁ πυρὴν πρὸς συγκρότησιν ἐνιαίας μεγάλης Ἑλλάδος ὑπὸ τὸ σκῆπτρον τῆς Ὑμετέρας Μεγαλειότητος.

Τοιαύτῃ ἀμφιετηρὶς δὲν ἀρκεῖ νὰ πανηγυρισθῇ ἀπλῶς διὰ τῶν τυπικῶν ἐνιαυσίων μνημοσύνων ἐορτῶν, καθ' ἃς ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ὑψώνει τὰς χεῖρας εὐγνώμων πρὸς τὸν Ὑψιστον ἐπὶ τῇ ἀπολυτρώσει καὶ διαττανώνει τὰς εὐχαριστίας αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἀγωνισαμένους ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας. Ὑψιστον ἐθνικὸν καθῆκον ἐπιβάλλει νὰ εὖρη ἡ 25 Μαρτίου 1921 ἡμᾶς εἰσὶν ἐτοίμους, ὥπως πανηγυρίσωμεν ἐν μέσῳ ἡμῶν καὶ κηρύξωμεν ἅμα εἰς σύμπαντα τὸν πεπολιτισμένον κόσμον τὸ μεγαλεῖον τῆς ἡμέρας τῆς ἀνα-

ἀτυχῇ ἔχβασιν τοῦ πολέμου τοῦ 1897 καὶ ἡ ἀναβάπτισις εἰς τὰς πεποιθήσεις τῆς Μεγάλης Ἰδέας. Βλ. καὶ τὸν πανηγυρικὸν λόγον τοῦ ἐκφωνηθέντα εἰς τὴν Μεγάλῃν Αἴθουσαν τῶν Τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κατὰ τὴν 25^{ην} Μαρτίου 1899, ἐν Σπ. Λάμπρου, «Ἡ ἐορτὴ τῶν Ἐλευθερίων», *Τὰ Ἐλευθέρια. Λόγοι καὶ ἄρθρα ἐπὶ τῇ Ἐθνικῇ Ἑορτῇ τῆς 25 Μαρτίου (1891-1910)*, ἐν Ἀθήναις 1911, σσ. 17-36.

στάσεως διὰ μονίμων μνημείων καὶ ἔργων ἀνακεφαλαιούντων τοὺς ἄθλους καὶ τὰς θυσίας τοῦ παρελθόντος καὶ προοιωνιζομένων αἰσίως τὸ μέλλον.

Πανελλήνιον ἥρωον ἐν ἐπιφανεῖ μέρει τῶν Ἀθηνῶν ἰδρυνόμενον, ἀμνηστικὸν μνημεῖον ἐν τῷ περιβάλλῳ τῆς ἱερᾶς μοῆς τῆς Ἀγίας Λαύρας, τοπικὰ μνημεῖα ἐν τοῖς πεδίοις ἐνδόξων μαχῶν, ἱδρυσίς ἀνδριάντων καὶ προτομῶν, στατιστικά, ἱστορικά, λαογραφικά καὶ ἄλλαι παντοῖαι δημοσιεύσεις, σαφηνίζουσαι τὰ κατὰ τὴν Μεγάλῃν Ἐπανάστασιν καὶ τὰ ἐντὸς τῆς πρώτης ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως ἑκατονταετίας τελεσθέντα, ἡ ἔκδοσις μεγάλου ἱστορικοῦ λεξικοῦ ἀποθησαυρίζοντος τὸν γλωσσικὸν πλοῦτον τῆς διὰ τῶν αἰώνων ἀθανάτου ἑλληνικῆς γλώσσης, λογοτεχνικά καὶ καλλιτεχνικά ἔργα κλεῖζοντα τὸν ἥρωϊσμόν καὶ τὰ μαρτύρια δι' ὧν ἐπετεύχθη ἡ Παλιγγενεσία καὶ ἐμεγαλύνθη κατόπιν ἡ Ἑλλάς, θέλουσιν ἀποδείξει ὅτι τὸ Ἕθνος σύμπαν, τὸ ἀπανταχοῦ γῆς διεσκεδασμένον, γινώσκει νὰ προσφέρῃ φόρον εὐγνωμοσύνης εἰς τοὺς δημιουργοὺς τῆς ἐλευθερίας καὶ τοὺς ἐργάτας τῆς ἐθνικῆς προόδου.

Οὐδὲ πρέπει νὰ περιορισθῶμεν εἰς τὴν τοιαύτην ἐκδήλωσιν εὐγνωμοσύνης πρὸς τοὺς ἐλευθερωτὰς καὶ τοὺς ἐθνικοὺς ἐργάτας, ἀλλὰ καὶ συνάπτοντες μετ' αὐτῆς οἴονεῖ τὸ μέγα πρόγραμμα τοῦ μέλλοντος, ὁφείλομεν νὰ ἐπιδείξωμεν μὲν δι' ἑορτῶν, ἀγώνων καὶ τοπικῶν καὶ διεθνῶν συνεδρίων καθ' ὅλον τὸ ἀμφιετηρικὸν ἔτος τὴν ἀλληλεγγύην τοῦ ἑλληνικοῦ μετὰ τῶν πεπολιτισμένων ἐθνῶν, νὰ στήσωμεν δὲ καὶ τοὺς θεμελίους (: λίθους) εὐεργετικῶν μεγάλων ἔργων κοινωνικῆς προνοίας, ἐθνικῆς ἀναπλάσεως καὶ τελεσφόρου πατριωτικῆς ἐνεργείας.

Ἡ μέριμνα περὶ τοῦ τοιούτου πανηγυρισμοῦ τῆς ἐθνικῆς ἑορτῆς τῆς 25 Μαρτίου 1921 καὶ τοιαύτης ἐπὶ τῇ ἀμφιετηρίδι τῆς παλιγγενεσίας κηρύξεως εὐοιόνου ἐθνικοῦ προγράμματος, διατρανουμένη ἐν ἡμέραις παροδικῶν στενοχωριῶν, ἐνελπιστοῦμεν ὅτι θὰ τονώσῃ δι' ἐνέσεως θάρρους τὴν ἐθνικὴν ψυχὴν καὶ θὰ ἐπιρρώσῃ τὴν ἐπὶ τὸ μέλλον τῆς πατρίδος καὶ τὴν ἀθανασίαν τῆς Ἑλλάδος ἀκράδαντον πίστιν ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Βασιλέως τῶν Ἑλλήνων.

*
* *

Ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Βασιλέως καὶ τὴν ἀντιπροεδρίαν τοῦ βασιλόπαιδος Νικολάου ἡ σχετικὴ Ἐπιτροπὴ ἀπετελέσθη ὑπὸ τῶν ἑξῆς: Σπυρίδωνος Λάμπρου ὡς γεν. γραμματέως, Στεφάνου Ράλλη ὡς ταμίου καὶ τῶν Ἀλεξάνδρου Ζαῖμη, Τιμολέοντος Βάσσου, Ἀθανασίου Βότσαρη, Ἰωάννου Δραγούμη, Πέτρου Καλλιγιᾶ, Ἀλεξάνδρου Κανάρη, Πέτρου Μαυρομιχάλη, Ἀνδρέου Μια-

ούλη, Ἀλεξάνδρου Σούτσου, Γεωργίου Στρέιτ, Ἀναστασίου Τσέλου καὶ Ἐπαμεινώνδα Χαριλάου, ὡς μελῶν. Τὰ πολιτικὰ γεγονότα ποὺ ἐπηκολούθησαν δὲν ἐπέτρεψαν τὴν πρόοδον τῶν ἐργασιῶν τῆς ἐν λόγω Ἐπιτροπῆς⁹.

Ἐν τούτοις, μετὰ τὴν μεταπολίτευσιν τοῦ 1917, ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος δὲν παρέλειψε νὰ κινηθῇ ἐπὶ τοῦ θέματος. Κατὰ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1918 τὸ ὑπουργικὸν συμβούλιον ὑπέβαλε πρὸς τὴν Βουλὴν σχέδιον νόμου «Περὶ συστάσεως Ἐπιτροπῆς πρὸς πανηγυρισμὸν τῆς Ἐκατονταετηρίδος τῆς Ἐθνικῆς Παλιγγενεσίας»¹⁰. Ἡ πρότασις ἐπεψηφίσθη ὑπὸ τῆς Βουλῆς καί, διὰ τῆς θεσπίσεως τοῦ σχετικοῦ νόμου (ὑπ' ἀριθμ. 1375 τῆς 12^{ης} Ἀπριλίου 1918)¹¹, ἤρχισεν ἡ προπαρασκευὴ μὲ τὴν συγκρότησιν πολυμελεστᾶτης ἐπιτροπῆς ὑπὸ τὸν Πρόεδρον τῆς Βουλῆς Θεμιστοκλῆ Σοφούλῃν. Ἀντιπρόεδροι ἦσαν ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μελέτιος, ὁ ἀντιναύαρχος καὶ ὑπουργὸς Ναυτικῶν Παῦλος Κουντουριώτης καὶ ὁ ἀντιστράτηγος Παναγιώτης Δαγκλιῆς. Γραμματεὺς ὠρίσθη ὁ λόγιος δημοσιογράφος καὶ λογοτέχνης Ἰωάννης Δαμβέργης¹². Τακτικὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς ἐπελέγησαν οἱ βουλευταὶ Σταμάτιος Βαφειαδάκης, Κωνσταντῖνος Ζαβιτσιᾶνος, Γεώργιος Καφαντάρης, Παναγιώτης Μερλόπουλος, Δημοσθένης Χατζηλάζαρος, οἱ πρῶν ὑπουργοὶ Δημήτριος Καλλέργης, Ἐμμανουὴλ Μπενάκης, Φωκίων Νέγρης, Γεώργιος Φιλάρετος, οἱ καθηγηταὶ τοῦ Πανεπιστημίου Θρασύβουλος Πετμεζᾶς, Νικόλαος Πολίτης, Σπυρίδων Σακελλαρόπουλος, Κωνσταντῖνος Ράδος, ὁ πρῶν βουλευτὴς Ἀσημάκης Ζαῖμης καὶ ὁ δημοσιογράφος καὶ ἐκδότης τῆς Ἑστίας Ἀδωνις Κύρου.

Μετὰ ἓνα μῆνα ἀπὸ τῆς συγκροτήσεως τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς

9. Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, φ. Α' 52 (25 Μαρτ. 1917), σσ. 163-164, ὅπου ἐδημοσιεύθη καὶ ἡ αἰτιολογικὴ ἔκθεσις. Πρβλ. Ἡ ἀπὸ τῆς 25^{ης} Μαρτίου 1917 Εἰσηγητικὴ Ἐκθεσις τοῦ σχεδίου Ν. Δ. περὶ συστάσεως ἐπιτροπείας πρὸς συλλογὴν ἐράνων κλπ. χάριν πανηγυρισμοῦ τῆς ἑκατοστῆς ἀμφιετετηρίδος τῆς Παλιγγενεσίας ἐν ἔτει 1921, ὁμοῦ καὶ τὸ σχέδιον Ν.Δ. τὸ ὁποῖον ἐξεδόθη αὐθημερόν (25 Μαρτίου 1917), ἐν Νέος Ἑλληνομνήμων, τόμ. 13 (1916), τεύχ. Δ', ἐν Ἀθήναις 1917, σσ. 484-487.

10. Βλ. Δώρας Μαρκάτου, *Τὰ Κατάλοιπα τοῦ Ἰωάννη Δαμβέργη (1887-1937). I. Ἀρχεῖο τῆς Ἑταιρείας τῆς ἐπὶ τῶν Πατρίων Ἀμύνης. II. Ἀρχεῖο Πανελληνίων Ἐράνων κατὰ τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους. III. Ἀρχεῖο Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς 100ετηρίδος τῆς Ἐθνικῆς Παλιγγενεσίας. Εἰσαγωγή – Εὑρετήριον*, ἐν Ἀθήναις 1996 (Βιβλιοθήκη Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους, ἀριθμ. 20), σσ. 27-28.

11. Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, φ. Α' 92 (28 Ἀπρ. 1918), σσ. 611-612.

12. Βιογραφικὰ στοιχεῖα περὶ τοῦ Δαμβέργη βλ. ἐν Δώρας Μαρκάτου, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σσ. 17-27.

Ἐκατονταετηρίδος, ἐξεδόθη νέον βασ. διάταγμα¹³, διὰ τοῦ ὁποίου συνεκροτήθησαν καὶ 20 εἰδικαὶ ἐπιτροπαί, διὰ νὰ καλύψουν ἀκριβῶς τὸν σκοπὸν τοῦ μεγαλειώδους ἐορτασμοῦ καὶ διὰ νὰ συντάξουν οἰονεὶ ἀπολογισμὸν ἐκάστου τομέως τῆς δραστηριότητος τοῦ κράτους καὶ τῆς κοινωνίας. Αἱ εἰδικαὶ ἐπιτροπαὶ ἦσαν αἱ ἑξῆς: Μεγάλου Μνημείου (πρόεδρος Ἐλευθ. Βενιζέλος), Μνημείων ἐπὶ Ἱστορικῶν Τόπων (πρόεδρος Ἀθ. Εὐταξίας), Ἀναπαραστάσεων ἐποχῶν Ἐθνικοῦ Βίου (πρόεδρος Χρ. Τσούντας), Συνεδρίων (πρόεδρος Δημ. Αἰγινίτης), Πνευματικῶν Ἀγωνισμάτων (πρόεδρος Ἐμμ. Ρέπουλης), Ζωγραφικῶν καὶ Γλυπτικῶν ἔργων (πρόεδρος Π. Καλλιγᾶς), Μουσικῶν Ἔργων καὶ Ἐκτελέσεων (πρόεδρος Ἀνδρ. Ἀνδρεάδης), Κοινοφελῶν Ἰδρυμάτων (πρόεδρος Γεώργ. Χρηστάκης Ζωγράφος), Ἐθνικοῦ Θεάτρου (πρόεδρος Κωνστ. Βασιλείου), Πανελληνίων Ἐκθέσεων (πρόεδρος Ἀ. Τυπάλδος-Μπασιᾶς), Ἐκδόσεων (πρόεδρος Γεώργ. Χατζηδάκης), Καθιέρωσης ἱστορικῶν τόπων (πρόεδρος Γεωργ. Σωτηριάδης), Οἰκονομικῶν πόρων (πρόεδρος Ἀλέξ. Διομήδης), Πανελληνίων καὶ Τοπικῶν Ἀγώνων (πρόεδρος Πέτρ. Γκίνης), Ἀθλῶν καὶ Χορηγῶν (πρόεδρος Ἀθαν. Μιαούλης), Εἰκονογραφίας καὶ Κινηματογραφίας (πρόεδρος Π. Κονδύλης), Λαϊκῶν Πανηγύρεων καὶ Ἑορτῶν (πρόεδρος Ὁθων Σταθάτος), Ἀναμνηστικῶν Σημάτων (πρόεδρος Ἰωάνν. Σβορώνος), Ἐξωραϊσμοῦ τῶν Ἀθηνῶν (πρόεδρος Κωνστ. Μελλάς), Δεξιώσεων καὶ Ξενίας (πρόεδρος Ἀλέξ. Καραπᾶνος)¹⁴.

Κατὰ τὴν 15^{ην} Ἰουνίου 1918 ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ ἀπεφάσισε τὴν συγκρότησιν δύο τμημάτων της, τὸ πρῶτον μὲν ἀρμόδιον διὰ τὴν διαχείρισιν τῶν ἐσωτερικῶν θεμάτων της (οἷον μισθοδοσίᾳ τοῦ προσωπικοῦ, μίσθωσις ἀκινήτου πρὸς ἐγκατάστασιν τῶν γραφείων της κ.λπ.), τὸ δὲ δεύτερον πρὸς καταρτισμὸν τοῦ προγράμματος. Κατὰ τὴν αὐτὴν συνεδρίᾳ ἀπεφάσισε τὴν καθιέρωσιν τοῦ ἀναγεννωμένου ἐκ τῆς τέφρας τοῦ Φοίνικος ὡς ἐμβλήματος τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ ὅλων τῶν ἐπὶ μέρους Εἰδικῶν Ἐπιτροπῶν ὡς καὶ τὴν κατάθεσιν τῶν εἰσπράξεων καὶ χορηγιῶν πρὸς αὐτὴν εἰς τὴν Τράπεζαν Ἀθηνῶν.

Αὐτὰ συνέβαινον ὑπὸ τὸ κλίμα εὐφορίας τῆς προπαρασκευῆς τῆς ὑπογραφῆς τῶν συνθηκῶν τοῦ Νεϊγῶ καὶ τῶν Σεβρῶν, ποὺ ἐκρίνετο ὅτι ἱκανοποιοῦν κάθε πόθον καὶ σκοπὸν τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. Τὸ θεωρητικὸν «Ἀβέρωφ» ἐναυλόχει πρὸ τῶν ἀνακτόρων τοῦ Ντολμᾶ Μπαχτσέ, ἐνῶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὴν Πόλιν τῶν ὀνείρων τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἤδρευεν Ἑλλήν

13. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. Α' 106 (15 Μαΐου 1918), σ. 727.

14. Δώρας Μαρκάτου, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σσ. 28-31.

ὑπατος ἄρμους¹⁵. Αἱ ἐργασίαι συνεχίζοντο συντόνως καὶ διετίθεντο μεγάλα κονδύλια πρὸς προπαρασκευὴν τοῦ Ἑορτασμοῦ. Ἡ πρώτη πίστωσις ἐξ 1 ἐκ. δραχμῶν ἐξεταμιεύθη κατὰ τὴν 28^{ην} Ἰουλίου 1918, ἐνῶ εἶχεν ἤδη ἀναληφθῇ τὸ γνωστὸν ἐγχείρημα τῆς συμμετοχῆς Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ εἰς τὴν Ἑκστρατείαν τῆς Οὐκρανίας.

Ἡ μεταπολίτευσις τοῦ Νοεμβρίου 1920 ἐπηρέασε καὶ τὴν προετοιμασίαν τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς Ἑκατονταετηρίδος. Ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ καὶ αἱ 20 Εἰδικαὶ Ἐπιτροπαὶ ἐπαύθησαν καὶ διωρίσθη κατὰ τὴν 20^{ην} Φεβρουαρίου 1921¹⁶, ὅταν θεωρητικῶς ὅλα ἔπρεπε νὰ εἶναι ἔτοιμα διὰ τὸν Ἑορτασμόν, νέα Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ βασιλόπαιδος Νικολάου καὶ τὴν ἐπίτιμον προεδρίαν τοῦ διαδόχου Γεωργίου. Ἀντιπρόεδροι αὐτῆς ὠρίσθησαν οἱ βασιλόπαιδες Ἀνδρέας καὶ Χριστόφορος, ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Θεόκλητος καὶ ὁ Πρόεδρος τῆς Δ' Ἐθνικῆς Συνελεύσεως Κωνστ. Λομβάρδος· γεν. γραμματεὺς ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Γεώργιος Χαριτάκης καὶ ταμίας ὁ Στέφανος Ράλλης, τακτικὰ μέλη δὲ οἱ ὑπουργοὶ Πέτρος Κυρ. Μαυρομινχάλης, Νικόλαος Γ. Θεοτόκης, ὁ πρῶν πρωθυπουργὸς Ἀλέξανδρος Ζαΐμης, οἱ πρῶν ὑπουργοὶ Κωνσταντῖνος Τρικούπης, Λουκᾶς Κανακάρης-Ροῦφος, Νικόλαος Στράτος, Ἐπαμεινώνδας Δηλιγιάννης, Μενέλαος Σουλτάνης, Ἀντώνιος Μιχελιδάκης, ὁ ὑποστράτηγος Κωνσταντῖνος Κουμουνοῦρος, ὁ Ἰωάννης Ράλλης, ὁ ὑποναύαρχος Ἀνδρέας Μισούλης, ὁ πλοίαρχος Ἀντώνιος Κριεζῆς, οἱ Θεόδωρος Ὑψηλάντης, Νικόλαος Μπούμπουλης, Ἰωάννης Ν. Τσαμαδός, Ἀριστείδης Κανάρης, Ἰάκωβος Τομπάζης, Ἀθανάσιος Βότσαρης, Λάζαρος Ἀ. Κουντουριώτης, Κωνσταντῖνος Κολοκοτρώνης, Γεώργιος Καραϊσκάκης, Ἰωάννης Παπαφλέσσας, Ἰωάννης Καποδίστριας, Ἀναστάσιος Μεταξᾶς, Κωνσταντῖνος Πετιμεζᾶς, Νικόλαος Μαυροκορδαῖτος, Παναγιώτης Σ. Νοταρᾶς, Δημήτριος Καλλέργης, Ἀλέξανδρος Δραγούμης, ὁ ἄρεοπαγίτης Δημήτριος Δεληγεώργης καὶ *ex officio* οἱ ἀρχηγοὶ τῶν Ἐπιτελείων Στρατοῦ καὶ Ναυτικοῦ, ὁ ἀρχηγὸς τῆς Χωροφυλακῆς, ὁ δήμαρχος Ἀθηναίων (καὶ ἐν προκειμένῳ ὁ δημαρχὼν), ὁ πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου, ὁ

15. Πρόκειται περὶ τοῦ Εὐθυμίου Κανελλοπούλου (Ἀθῆναι 1876-Βέρνη 1933), περὶ τοῦ ὁποῦ βλ. *Ἐγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρὸς-Μιριτάνικα*, τόμ. 31 (ἐν Ἀθῆναις 1988), σσ. 380-381. Δυστυχῶς στήλῃ μετὰ τὴν προτομὴν τοῦ Εὐθυμίου Κανελλοπούλου ἔχει ἀφεθῇ εἰς πεζοδρόμιον τῆς ὁδοῦ Ἀναπαύσεως ἔξω ἀπὸ ἑνα μαρμαρογλυφεῖον. Προφανῶς ὁ ἰδιοκτῆτης τοῦ τάφου τὴν ἀπέριψεν ὡς ἀσήμαντον καὶ οὐδεὶς «ἀρμόδιος» ἐνδιεφέρθη δι' αὐτήν.

16. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. Α' 36 (6 Μαρτ. 1921), σσ. 115-116.

πρόεδρος τοῦ Ἀρείου Πάγου (καὶ τῆς θέσεως οὐσης κενῆς ὁ ἀντιπρόεδρος), ὁ εἰσαγγελεὺς τοῦ Ἀρείου Πάγου, ὁ πρόεδρος τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν καὶ ὁ πρόεδρος τοῦ Συλλόγου τοῦ «Ἡμερησίου Τύπου». Σχεδὸν ἀμέσως προσετέθησαν εἰς τὰ μέλη ὁ ἀντιστράτηγος Τιμολέων Βάσσος, ὁ ὑποστράτηγος Ἀλέξανδρος Σοῦτσος, ὡς καὶ οἱ Σπυρίδων Δεληγιάννης, Νικόλαος Σπ. Μαυρομαμάτης καὶ Κωνσταντῖνος Γιολδάσης. Ὅλα σχεδὸν τὰ μέλη ἔφεραν «μεγάλα» ὀνόματα καὶ ἦσαν κατ' εὐθεῖαν γραμμὴν ἀπόγονοι Ἀγωνιστῶν, κυρίως Πρωταγωνιστῶν, τοῦ Πολέμου τῆς Ἀνεξαρτησίας.

Ἐν τῷ μεταξὺ, εἶχεν ἀρχίσει ἡ ἐπικὴ προέλασις τῆς ἀνοίξεως τοῦ 1921 πρὸς Σαγγάριον καὶ Ἀγκυραν. Τὸ ἔθνος σύσσωμον ἦτο ἐστραμμένον πρὸς τὸν ὑπέρτατον ἀγῶνα εἰς τὴν Ἀλμυράν Ἐρμηον.

Μὲ εἰσήγησιν τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς Ἑορτασμοῦ τῆς Ἐκατονταετηρίδος ἀπεφασίσθη κατὰ τὴν 5^{ην} Ἀπριλίου 1921, δηλαδὴ ἀφοῦ εἶχεν ἤδη παρέλθει ἡ ἐθνικὴ ἐπέτειος τῆς 25^{ης} Μαρτίου, κατὰ τὴν ὁποίαν εἶχε τελεσθῇ ἀπλῶς ἡ καθιερωμένη δοξολογία εἰς τὸν μητροπολιτικὸν ναὸν τῶν Ἀθηνῶν¹⁷, νὰ μετατεθῇ ὁ ἐορτασμός τοῦ ἱωβηλαίου ἔτους διὰ τὸ 1930. Ὁ γενικὸς γραμματεὺς τῆς τότε Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς, καθηγητὴς Γεώργιος Χαριτάκης, ἐτόνιζεν εἰς τὴν εἰσήγησίν του ὅτι: *Τὰ ἐθνικὰ γεγονότα ἔλαβον τοιαύτην τροπὴν ὥστε σύμπας ὁ λαὸς ἔχει ἤδη τὴν προσοχὴν του ἐστραμμένην πρὸς τὰ μικρασιατικὰ πεδία, πεποισθὼς ὅτι, ὡς καὶ ἄλλοτε ἐπὶ τῶν μακεδονικῶν καὶ τῶν βυζαντινῶν χρόνων, ἑλληνικαὶ νίκαι θέλουν δοξάσει ταῦτα. Ἡ Ἐκτελεστικὴ Ἐπιτροπὴ τῆς Ἐκατονταετηρίδος ἐθεώρησεν ἄκαιρον τὴν διεξαγωγὴν (:τοῦ ἐορτασμοῦ) ὑπὸ τοιούτους ὅρους καὶ ἀπεφάσισεν ὅπως πᾶσα τοιαύτη ἐνέργεια ἀναβληθῇ ἐπ' ἀόριστον, ἀναμενομένης τῆς καταλληλοτέρας ἐποχῆς*¹⁸.

Ἐν συνεχείᾳ, ἡ Ἐκτελεστικὴ Ἐπιτροπὴ ἀπεφάσισε ὅτι κατάλληλος χρόνος τοῦ ἐορτασμοῦ ἦτο τὸ ἔτος 1930, συμπίπτον πρὸς τὸ πέρας τῆς Ἐπα-

17. Εἶναι τραγικὸν ὅτι τὸ ἐόρτιον ὡς πρὸς τὴν μνήμην τοῦ Ἀγῶνος τῆς Ἐλευθερίας ἔτος 1921 ἐσφραγίσθη διὰ τῆς καταβυθίσεως πλησίον τῆς νησίδος Κυρά, ἔξωθι τοῦ Πολεμικοῦ Ναυστάθμου τῆς Σαλαμίνος, τοῦ ἕως τότε σωζομένου ἐνδόξου πάρωνος τοῦ Ἀναστ. Τσαμαδοῦ «Ἄρης», διασωθέντος τῆς μάχης τῆς Σφακτηρίας, ὡς ἀχρήστου διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ Πολεμικοῦ Ναυτικοῦ καὶ μὴ περαιτέρω συντηρησίμου, ἀκόμη καὶ ἐν παροπλισμῷ ἐν ᾧ διετέλει ἀπὸ τοῦ 1900. Δὲν εἶχεν ἀκόμη καταστῇ ἀντιληπτὸν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Πολιτείαν ὅτι ἡ δαπάνη συντηρήσεως ἐνὸς μνημείου ὡς αὐτὸ ἦτο ἀνγκαλία καὶ ἐπιθυμητὴ διὰ λόγους ἐθνικοὺς καὶ ἱστορικοὺς. Βλ. σχετικῶς Κ. Παῦζη-Παραδέλη, *Τὰ πλοῖα τοῦ Ἑλληνικοῦ Πολεμικοῦ Ναυτικοῦ, 1830-1979*, ἐν Ἀθήναις (1979), σ. 28.

18. Δώρας Μαρκάτου, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σσ. 33-34.

ναστιάσεως¹⁹, με τὸ σκεπτικὸν ὅτι ὁ Μικρασιατικὸς Πόλεμος θὰ εἶχε τελειώ-
σει – με ἐλπιζόμενα ἀκόμη τότε ἐδαφικὰ κέρδη διὰ τὴν χώραν καὶ τὸ Ἔθνος.
Τὸ ἐπιλεγέν ἔτος ἀντεστοίχει πρὸς τὴν συμπλήρωσιν 100 ἐτῶν ἀπὸ τὴν δι-
πλωματικὴν ἀναγνώρισιν τοῦ Νεοελληνικοῦ Κράτους. Ἡ ἐπιλογὴ δὲν ἦτο
αὐθαίρετος. Ἀπετέλει ὑπόμνησιν πρὸς τοὺς συμμάχους τῆς Ἑλλάδος ὅτι
εἶχον ἀναλάβει ὑποχρεώσεις ἐναντι αὐτῆς πρὸς διασφάλισιν τῆς ἐλευθερίας
της κατὰ τὸ 1827-1830 καὶ ὅτι ὤφειλαν νὰ μὴ λησμονήσουν αὐτὰς κατὰ τὸ
1921, ἐνῶ διεκινδύνευεν ὁ Ἑλληνισμὸς εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Τελικῶς ἡ
ἐπίσημος τροποποίησις τοῦ νόμου ὑπ' ἀριθμ. 1375/1918 ἐπῆλθε διὰ τοῦ νόμου
ὑπ' ἀριθμ. 3009 τῆς 6^{ης} Αὐγούστου 1922, διὰ τοῦ ὁποίου ἀπεφασίσθη ἡ
συγκρότησις νέας δωδεκαμελοῦς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Ἐκατονταετη-
ρίδος με σκοπὸν τὴν προπαρασκευὴν καὶ διεξαγωγὴν καταλλήλου ἑορτασμοῦ
τῆς Ἐκατονταετηρίδος τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας δι' ἀγώνων, ἐκθέσεων
καὶ ἑορτῶν καθ' ὅλον τὸ ἔτος 1930, κηρυσσόμενον ἑορτάσιμον ἔτος²⁰. Κατὰ
τὴν διατύπωσιν τοῦ νόμου ὑπ' ἀριθμ. 3009/1922 δὲν ἐδόθη εἰδικωτέρα αἰτιο-
λογία περὶ τῆς ἐπιλογῆς τοῦ ἔτους 1930 ὡς ἑορτίου. Δὲν συνεσχέτισθη πρὸς
συγκεκριμένον γεγονός τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας καὶ ἀπλῶς ἐπε-
λέγη ὡς ἔτος μεταφορᾶς τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς Ἐκατονταετηρίδος, δηλαδὴ ὡς
εὐθετώτερος χρόνος.

Κατὰ τὸ ἔτος 1920 ἀπεφασίσθη ὅτι ἔπρεπε τοὐλάχιστον νὰ ὑπάρξῃ ἀρχὴ
συγγραφῆς τῆς ἐπισήμου ἱστορίας τοῦ ἀνεξαρτήτου Ἑλληνικοῦ Κράτους. Καὶ
ἐκρίθη ὅτι ἐλλείψει ἄλλων προσβασίμων ἀρχείων τοῦ Κράτους, κατάλληλα
πρὸς παροχὴν πληροφοριῶν ἦσαν τοὐλάχιστον τὰ ἀρχεῖα τοῦ ὑπουργείου τῶν
Ἐξωτερικῶν, τὰ ὁποῖα δὲν εἶχον βεβαίως ἀκόμη λάβει τὴν μορφήν ἱστορικοῦ
ἀρχείου προσιτοῦ εἰς τοὺς ἐρευνητάς, ἀλλ' εἶχον τὴν μορφήν τοῦ ἐν λειτουργίᾳ
ὑπηρεσιακοῦ ἀρχείου. Κατόπιν συνεννόησεως μετὰ τῆς γαλλικῆς κυβερνήσε-
ως ἀπεφασίσθη ἡ ἀνάθεσις τοῦ ἐρευνητικοῦ καὶ ἱστορικοῦ ἔργου εἰς τὸν
φιλέλληνα καὶ γνώστην τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἱστορικὸν Édouard Driault
(1864-1947). Ἡ ἀνάθεσις ἐγένετο ἀπὸ κοινοῦ ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς
γαλλικῆς κυβερνήσεως. Ἀλλ' ἐνῶ ὁ Driault μετὰ τοῦ συνεργάτου του Michel

19. Ἐκθέσεις πεπραγμένων Κεντρικῆς καὶ Ἐκτελεστικῆς Ἐπιτροπῆς Ἐκατονταε-
τηρίδος ἀπὸ 11^{ης} Μαρτίου 1921 μέχρι 10^{ης} Ἰουνίου 1921, Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους,
Κατάλοιπα Ἰω. Δαμβέργη, φάκ. 37. Πρβλ. Γ. Χαριτάκη, *Ἡ ἑκατονταετηρίς τῆς Ἑπα-
ναστιάσεως. Μετὰ προλόγου τῆς Ἐκτελεστικῆς Ἐπιτροπῆς Ἐκατονταετηρίδος*, ἐν Ἀ-
θήναις 1921.

20. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. Α' 143 (12 Αὐγ. 1922), σσ. 844-845.

Lhéritier ἔτυχον πάσης διευκολύνσεως κατὰ τὴν ἔρευνάν των εἰς τὰ ἐν Γαλλίᾳ ἀρχεῖα τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἑξωτερικῶν, δὲν εἶχον τὰς αὐτὰς διευκολύνσεις ἐν Ἑλλάδι.

“Ὅπως γράφει ὁ Driault: *En 1920-1921, sous le régime royaliste, après le retour triomphal du Roi, on me témoigna une confiance entière; on m'enferma dans le Sérail où dorment les secrets d'État et, comme le classement n'en avait pas encore été organisé, j'eus tout ce que je voulus. Je m'y jetai avec une fureur de gourmandise que chacun comprendra, particulièrement les chasseurs de gros gibier, et je pus boucler tout mon butin. Second séjour en 1925, pour achever de recevoir des témoignages oraux, de réunir les documents nouveaux; ce n'était plus le régime de la royauté, mais celui de la liberté et de la lumière républicaine, M. Michalacopoulos étant président du Conseil. Tout me fut refusé. Et je fus obligé de définir ce régime celui de la lumière sous le boisseau. Avant-goût de ce qui était réservé à la publication*²¹.

Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως ἡ πεντάτομος *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours* ἐστηρίχθη κυρίως ἐπὶ τῶν διπλωματικῶν ἐγγράφων τοῦ γαλλικοῦ ὑπουργείου τῶν Ἑξωτερικῶν, ἐνῶ ἔτυχεν ἀρνητικῆς ὑποδοχῆς ἐκ μέρους τῆς ἀρχικῶς συμπραξάσης Ἑλλάδος λόγῳ τῶν πολιτικῶν μεταπτώσεων, ἐπεχειρήθη δὲ νὰ ἀπαγορευθῇ ἡ κυκλοφορία της, τοῦλάχιστον ὅσον ἀφεώρα εἰς τὸν τελευταῖον τόμον καλύπτοντα τὴν περίοδον 1908-1923. Τελικῶς, βεβαίως, ὁ τόμος καὶ ἐξεδόθη καὶ ἐκυκλοφορήθη. Ἐτσι ἀκόμη καὶ τὸ ἔργον ποὺ ἀπέβλεπεν εἰς τὴν προβολὴν τοῦ Ἀγῶνος τῆς Παλιγγενεσίας εἰς εὐρωπαϊκὸν ἐπίπεδον καὶ διὰ συνεργασίας μετὰ τῆς Γαλλίας κατέληξε νὰ παρασυρθῇ ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ πολιτικὰ πάθη καὶ γεγονότα.

Ἐὰς προστεθῇ ὅτι κατὰ τὴν 25^{ην} Μαρτίου 1922 ἐγένοντο εἰς τὸν παρακείμενον τῆς Στρατιωτικῆς Λέσχης Ἀθηνῶν καὶ πρὸς Β.Α. αὐτῆς χώρον τῆς Γενικῆς Ἐφορίας Ὑλικοῦ Πολέμου (νῦν ἀλσύλιον τῆς ὁδοῦ Ρηγίλλης) τὰ ἀποκαλυπτήρια τοῦ Ἡρώου τῶν Πεσόντων τὸ ὁποῖον ἱδρυσαν δι' ἐράνου οἱ ἀξιωματικοὶ καὶ οἱ ὀπλῖται τῆς ὑπηρεσίας ταύτης εἰς ἀνάμνησιν τῆς Ἐκκτονταετηρίδος τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. Ἡ ἔμπνευσις τῆς ἱδρύσεως τοῦ Μνημείου ἀνῆκεν εἰς τὸν τότε ὑποστράτηγον Πυροβολικοῦ Ἡρακλῆ Ν. Ἀξελὸν (1867-1929), ἐπιθεωρητὴν Ὑλικοῦ Πολέμου, ἡ δὲ σύνθεσις εἰς τὸν γλύπτην Γεώργιον Δημητριάδην τὸν Ἀθηναῖον (1878-1942). Τὸ μνημεῖον ἀπετελέσθη ἐκ στηριγμένου ἐπὶ βράχου βάθρου ἐκ πυροβόλων χρονολογουμένων ἀπὸ τοῦ Ἀγῶνος ἕως τῆς Μάχης τοῦ Σαγγαρίου καὶ ἐπ' αὐτῶν μαρμα-

21. Édouard Driault, *Le roi Constantin*, ἐν Βερσαλλίαις 1930, σ. 38.

Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος στὸ Μεσολόγγι, σὲ ἐπέτειο τῆς Ἑξόδου.

ρίνης στήλης τετραπλεύρου με ἀναγλύφους τὰς προτομὰς τοῦ Κυβερνήτου Ἰ. Καποδιστρίου καὶ τῶν Βασιλέων Ὅθωνος, Γεωργίου Α΄ καὶ Κωνσταντίνου, κάτωθι δὲ τῆς τελευταίας με ἀνάγλυφον προτομὴν ἐξ ὀρειχάλκου τοῦ Βασιλέως Ἀλεξάνδρου. Τὴν κορυφὴν τῆς στήλης ἔστεφε πελώριος ὀρειχάλκινος ἀετὸς με ἀνοικτάς τὰς πτέρυγας φέρων εἰς τὸ ράμφος του χρυσοῦν στέφανον. Τὰ ἀποκαλυπτῆρια ἐτέλεσεν ὁ ὑπουργὸς Στρατιωτικῶν Νικόλαος Θεοτόκης παρούσῃ τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου²².

Ἡ τύχη τοῦ μνημείου αὐτοῦ ὑπῆρξεν οἰκτρά, ἀπότοκος τῶν πολιτικῶν παθῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Μόλις ἓνα ἐξάμηνον μετὰ τὰ ἐγκαίνια καὶ ὀλίγον μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Κινήματος Πλαστήρα-Γονατᾶ (τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1922), δηλαδή μόλις ἀνέλαβε τὰ καθήκοντά του ὡς ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν ὁ ἐκ Καλαβρύτων γόνος τῆς μεγάλης οἰκογενείας τοῦ Ἀγῶνος ἀντιστράτηγος Πυροβολικοῦ Ἀναστάσιος Δ. Χαρχαλάμπης (1862-1949), προέβη οὗτος μετὰ πολιτικοῦ πάθους κατ' εὐθεῖαν ἰδίαις χερσὶν εἰς τὴν δι' ἁξίνης καταστροφὴν τῆς στήλης τοῦ μνημείου, ὡς φερούσης τὰς προτομὰς τῶν Βασιλέων, ἰδίᾳ δ' ἐκείνην τοῦ Κωνσταντίνου²³. Τὰ πυροβόλα εἶναι ἄγνωστον τί ἀπέγιναν τελικῶς.

Αἱ δραματικαὶ ἐξελίξεις τῶν ἐτῶν 1922 καὶ 1923 εἶναι γνωσταί. Μεταξὺ τῶν ἄλλων τραγικῶν συνεπειῶν διὰ τὴν Χώραν, ἦτο ἐπόμενον νὰ συμπαρasyρθῇ καὶ ὁ ἑορτασμὸς τῆς Ἐκατονταετηρίδος τῆς Παλιγγενεσίας, ὁ ὁποῖος ἴσως καὶ νὰ ἐφαίνετο ἐπουσιώδης ὑπὸ τὰς ἀγωνιώδεις συνθήκας ἀντιμετωπίσεως τῶν προβλημάτων ἐγκαταστάσεως τῶν ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας προσφύγων ὡς καὶ ἐκείνου τοῦ ἀμέσου ἐπανεξοπλισμοῦ τοῦ Στρατοῦ.

Κατὰ τὴν 28^{ην} Δεκεμβρίου 1928 διὰ προεδρικοῦ διατάγματος²⁴ ἀνασυστήθη ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ τῆς Ἐκατονταετηρίδος τοῦ 1918 ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ τέως πρωθυπουργοῦ Ἀλεξάνδρου Ζαῖμη, τοῦ «ἀνθρώπου τῶν δυσκόλων περιστάσεων», με γενικὸν γραμματέα τὸν Ἰωάννην Δαμβέργην. Ἀντιπρόεδροι ὠρίσθησαν ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Χρυσόστομος Παπαδόπουλος καὶ ὁ Πρόεδρος τῆς Βουλῆς Ἰωάννης Τσιριμῶκος· ταμίαις ὁ Ἰωάννης Ἡλιάσκος· τιμητικὰ μέλη οἱ Κωνσταντῖνος Ζαβιτσιᾶνος, Γεώργιος Καφαντάρης, Γεώργιος Κονδύλης, Ἀνδρέας Μιχαλακόπουλος, Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου, Θεμιστοκλῆς Σοφούλης καὶ Παναγῆς Τσαλδάρης· τακτικὰ μέλη

22. Βλ. ἐφ. *Καθημερινή*, φ. 884 (24 Μαρτ. 1922), σ. <3> καὶ φ. 886 (26 Μαρτ. 1922), σ. <3>.

23. Βλ. Ἰ. Ἰωαννίδου, *Κωνσταντῖνος ΙΒ΄*, τόμ. Β΄, ἐν Ἀθήναις 1936, σ. 775.

24. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. Α΄ 277 (28 Δεκ. 1928), σ. 2452.

οἱ Ἀλέξανδρος Ἀναστασιάδης, πρόεδρος τοῦ Ἐμπορικοῦ Ἐπιμελητηρίου Ἀθηνῶν, Γεώργιος Ἀβέρωφ, πρόεδρος Ἐπιτροπῆς Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων, Πέτρος Βούλγαρης, διοικητὴς τῆς Ναυτικῆς Ἀεροπορίας, Ἰωάννης Γρυπάρης, τμηματάρχης τοῦ Ὑπουργείου Ἐθνικῆς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων, Στ. Γρηγορίου, γεν. γραμματεὺς τοῦ Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν, Γεώργιος Δροσίνης, Κωνσταντῖνος Ζέγγελης, Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Δημήτριος Καλαποθάκης, διευθυντὴς τοῦ Γραφείου Τύπου, Ἀλέξανδρος Κασσαβέτης, βουλευτὴς, Νικόλαος Λιανόπουλος, διευθυντὴς τοῦ Ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν, Δημήτριος Λαμπαδάριος, διευθυντὴς τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου, Π. Μαζαράκης, Ἀντώνιος Μπενάκης, Γεώργιος Ματθιόπουλος, πρύτανις τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Κωνσταντῖνος Μελάς, Θρασύβουλος Πετμεζᾶς, καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Θεόδωρος Πετρακόπουλος, Ἰ. Πετρίδης, Σπυρίδων Πάτσης, Δήμαρχος Ἀθηναίων, Σπυρίδων Τρικούπης, βουλευτὴς, Ἀμβρόσιος Φραντζῆς, ἀντιστράτηγος καὶ Ἐπαμεινώνδας Χαρίλαος, βιομήχανος.

Τὸ ἰδιότυπον τοῦ ἐν λόγῳ προεδρικοῦ διατάγματος εἶναι ὅτι περιέλαβεν εἰδικὴν αἰτιολογίαν τῆς μεταφορᾶς τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς Ἑκατονταετηρίδος εἰς τὸ ἔτος 1930. Δηλαδή ὥρισεν ὅτι συμπληρουμένης τὴν 3 Φεβρουαρίου 1930 ἑκατονταετηρίδος ἀφ' ἧς ὁ δεκαετὴς ἱερός ἀγὼν τῶν πατέρων ἡμῶν ἐπεστέφθη μὲ τὴν πλήρη ἀπελευθέρωσιν καὶ ἀνεξαρτησίαν τῆς Ἑλλάδος **διὰ τοῦ ὑπογραφέντος ἐν Λονδίῳ ὑπὸ τῶν τριῶν Προστατίδων Δυνάμεων πρωτοκόλλου τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830**, ἀνασυνιστῶμεν πρὸς ἐπίσημον ἑορτασμόν τοῦ μεγίστου τούτου τῶν Ἐθνικῶν γεγονότων, τὴν κατὰ τὸν νόμον 3009 Κεντρικὴν Ἐπιτροπὴν Ἑκατονταετηρίδος²⁵. Ἡ αἰτιολογία δὲν ἀπητεῖτο, ἀφοῦ ἡ ἀναβολὴ τοῦ ἑορτασμοῦ εἶχεν ἤδη δοθῇ ἀπὸ τοῦ 1921-1922. Ἐν τούτοις, προφανῶς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν διπλωματικῶν ἀναγκῶν τῆς στιγμῆς καὶ τῆς ἐπιθυμίας τῆς κυβερνήσεως Βενιζέλου νὰ τιμήσῃ τὸν ρόλον τῶν Τριῶν Δυνάμεων μετὰ τὰ γεγονότα τοῦ 1922-1923, ἐπελέγη ἡ ἀναφορὰ εἰς τὴν διπλωματικὴν ἀναγνώρισιν τοῦ Νεοελληνικοῦ Κράτους. Ἐνδεχομένως ἡ ἰδέα αὕτη, ἡ ὁποία ἐπεκράτησεν ἀκολούθως τόσο, ὥστε νὰ καταστῇ γενικὴ καὶ σχεδὸν ἀκράδαντος ἀντίληψις τοῦ κόσμου τῶν ἱστορικῶν ἀλλὰ καὶ ἐνίων νομικῶν καὶ μάλιστα συνταγματολόγων (ἀγνοούντων προφανῶς τὰς σχετικὰς μελέτας τοῦ Νικολάου Ν. Σαριπόλου), ὠφείλετο εἰς τὸν διπλωματικὸν καὶ ἤδη πρεσβευτὴν ἐν Γαλλίᾳ Νικόλαον Πολίτην, ἐκφραστὴν τῆς πολιτικῆς τῆς ἐξαρτήσεως τῆς Ἑλλάδος ἐκ τῶν βουλήσεων τῶν Τριῶν (καὶ πλέον δύο, μετὰ

25. *Αὐτόθι*.

τὴν μετάπτωσιν τῆς Ρωσίας εἰς Σοβιετικὴν Ἑνωσιν) Δυνάμεων, συνδεόμενον ἰδιαίτερώς μετὰ τῆς Γαλλίας.

Μὲ ἕτερον Προεδρικὸν Διάταγμα τῆς 22^{ας} Αὐγούστου 1929²⁶ προσδιωρίσθη ἡ διαδικασίᾳ διαχειρίσεως τῶν κονδυλίων ποῦ διετίθεντο πρὸς τὴν Κεντρικὴν Ἐπιτροπὴν Ἑορτασμοῦ Ἐκατονταετηρίδος τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας. Ἐπίσης συνεστήθησαν 15 Εἰδικαὶ Ἐπιτροπαί, ὡς ἑξῆς: Ἡρώου (πρόεδρος Νικ. Τριανταφυλλάκος), Ἐθνικῶν Μουσείων καὶ Θεάτρου Ἡρώου (πρόεδρος Ἀλεξ. Μαζαράκης), Πανελληνίου Ἐκθέσεως (πρόεδρος Ἀρ. Ζάννος), Συνεδρίων (πρόεδρος Θεόδ. Βορέας), Πανελληνίων Ἀγώνων (πρόεδρος Π. Πιερρᾶκος Μαυρομιχάλης), Ἐθνικοῦ Θεάτρου (πρόεδρος Δ. Αἰγινίτης), Ἐθνικοῦ Μελοδράματος (πρόεδρος Σπ. Λιβιεράτος), Ἐθνικῆς Μουσικῆς (πρόεδρος Γ. Σωτηριάδης), Ἑορτῶν καὶ Ἀναπαραστάσεων (πρόεδρος Θεόδ. Βελιανίτης), Ἐκδόσεων (πρόεδρος Γ. Ν. Χατζηδάκης), Εἰκονογραφικῶν, Μεταλλίων καὶ Γραμματοσήμων (πρόεδρος Ἀναστ. Χρηστομᾶνος), Συμμετοχῆς Ἐπαρχιῶν καὶ Παρειαῶν (πρόεδρος Ἀθαν. Μιαούλης), Δεξιῶσεων καὶ Εὐκοσμίας Ἀθηνῶν (πρόεδρος Ἀ. Ἀλεβιζᾶτος), Γυναικείας Συμμετοχῆς (πρόεδρος Ἑλένη Κουντουριώτου), Οἰκονομικῇ (πρόεδρος Ἰωάνν. Ἀθανασάκης).

*
* *

Κατὰ τὴν 25^{ην} Μαρτίου 1930 ἤρχισεν ἐπὶ τέλους ὁ ἑορτασμὸς μὲ δοξολογίαν εἰς τὴν μητρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν καὶ μὲ μεγάλην στρατιωτικὴν παρέλασιν²⁷. Ἴδου πῶς περιγράφεται ἡ δοξολογία εἰς τὴν ἑφημερίδα Ἑστία τῆς 25^{ης} Μαρτίου 1930:

Εἰς τὴν Μητρόπολιν.

Ὀλίγον μετὰ τὴν 10^{ην} πρωινήν ἤρχισεν ἡ ἄφιξις τῶν ἐπισήμων εἰς τὸν Μητροπολιτικὸν Ναόν. Μεταξὺ τῶν πρώτων κατέφθασεν ὁ πρόεδρος τῆς Βουλῆς, ὁ πρόεδρος τῆς Γερουσίας κ. Παρασκευόπουλος, οἱ ἀρχηγοὶ τῶν Κομμάτων κκ. Τσαλδάρης, Παπαναστασίου καὶ Ζαβιτσιᾶνος, πολλοὶ βουλευταὶ καὶ γερουσιασταί, ὁλόκληρον τὸ Διπλωματικὸν Σῶμα μετὰ τῶν Στρατιωτικῶν Ἀκολούθων, ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Ἐπιτροπῆς Ἑορτασμοῦ τῆς Ἐκατονταετηρίδος κ. Δαμβέργης, ὁ Πρόεδρος καὶ τὰ

26. Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, φ. Α' 319 (29 Αὐγ. 1929), σ. 2745.

27. Ἐφ. Ἑστία, φ. 25 Μαρτίου 1930, σσ. 3-4· πρβλ. ἐφ. Ἐμπρός, φ. 26 Μαρτίου 1930, σ. 4.

Ο Έλενθέριος Βενξέλος σὲ ἐκδήλωση τιμητικῆ τῆς μνήμης τοῦ George Canning (Κάνιγγος), μεγάλου Βρετανοῦ πολιτικοῦ καὶ φιλέλληνα, στὴν Ἀθήνα, στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1930.

μέλη τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας, ὁ Πρόεδρος καὶ τὰ μέλη τοῦ Ἀρείου Πάγου, ὁ Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας κ. Παλαμᾶς μετὰ τῶν μελῶν αὐτῆς, αἱ Σύγκλητοι τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τοῦ Πολυτεχνείου, ὁ Διοικητὴς τοῦ Ἀ' Σώματος Στρατοῦ, πολλοὶ στρατηγοί, οἱ ἀρχηγοὶ τῶν στρατιωτικῶν καὶ ναυτικῶν ἀποστολῶν κκ. Μπραγιὼν καὶ Λάιονς, ὁ Ἀρχηγὸς τῆς Ἀστυνομίας κ. Κούκ, ὁ Δήμαρχος Ἀθηναίων κ. Μερκοῦρης μετὰ τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου, πολλοὶ ἀνώτεροι καὶ κατώτεροι ἀξιωματικοί, αἱ πολιτικαὶ καὶ δικαστικαὶ ἀρχαὶ καὶ πλῆθος κόσμον.

Τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν ξένων Κρατῶν ἐπεδέχοντο εἰς τὴν εἴσοδον τοῦ Ναοῦ ὁ τελετάρχης καὶ ὑπάλληλοι τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν, οἵτινες καὶ ὠδήγουν αὐτοὺς εἰς τὰς ὁρισθείσας διὰ τὸ Διπλωματικὸν Σῶμα θέσεις. Εἰς τὴν πρότην γραμμὴν τῶν ξένων ἀντιπροσώπων διακρίνονται οἱ πρεσβευταὶ Γαλλίας, Ἀγγλίας, Ἰταλίας, Γερμανίας, Τουρκίας, Σερβίας, Βουλγαρίας, Αἰγύπτου κ.λπ.

Τὴν 10 ¹/₄ ἀκριβῶς καταφθάνει ὁ κ. Πρωθυπουργὸς καὶ ὁλόκληρον τὸ Ὑπουργικὸν Συμβούλιον. Παρατεταμένα καὶ ἐνθουσιώδη χειροκροτήματα χαιρετίζουν τὸν κ. Βενιζέλον ἀπὸ ὅλα τὰ σημεῖα τῆς πλατείας. Τὸ Ὑπουργικὸν Συμβούλιον ὑποδέχονται εἰς τὴν κλίμακα τοῦ Ναοῦ τὸ Προεδρεῖον Βουλῆς καὶ Γερουσίας καὶ ὁ Διοικητὴς τοῦ Ἀ' Σώματος Στρατοῦ.

Τὴν 10 ¹/₂ ἀκριβῶς αἱ σάλπιγγες ἀναγγέλλουν τὴν ἄφιξιν τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας. Τοῦ προεδρικοῦ αὐτοκινήτου προηγεῖται καὶ ἔπεται ἴλη ἱππικὸν καὶ αὐτοκίνητον φέρον τοὺς ὑπασπιστάς αὐτοῦ. Τὸν Πρόεδρον τῆς Δημοκρατίας συνοδεύει ἔφιππος ὁ Διοικητὴς τῆς Ἰας Μεραρχίας. Τὸν κ. Ζαῖμην ὑπεδέχθησαν εἰς τὸ προστύλιον ἐξεληθόντες τοῦ ναοῦ, ὁ κ. Βενιζέλος μετὰ τῶν ὑπουργῶν καὶ οἱ πρόεδροι τῆς Βουλῆς καὶ τῆς Γερουσίας.

Ἡ Δοξολογία

Εὐθὺς ἅμα τῇ εἰσόδῳ τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας ἀρχεται ἡ δοξολογία, χοροστατοῦντος τοῦ Μ. Ἀρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου καὶ ἔχοντος παρ' αὐτῷ ὁλόκληρον τὴν Ἱερὰν Σύνοδον. Ἐνῷ ὁ χορὸς ψάλλει τὸ «Τῇ Ὑπερμάχῳ Στρατηγῷ» ἐκ τοῦ Ἀνκαβηττοῦ ῥίπτονται οἱ χαιρετιστήριοι κανονιοβολισμοί.

Κατὰ τὴν αὐτὴν τάξιν οἱ ἐπίσημοι ἀπεχώρησαν ἐκ τοῦ Ναοῦ, ἐνῷ τὰ στρατιωτικὰ τμήματα ἀνασυντάσσονται διὰ τὴν παρέλασιν.

Ἡ παρέλασις διεξήχθη εἰς τὸ κέντρον τῆς πρωτευούσης μὲ τοὺς ἐπισήμους εἰς τὸν πρὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν χῶρον. Εἶχεν ἥδη προηγηθῇ ἡ

τελετή καὶ ἡ ἐκφώνησις τοῦ πανηγυρικοῦ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν καὶ ἡ στέψις τῶν ἀνδριάντων τοῦ Γρηγορίου Ε', τοῦ Ρήγα Βελεστινλή καὶ τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ ἀντιστοίχως ὑπὸ τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Γεωργ. Παπαμιχαήλ, Σωκρ. Κουγέα καὶ Ἐρρ. Σκάσση. Κατὰ τὴν παρέλασιν βεβαίως δὲν ἔλειψαν καὶ αἱ συνήθεις ἐλληνικαὶ ἀταξίαι: Τὸ πλῆθος τοῦ κόσμου, πλῆρες ἐνθουσιασμοῦ καὶ περιεργείας, κατέλαβε τὰς θέσεις τῶν ἐπισήμων, ἀλλ' ἀκόμη καὶ τὸ κέντρον τῆς ὁδοῦ Πανεπιστημίου, ἀπὸ ὅπου θὰ διήρχοντο τὰ στρατιωτικὰ ἀγήματα.

Ἐν τῷ μεταξύ, ὁ πρόεδρος τῆς Ἐπιτροπῆς Ἐκατονταετηρίδος Ἀλ. Ζαΐμης εἶχεν ἀναιδεχθῆ εἰς Πρόεδρον τῆς Δημοκρατίας. Εἰς τὸ διάγγελμά του ἐπὶ τῇ Ἐθνικῇ Ἑορτῇ, τὸ ἐπισημότερον κείμενον τοῦ ἐορτίου ἔτους, ὁ Ζαΐμης ἀπεδέχθη ὅτι ὁ ἐορτασμός συνέπιπτε πρὸς τὴν συμπλήρωσιν Αἰῶνος τῆς Ἐλευθερίας²⁸. Βεβαίως, ἐπρόκειτο περὶ ἡθελημένης ἀνακριβείας. Εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποδεχθῇ κανεὶς ὅτι ὁ ἐγγονὸς τοῦ ἐκ τῶν ἰδρυτῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους τὴν 1^{ην} Ἰανουαρίου 1822 Ἀνδρέου Ζαΐμη ἡγνόμεν ὅτι τὸ νέον καὶ ἀνεξάρτητον Ἑλληνικὸν Κράτος εἶχε συμπληρώσει αἰῶνα ἐλευθέρου βίου κατὰ τὴν 1^{ην} Ἰανουαρίου 1922²⁹, ἐνῶ ἡ Ἑλλάς ἐμάχετο εἰς τὴν Ἀλμυράν Ἐρημον.

Οὕτε εἶναι ποτὲ δυνατὸν νὰ φαντασθῇ κανεὶς ὅτι ἐπίστευε τὸ ἀναληθές, ὅτι ἡ ἐλευθερία τῆς ἀνεξαρτητοῦ Ἑλλάδος ἐθεμελιώθη μὲ τὴν διεθνή ἀναγνώρισιν αὐτῆς (1830), ὁ πρωθυπουργὸς Ἐλευθέριος Βενιζέλος, γνώστης τοῦ γεγονότος ὅτι τὰ ἐλληνικὰ δικαστήρια εἶχον αὐθεντικῶς ὀρίσει ἤδη τὴν ἐναρξίν τοῦ ἐλευθέρου βίου τοῦ κράτους κατὰ τὴν 23^{ην} Φεβρουαρίου 1821, ὅταν ὁ Ἀρχηγὸς τῆς Ἐπαναστάσεως Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης διέβη τὸν Προὔθον καὶ παρεκίνησε τὸν Ἑλληνικὸν Λαὸν μὲ τὴν ἱστορικὴν προκήρυξιν *Μάχου ὑπὲρ Πίστεως καὶ Πατρίδος*. Τότε ἤρχισεν ὁ Ἀγὼν τῆς Ἐλευθερίας, ὡς ἐδίδαξεν ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς καὶ ἀκαδημαϊκὸς Διονύσιος Ζακυθηνός³⁰.

Ἐπίσης δὲν ἡγνόνουν ταῦτα ὁ Πρόεδρος τῆς Βουλῆς Ἰωάννης Τσιριμώκος

28. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. Α' 88 (25 Μαρτ. 1930), σ. 631. Πρβλ. ἐφ. *Ἑστία*, φ. 25 Μαρτίου 1930, σ. 7. (Αὐτοτελὲς Πανηγυρικὸν Φύλλον τῆς Ἐκατονταετηρίδος.)

29. Περὶ τῆς ἰδρύσεως τοῦ Νεοελληνικοῦ Κράτους εἰς τὴν Πιάδαν (Νέαν Ἐπίδανρον) κατὰ τὴν 1^{ην} Ἰανουαρίου 1822 βλ. Γ. Δ. Δημακοπούλου, *Ἡ Νέα Ἐπίδανρος (Πιάδα). Κοιτὶς τῆς Νεοελληνικῆς Πολιτειακῆς Ὁργανώσεως (Δεκέμβριος 1821-Ἰανουάριος 1822)*. *Ἡ συμβολὴ τοῦ Ἰωάννου Καποδιστρίου*, ἐν Ἀθήναις 1998 καὶ τὴν ἐν αὐτῷ βιβλιογραφίαν.

30. Διον. Ἀ. Ζακυθηνού, *Ἡ Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος*, ἐν Ἀθήναις 1965², σ. 59.

καὶ ὁ μόλις κατὰ τὴν 18^{την} Μαρτίου 1930 ἐκλεγείς Πρόεδρος τῆς Γερουσίας στρατηγὸς Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, ὁ Ἀρχιστράτηγος τῆς πρώτης περιόδου τῆς Ἐκστρατείας εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Οὔτε ὁ κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο πρόεδρος τῆς νεοσυστάτου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἐθνικὸς ποιητὴς Κωστῆς Παλαμᾶς ἠγνώνει τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν, ἔστω καὶ ἂν ἄλλα εἶπε κατὰ τὸν πανηγυρικὸν τοῦ ἀπὸ τοῦ βήματος τῆς Ἀκαδημίας³¹, οὔτε ὁ πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Θεόφιλος Βορέας, οὔτε βεβαίως ὁ πολὺς καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας Κωνσταντῖνος Ἀμαντος, οἱ ὅποιοι ὠμίλησαν κατὰ τὴν ἐπισημοτάτην ἑορτὴν τῆς 25^{της} Μαρτίου 1930 εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν³². Καὶ ὅμως ὅλοι εἰς τοὺς πανηγυρικοὺς λόγους των εἶπαν ὅτι ὁ ἐλευθερὸς βίος ἤρχισε τὸ 1830.

Τὴν ἐρμηνεῖαν τοῦ φαινομένου πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν εἰς τὴν πολιτικῶς προκλητικὴν ἐπίσημον ὁμιλίαν τοῦ ἐν Παρισίοις πρεσβευτοῦ τῆς Ἑλλάδος καὶ καθηγητοῦ τοῦ Διεθνοῦς Δικαίου ἐν Γαλλίᾳ Νικολάου Πολίτου εἰς τὸν μέγαν ἀμφιθέατρον τῆς Σορβόνης κατὰ τὴν 26^{την} Μαρτίου 1930³³: Εἰς τὴν ὁμιλίαν του αὐτὴν ὁ Πολίτης ἐτόνισεν τὰ ἑξῆς: *Un siècle s'est écoulé depuis que la Nation Grecque, ayant reconquis sa liberté, s'est constituée en État indépendant, grâce à la sympathie agissante de l'opinion du monde civilisé et à l'appui effectif de trois Grandes Puissances*³⁴! Ὁ Ἀγὼν τῶν Ἑλλήνων καὶ αἱ συντακτικαὶ πράξεις των Ἐθνικῶν Συνελεύσεων δὲν ἐμνημονεύοντο ὑπὸ τοῦ Νικολάου Πολίτου.

Ἐντέχνως, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ὑπὸ τὸν Ἐλευθέριον Βενιζέλον ὑπέμνησε καὶ τὴν συμπεριφορὰν τῶν τέως Συμμάχων τῆς Ἑλλάδος, ἐκείνων ποὺ ἐγκατέλειψαν τὴν χώραν μας κατὰ τὰ ἔτη 1920-1922 εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ εἶδον μὲ μεγάλην χαρὰν τὴν συνομολόγησιν τῆς Συνθήκης τῆς Λωζάννης, ποὺ διέσωζεν ὑπὸ ἄλλην μορφήν τὸν Μεγάλον Ἀσθενῆ, τὴν Ὀθωμανικὴν Αὐτοκρατορίαν. Μόνον ποὺ πλέον ἢ πρωτεύουσά της ἦτο ἡ ὀλιγώτερον εὐάλωτος Ἀγκυρα, τὸ φέσι εἶχεν ἀντικατασταθῇ μὲ γαλλικῆς κατασκευῆς ψα-

31. Κωστῆ Παλαμᾶ, «Πανηγυρικὸς εἰς τὴν Ἐκατονταετηρίδα τῆς Ἐθνικῆς Παλιγγενεσίας» κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς 25^{της} Μαρτίου 1930, *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 5 (1930) καὶ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν-Ἰδρυμα Κώστα καὶ Ἑλένης Οὐράνη, *Τὸ Εἰκοσιένα. Πανηγυρικοὶ λόγοι ἀκαδημαϊκῶν*, ἐν Ἀθήναις 1977, σσ. 55-68.

32. Θ. Βορέας καὶ Κων. Ἀμάντου, *Λόγοι ἐν τῇ Αἰθούσῃ τῶν Τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῇ 25ῃ Μαρτίου 1930*, ἐν Ἀθήναις 1930.

33. *Centenaire de l'Indépendance de la Grèce, 1830-1930*, ἐν Παρισίοις 1930.

34. *Αὐτόθι*, σ. 1. Ταυτόσημοι ἦσαν αἱ ἐπόψεις τῶν Τούρκων ἱστορικῶν.

θάκια (πρὸς δόξαν τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορίου) καὶ τὸν δυστυχή τελευταῖον Σουλτάνον εἶχε ἀντικαταστήσει ἄλλος, πολὺ περισσότερον ἐπικίνδυνος ἡγέτης.

Κατὰ τὸν πανηγυρικὸν ἑορτασμὸν τῆς Ἑκατονταετηρίδος, τὸ βράδυ τῆς 24^{ης} Μαρτίου 1930 αἱ ὁδοὶ τῶν Ἀθηνῶν ἐπλημμύρισαν ἀπὸ φοιτητὰς ποὺ διεδήλωναν, εἰρηνικῶς, πανηγυρικῶς καὶ ψάλλοντες ἐθνικὰ ἄσματα καὶ ἐμβατήρια, θριαμβολογοῦντες διὰ τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ³⁵. Ἀξιοσημόνευτος εἶναι ἡ ἐπίσημος καὶ λαμπρὰ τελετὴ τῆς ἐπάρσεως τῆς Σημαίας εἰς τὴν Ἀκρόπολιν ἀπὸ τὸν Πρόεδρον τῆς Δημοκρατίας³⁶, διὰ πρώτην φορὰν μετὰ τὸ 1834, ὅταν ὁ Ἱερὸς Βράχος ἔπαυσε νὰ θεωρῇται φρούριον ἀνῆκον εἰς τὴν ἀρμοδιότητα τοῦ ὑπουργείου Στρατιωτικῶν.

Ὁ ἑορτασμὸς ἐλαμπρύνθη πολλαπλῶς: Διὰ τῆς μεταφορᾶς τῆς λάρνακος μὲ τὰ ὅστ᾽α τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ ἐκ τῆς Δημοτῆσας εἰς τὰς Πάτρας προσωρινῶς ἵνα ἐκτεθῇ εἰς προσκύνημα, διὰ τῆς καταθέσεως κατὰ τὴν 30^{ην} Μαρτίου 1930 εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις Πεδίον τοῦ Ἀρεως ἐν εἰδικῇ τελετῇ καὶ ὑπὸ τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας τοῦ θεμελίου λίθου τοῦ ἤδη ἀπὸ ἑκατονταετίας τότε προβλεπομένου Πανθέου, ὡς τοῦτο εἶχε σχεδιασθῇ ὑπὸ τοῦ Λυσάνδρου Καυταντζόγλου, τὸ ὁποῖον ἐπ' εὐκαιρίᾳ καὶ σιωπηρῶς συνεδυσθῇ πρὸς τὸ ἐν ἔτει 1870 ἀποφασισθὲν ὅπως στηθῇ Ἡρώων τοῦ Ἀγῶνος³⁷.

Εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐκτιμηθῇ ἐὰν ἡ ἀναγκαία ἀναβολὴ τοῦ Ἑορτασμοῦ τῆς Ἑκατονταετηρίδος κατὰ τὸ 1930 ὠφέλησε κατὰ σύμπτωσιν τότε τὴν ἑλληνικὴν διπλωματίαν, μάλιστα ἐν Παρισίοις. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ἐπηρεάσεν ὀριστικῶς τὸν ἄξονα τῆς ἑλληνικῆς ἱστοριογραφίας μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, ὁπότε μετὰ κόπου ἀποκαθίσταται ἡ ἀλήθεια ἐκείνη πὺν εἶχε κατοχυρωθῇ κατὰ τὸν 19^{ον} αἰῶνα ὡς κοινὴ πλέον ἀντίληψις, δηλαδὴ ὅτι ἡ Ἑλλὰς διεκλήρυξε τὴν ἐλευθερίαν τῆς καὶ τὴν Ἐπανάστασιν κατὰ τὴν 23^{ην} Φεβρουαρίου 1821 καὶ ὅτι τὸ ἐνιαῖον καὶ ἀνεξάρτητον Ἑλληνικὸν Κράτος συνεστήθη καὶ συνεκροτήθη κατὰ τὴν 1^{ην} Ἰανουαρίου 1822, εἰς τὴν Πιάδαν (Νέαν Ἐπίδανρον) τῆς Ἀργολίδος, ὑπὸ τῆς Α' Ἑθνικῆς τῶν Ἑλλήνων Συνελεύσεως.

Πρὸ τοῦ 1930 εἶχον διαδοχικῶς τιμηθῇ μὲ λαμπράς τελετὰς ἡ Ἑκατοντα-

35. Ἐφ. Ἑστία, φ. 25 Μαρτίου 1930, σ. 2 (σχόλιον ὑπὸ τὸν τίτλον: «Ἡ χθесινὴ φοιτητικὴ διαδήλωσις»).

36. Ἐφ. Ἑστία, φ. 30 Μαρτίου 1930, σ. 5. Ἡ ἐπαρθεῖσα εἰς τὸν Βράχον τῆς Ἀκροπόλεως ὑπὸ τῆς Ἐπιτροπῆς Ἑορτασμοῦ τῆς Ἑκατονταετηρίδος σημαία φυλάσσεται εἰς τὸ Ἑθνικὸν Ἱστορικὸν Μουσεῖον (ΙΕΕΕ ἀρ. 4065).

37. Ἐφ. Ἀκρόπολις, φ. 31 Μαρτίου 1930· ἐφ. Καθημερινή, φ. 30 Μαρτίου 1930.

ετηρίς τοῦ Βύρωνος (1924)³⁸, τοῦ Σανταρόζα πεσόντος εἰς τὴν Σφακτηρίαν (1926)³⁹, τοῦ Φαβιέρου (1926)⁴⁰, τῆς Ἐξόδου τοῦ Μεσολογγίου (1926), τελουμένη ἤδη ὡς ἐτησία καὶ συνεχιζομένη μέχρι σήμερον ἑορτὴ τῆς Ἱερᾶς Πόλεως⁴¹, τοῦ Γεωργίου Καραϊσκάκη (1927)⁴², τοῦ Κωνσταντίνου Κανάρη (1927)⁴³, τῆς Ναυμαχίας τοῦ Ναυαρίνου (1927)⁴⁴, τοῦ Ἄστιγγος (1928)⁴⁵, μὲ κοπὴν καὶ ἀναμνηστικῶν μεταλλίων, ἐνῶ ἐξεδόθησαν καὶ πολλὰ σχετικὰ ἴδια δημοσιεύματα. Μὲ τὴν σειρὰν αὐτὴν τῶν τελετῶν ἐδικαιώνετο ἡ δῆλωσις τοῦ Πρυτάνεως τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Θεοφίλου Βορέως ὅτι **κατὰ τὴν τελευταίαν ταύτην δεκαετίαν** πανηγυρίζομεν οἱ Πανέλληνες τὴν ἑκατοστὴν ἀμφιετηρίδα τῶν Ἐλευθερίων τοῦ Ἑλληνισμοῦ, διὰ τῆς ὁποίας ὁ σοφὸς διδάσκαλος ἠθέλησε νὰ ἀποκρούσῃ τὴν ἰδέαν ὅτι ἡ Ἑθνικὴ Ἐλευθερία καὶ ὑπόστασις ἤρχισαν τῷ 1830. Μὲ τὴν εὐφυῆ στροφὴν τοῦ λόγου τοῦ ἀπέδωκεν ἑόρτιον ἄξιαν εἰς ὅλην τὴν δεκαετίαν ἀπὸ τοῦ 1921, παρὰ τὰς δοκιμασίας τοῦ Ἑθνους.

38. Βλ. Αἱ ἐν Ἑλλάδι ἑορταὶ τῆς ἑκατονταετηρίδος τοῦ Βύρωνος, 16-20 Ἀπριλίου 1824, ἐν Ἀθήναις 1924.

39. Βλ. Ἑκατονταετηρίς τοῦ θανάτου τοῦ Κόμητος Santarosa, 1825-1925, ἐν Ἀθήναις 1925.

40. Βλ. Ἑκατονταετηρίς Φαβιέρου (εἰς τὸ ἐσώφυλλον: Ἑκατονταετηρίς Φαβιέρου, 1826-1926), ἐν Ἀθήναις 1926.

41. Βλ. Ἑκατονταετηρίς τοῦ Μεσολογγίου, 1826 (εἰς τὸ ἐσώφυλλον: Τὰ κατὰ τὸν ἑορτασμὸν τῆς Ἑκατονταετηρίδος τῆς Ἐξόδου τῆς Φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου, 1826-1926), ἐν Ἀθήναις (1926).

42. Βλ. Ἑκατονταετηρίς Γ. Καραϊσκάκη (εἰς τὸ ἐσώφυλλον: Ἑκατονταετηρίς τοῦ Στρατάρχου Γεωργίου Καραϊσκάκη, 1827-1927), ἐν Ἀθήναις 1927.

43. Βλ. Τὰ ἀποκαλυπτήρια τοῦ ἀνδριάντος τοῦ Κωνστ. Κανάρη ἐν Χίῳ, 19 Ἰουνίου 1927, ἐν Ἀθήναις <1927>.

44. Βλ. Σπ. Β. Μαρκεζίνη, Ἡ σύγχρονος Ἑλλάς, τόμ. Γ' (1924-1932), ἐν Ἀθήναις 1978, σσ. 163-165. Πρβλ. Δ. Γ. Φωκᾶ, Ἡ Ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου, 1827-1927, ἐν Ἀθήναις 1927· *Le Centenaire de Navarin, 1827-1927. Exposition du 3 au 24 novembre à la Bibliothèque Nationale* (ἐν Ἀθήναις 1927)· *Navarino. A record of celebrations in London on the occasion of the Centenary of the battle of Navarino*, ἐν Λονδίνῳ 1927. Ἐπὶ τῇ συμπληρώσει πεντηκονταετίας τοῦ γεγονότος εἶχεν ἐκδοθῇ ὑπὸ Eugène Bogdanovitch, *La Bataille de Navarin (1827) d'après les documents inédits des Archives impériales russes. Traduit du russe sous la direction de Napoléon Ney (1827-1887)*, ἐν Παρισίοις 1887.

45. Βλ. Κωνστ. Ράδου, Ὁ Ἄστιγξ καὶ τὸ ἔργον του ἐν Ἑλλάδι. Ἐκδίδεται ὑπὸ τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Ἑκατονταετηρίδος, *Ναυτικὴ Ἐπιθεώρησις*, ἐν Ἀθήναις 1928· πρβλ. Ἑκατονταετηρίς Ἄστιγγος. Ἐπίσημον Πρόγραμμα Ναυτικῶν Ἀγώνων καὶ Ἐπιδείξεων ἐν τῷ Παναθηναϊκῷ Σταδίῳ. Κυριακὴ 3 Ἰουνίου 1928, ὥρ. 4 ½.

Τὸ ἐόρτιον ἔτος τοῦ 1930 πράγματι ἔδωσε τὴν εὐκαιρίαν διὰ γενικὸν ἀπολογισμὸν τοῦ ἀπὸ τοῦ 1822 ἐλευθέρου βίου, ἐνῶ ἐτιμήθη μὲ ἐντυπωσιακὰς ἐκδηλώσεις ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως πολυτρόπως καὶ ἐπιτυχῶς ἡ Παλιγγενεσία εἰς τὴν πρωτεύουσαν καὶ εἰς ὅλας τὰς ἑδρας τῶν νομῶν, εἰς τόπους ἱστορικῶν μαχῶν καὶ μεγάλων ἐθνικῶν γεγονότων.

Ἀνεβαπτίσθη σίγα καὶ βραδεῖ ποδι ὅχι μόνον ἡ ἐθνικὴ αὐτοπεποίθησις, ἡ ἐθνικὴ εὐψυχία, ἀλλὰ διεμορφώθη καὶ πνεῦμα ἐθνικῆς ὁμοψυχίας μὲ στόχον τὴν, κατὰ τὸν Μικρασιατὴν κορυφαῖον ἱστορικὸν καὶ καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Παῦλον Καρολίδην, πνευματικὴν Μεγάλην Ἰδέαν, τοῦλάχιστον μέχρι τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν ἑκατομμυρίων τῶν προσφύγων καὶ τῆς ἀνορθώσεως τῆς οἰκονομίας τοῦ τόπου. Ἡ συλλογὴ τῶν σημαντικωτέρων λόγων καὶ δημοσιευμάτων εἰς ἴδιον τόμον θὰ ᾗτο πράγματι πολὺ χρήσιμος⁴⁶.

Ἡ ἀναδιοργάνωσις τοῦ Στρατοῦ καὶ ἡ ἱδρυσις Προτύπου Τάγματος Εὐζώνων πρὸς δόξαν καὶ ἀνάμνησιν τῶν Ἀγωνιστῶν τοῦ 1821 ἀνεπτέρωσαν τὸν πατριωτισμὸν⁴⁷. Τὸ Τάγμα διετηρήθη μέχρι τοῦ 1935, ὅποτε διελύθη διότι οἱ διοικοῦντες αὐτὸ μετέσχον τοῦ ἀποτυχόντος γνωστοῦ κινήματος. Ἀντικατεστάθη βραδύτερον ὑπὸ ἰδίου Συντάγματος πρὸς μετέσχε τοῦ Πολέμου τοῦ 1940 ὡς 20^{ον} σύνταγμα Πεζικοῦ.

*
* * *

Ἡ θαυμασία σειρά τῶν γραμματοσήμεων τῆς Ἑκατονταετηρίδος, ἔργον (1930) τοῦ Δημητρίου Μπισκίνη (Πάτραι 1891-Ἀθήναι 1947), ἀπετύπωσε τὰς προσωπογραφίας τῶν μεγάλων συντελεστῶν τοῦ Ἀγῶνος⁴⁸. Τότε ἐτυπώθησαν

46. Ἐχομεν ὑπ' ὄψει τὴν ἔκδοσιν τοῦ Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων ὑπὸ τὸν τίτλον: *Διαλέξεις τῆς Ἑθνικῆς Ἑκατονταετηρίδος, 1830-1930*, ἐν Ἀθήναις (1931) εἰς τὴν ὁποίαν περιελήφθησαν αἱ διαλέξεις πρὸς ἐξεφωνήθησαν εἰς τὸν Φιλολογικὸν Σύλλογον «Παρνασσός» ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς Ἑκατονταετηρίδος.

47. Ἐφ. Ἀκρόπολις, φ. 26 Μαρτίου 1930.

48. Περὶ τῆς ἐκδόσεως τῆς σειράς τῶν γραμματοσήμεων τῆς Ἑκατονταετηρίδος βλ. «Τ' ἀναμνηστικὰ γραμματόσημα τῆς Ἑκατονταετηρίδος τῆς Ἑθνικῆς Ἀνεξαρτησίας», περ. *Φιλοτέλεια*, ἔτος V, τεύχ. 9, ἀριθμ. 47 (Δεκ. 1928), σ. 174· «Ἡ ἔκδοσις τῶν ἀναμνηστικῶν γραμματοσήμεων τῆς Ἑκατονταετηρίδος», αὐτόθι, ἔτος VI, τεύχ. 10, ἀριθμ. 57 (Ὀκτ. 1929), σσ. 221-222 καὶ «Ὁ διαγωνισμὸς διὰ τὴν προμήθειαν τῶν ἀναμνηστικῶν τῆς Ἑκατονταετηρίδος», αὐτόθι, σ. 231· «Ἡ ἀναμνηστικὴ σειρά τῆς Ἑκατονταετηρίδος», αὐτόθι, ἔτος VI, τεύχ. 12, ἀριθμ. 59 (Δεκ. 1929), σσ. 269-270· «Τ' ἀναμνηστικὰ γραμματόσημα τῆς Ἑκατονταετηρίδος», αὐτόθι, ἔτος VII, τεύχ. 2, ἀριθμ. 61 (Φεβρ. 1930), σσ. 26-34· «Ἡ κυκλοφορία τῶν ἀναμνηστικῶν τῆς 100ετηρίδος», αὐ-

καὶ ἐκυκλοφορήθησαν καὶ αἱ μεγάλοι ἐγχρωμοὶ λιθογραφίαι μὲ τὰς μορφὰς τῶν Ἀγωνιστῶν αἱ ὁποῖαι μέχρι προσφάτως ἐκόσμουν ὅλα τὰ σχολεῖα κατὰ τὴν Ἑθνικὴν Ἑορτὴν τῆς 25^{ης} Μαρτίου. Αἱ ἐκδηλώσεις, ὅπως ἡ τοποθέτησις τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἰωάννου Καποδιστρίου πρὸ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, συνέχισθησαν καὶ μετὰ τὸ 1930⁴⁹.

Δὲν πρέπει νὰ λησμονηθῇ τὸ ἐξαιρετικὸν καὶ σπάνιον *Πανελλήμιον Λεύκωμα* τῆς Ἑκατονταετηρίδος, ἔργον τὸ ὁποῖον συνώψισε, δι' ἄρθρων τῶν σημαντικωτέρων πανεπιστημιακῶν καθηγητῶν καὶ πνευματικῶν ἀνθρώπων τῆς Χώρας, τὰς προόδους τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸν πρῶτον αἰῶνα τῆς ζωῆς τοῦ Νεοελληνικοῦ Κράτους. Ἐστήθησαν μνημεῖα καὶ ἡρώα, ἐθεσπίσθησαν τοπικαὶ ἐορταὶ εἰς μνήμην μεγάλων μαχῶν, ἐπεχειρήθη ἡ κατασκευὴ τοῦ Ἡρώου τοῦ Ἀγῶνος εἰς τὸ Πεδίον τοῦ Ἀρεως, πὺν ἐκχερεμῆ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Κυβερνήτου Ἰωάννου Καποδιστρίου. Οἱ συγκεντρωθέντες ἀπὸ ὅλους τοὺς δῆμους καὶ τὰς κοινότητας τῆς Χώρας κυβόλιθοι παρέμενον ἐπὶ μακρόν μετὰ τὸ ἐόρτιον ἔτος ἐν δημοσίᾳ ἐγκαταλείψει εἰς τὸν χῶρον τοῦ Πεδίου τοῦ Ἀρεως καὶ τελικῶς «ἐχρησιμοποιήθησαν» διὰ τὰ ἀνεγειρόμενα οἰκήματα τῆς περιοχῆς.

Ἡ σημασία τοῦ Ἑορτασμοῦ τῆς Ἑκατονταετηρίδος κατὰ τὸν ταραχμέ- νον ἐλληνικὸν Μεσοπόλεμον τῶν ἀενάων κινήματων, τελεσθέντος κατὰ τὸν χρόνον τῆς προσωρινῆς πολιτικῆς ὁμαλότητος τῆς ἐπὶ κυβερνήσεως Ἑλ. Βενιζέλου τετραετίας 1928-1932, ἔθεσε τὰς βάσεις δι' ἀνανέωσιν τῆς ἐθνικῆς αὐτογνωσίας καὶ διὰ τὴν κατανόησιν τῆς ἀνάγκης τῆς ἐθνικῆς ὁμοψυχίας, ἐπιτυγχανομένης κυρίως ἐν πολέμῳ...

τόθι, ἔτος VII, τευχ. 3, ἀριθμ. 62 (Μάρτ. 1930), σ. 62· «Τ' ἀναμνηστικὰ τῆς Ἑκατονταετηρίδος», αὐτόθι, ἔτος VII, τευχ. 4 (Ἀπρ. 1930), σ. 85. Ἡ σειρὰ ἐκυκλοφόρησε τελικῶς κατὰ τὴν 1^{ην} Ἀπριλίου 1930 καὶ περιελάμβανε συνολικῶς 18 ἀξίαι. Ἡ κατασκευὴ ἔγινε ἀπὸ δύο βρετανικοὺς οἴκους, τοὺς Bradbury, Wilkinson & Co Ltd καὶ Perkins, Bacon & Co Ltd. Περὶ τοῦ Δημ. Μπισκίνη βλ. *Λεξικὸ Ἑλλήνων Καλλιτεχνῶν. Ζωγράφοι-Γλύπτες-Χαράκτες, 16^{ος}-20^{ος} αἰώνας*, τοῦ ἐκδ. οἴκου Μέλισσα, τόμ. 3 (ἐν Ἀθήναις 1999), σ. 198.

49. Οὕτως ἐθεσπίσθησαν μετὰ τὸ 1930 οἱ τοπικοὶ ἐορτασμοὶ τῶν **Σπετσῶν**, τῶν **Ψαρῶν** κ.λπ. Ἄς σημειωθῇ ἀκόμη ὅτι ὁ ἐορτασμός τῶν 125 ἐτῶν ἀπὸ τοῦ Ἀγῶνος τῆς Παλιγγενεσίας κατὰ τὸ δραματικὸν ἔτος 1946 ἐλησμονήθη ἐντελῶς ἀπὸ τὸ ἐμπερίστατον Ἔθνος. Ὁ ἐορτασμός περιωρίσθη εἰς τὴν καθιερωμένην δοξολογίαν ἐν τῷ Μητροπολιτικῷ Ναῷ τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ ἐορτασμός τῆς ἐπετείου τῶν 150 ἐτῶν κατὰ τὸ ἔτος 1971 ὑπῆρξε μεγαλοπρεπῆς καὶ ἐξετάθη εἰς ὅλην τὴν χώραν. Τέλος ὁ ἐορτασμός τῶν 175 ἐτῶν παρῆλθεν ἀπαράτητος κατὰ τὸ 1996, λόγῳ τῆς νέας κρίσεως εἰς τὰς σχέσεις μετὰ τῆς Τουρκίας. Τίς οἶδε πῶς θὰ τιμηθῇ ἡ ἐπέτειος τῶν 200 ἐτῶν...

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΦΑΙΔΩΝ Κ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ

IN MEMORIAM

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ	9
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ	II
ΝΙΚΑ ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΛΑΔΑ	13
ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ	15

ΟΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ, 'Η ἀξία τῶν πηγῶν τῆς Ἱστορίας	19
ΝΙΚΑ ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΛΑΔΑ, Κρητικὸ ζήτημα, 1886-1897. Οἱ πρῶτες δραστηριότητες τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου	25
ΔΗΜΗΤΡΗ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, 'Ο Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ ἡ Ρωσία: Ζυμώσεις καὶ ἐξελίξεις κατὰ τὴν πρὶν ἀπὸ τὸν Β' Βαλκανικὸ πόλεμο περίοδο	37
ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, 'Ο ἑορτασμὸς τῆς ἑκατονταετηρίδος τοῦ Ἀγῶνος τῆς Παλιγγενεσίας (1930)	75

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΗΜΕΡΙΔΟΣ
(16 Μαρτίου 2007)
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΕΤΕΙΟ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ
ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΜΕ ΑΠΛΑ ΤΗΣ ΜΟ
ΝΟΤΥΡΕ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟ
«ΑΝΑΓΡΑΜΜΑ» ΤΟ ΟΠΟΙΟ ΕΙΧΕ ΚΑΙ ΤΗ
ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑ
ΣΜΟ ΤΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΕΥ
ΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ. ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΕΠΙΜΕ
ΛΗΘΗΚΕ Ο ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

᾽Επανάκδοση

